

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YÜZYILDA DİYARBAKIR EYALETİ'NDE KENTLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
MERVE KARAKULAK

ORDU-2016

T. C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YÜZYILDA DİYARBAKIR EYALETİ'NDE KENTLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
MERVE KARAKULAK

DANIŞMAN
DOÇ. DR. AYŞE PUL

ORDU-2016

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 16/05/2016 tarihinde yapılan sınav ile Tarih Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç.Dr.Sezai BALCI

Üye : Doç.Dr.Sadullah GÜLTEN

Üye : Doç.Dr.Ayşe PUL

ONAY :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

08/06/2016

Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

16.05.2016

Merve KARAKULAK

[KARAKULAK, Merve]. [XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde Kentler] [Yüksek Lisans], [Ordu], [2016].

ÖZET

Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bir bölümünü kapsayan Diyarbakır eyaleti, 1515 yılında merkezi Amid (Diyarbakır) olmak üzere Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Harput, Ergani, Arabgir, Kiğı, Çemişgezek sancaklarının bir araya getirilmesiyle büyük bir eyalet olarak kurulmuştur. Bu çalışmada, XVI. yüzyıl başlarında teşekkül edilen Diyarbakır eyaletine bağlı sancak merkezlerinin ilk ve son tahrir defterlerine göre nüfusu ve bu şehirlerin gelişimine etki eden faktörler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Eyaleti, Kent, Nüfus, Tahrir.

[KARAKULAK, Merve]. [The Sanjaks of Diyarbakır Province in the XVI'th Century],
[Master], [Ordu], [2016].

ABSTRACT

The Diyarbakır Province having been established as a big province which covered of Southeast and South Anatolia, as center Amid (Diyarbakır), comprised of cities Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Harput, Ergani, Arabgir, Kiğı, Çemişgezek, . It is examined in this study demographic structure and factors on urbanization of cities (or sanjaks) those subordinated to Diyarbakır province which is in the begining of XVI'th century in accordance with first and last “Ottoman Tax Registers”

Keywords: The Diyarbakır Province, City, Population, Ottoman Tax Registers.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı:	MERVE KARAKULAK
Doğum Yeri ve Tarihi:	ARSİN/ 10.04.1991
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi:	Ordu Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi:	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/Yeniçağ Tarihi
Bildiği Yabancı Diller:	İngilizce
Bilimsel Yayınları	
İletişim	
E-Posta Adresi:	merveuzun90@hotmail.com
Telefon:	
Cep:	0538 291 6212
Tarih ve İmza:	

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖZGEÇMİŞ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
1.KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR	1
1.1 Arşiv Kaynakları.....	1
1.2 Araştırmalar.....	1
2. COĞRAFİ YAPI VE TARİHİ SÜREÇ	7
BİRİNCİ BÖLÜM	22
1.OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHİR VE MAHALLE.	22
2.DİYARBAKIR EYALETİ'NDE KENTLER	30
2.1.Amid (Diyarbakır).....	31
2.2.Mardin	50
2.3.Ruha (Urfa).....	57
2.4.Harput.....	61
2.5.Arapgir.....	67
2.6.Ergani	70
2.7.Çemişgezek	72
2.8.Sincar.....	76
2.9.Berriyecik.....	77
2.10.Çermik.....	78
2.11.Siverek.....	80
2.12.Kiğı.....	81

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR EYALETİ'NDE ŞEHİRLEŞMEYE ETKİ EDEN FAKTÖRLER 84

1.Coğrafi Konum..... 85

2.Transit Yol Ağı..... 88

3.Nüfus ve Göçler..... 94

4. Savaşlar ve Eşkıyalık Hareketleri..... 107

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 112

KAYNAKÇA 114

KISALTMALAR

A.g.e:	Adı geçen eser
A.g.m:	Adı geçen makale
A.g.t:	Adı geçen tez
Bkz:	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C:	Cilt
Çev:	Çeviren
DİA:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCFDT:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi
Ed:	Editör
Haz:	Hazırlayan
JASSS:	TheJournal Of Academic Social Science Studies
KKA:	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı Kuyûd-1 Kadîme Arşivi
M.D:	Mühimme Defteri
s:	Sayfa
s.s:	Sayfa Sayısı
S.:	Sayı
TD:	Tahrir Defteri
TED:	Tarih Enstitüsü Dergisi
TTK:	Türk Tarih Kurumu
v:	Varak

ÖNSÖZ

Safevi Devleti ile 23 Ağustos 1514 yılında yapılan Çaldıran savaşının ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının bir kısmında 4 Kasım 1515'te beylerbeyliğine Bıyıklı Mehmed Paşa tayin edilen ve merkezi Amid olmak üzere Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Harput, Ergani, Arabgir, Kiğı, Çemişgezek sancaklarını kapsayan Diyarbakır eyaleti tesis edilmiştir. Bununla birlikte eyalet sınırlarında yüzyıl içerisinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Amid ve Mardin birleştirilmiş, Berriyecik bir kaza olarak Mardin sancağına bağlanmış, Musul, Deyrerahbe, Ane ve Hit sancakları da Diyarbakır beylerbeyliğine dâhil edilmiş, böylece on dört sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiştir. Bu sancaklar dışında bazı resmi belgelerde birer sancak olarak gösterilen, fakat yurtluk-ocaklık sistemiyle idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hısn-ı Keyf gibi birimler de beylerbeyliğe bağlıdır. Bağdat'ın fethinden sonra Ane ve Hit ile Musul sancaklarının Bağdat beylerbeyliğine, Urfa'nın da bazen Diyarbakır'a, bazen de Rakka eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van beylerbeyliğine bağlanmıştır. Görüldüğü gibi başlangıçta 12 sancak olarak tesis edilen Diyarbakır beylerbeyliği sınırları zaman içerisinde genişletilmiştir. Ancak bu tez çalışmasında Diyarbakır eyaletinin ilk kurulduğu hali yani 12 sancak merkezleri ele alınmıştır. Bu itibarla 12 sancak merkezinin ilk ve son tahrir kayıtlarından hareketle iki tahrir arasında geçen süreçte şehir nüfusu ve bu nüfusta meydana gelen değişiklikler incelenmiştir. Ayrıca ele alınan şehirlerin gelişimi ve bu gelişime etki eden faktörler üzerinde durulmuştur. Bahsedilen faktörlerin ortaya konulmasında tahrir defterleri önemli yer tutmaktadır. Bölgedeki şehirlerin 1518 yılında yapılan ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan TD 64 numaralı ilk tahrir defteri ile Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan TD 96, TD 106, TD 117, TD 126, TD 127, TD 151 ve TD 155 numaralı son tahrir defterleri incelenerek elde edilen bilgiler doğrultusunda değerlendirme yapılmıştır.

Tezimizin giriş bölümünde çalışma alanımız olan Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bir bölümünü kapsayan Diyarbakır beylerbeyliğinin yer aldığı coğrafi saha hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda coğrafi sahanın yer şekilleri, yolları ve iklimi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Diyarbakır ve çevresini kapsayan bu alanda yerleşimin başladığı ilkçağlardan itibaren sırasıyla kurulan devletlerin ana hatlarıyla tarihçelerine değinilmiştir. Diyarbakır beylerbeyliğinin kurulması ve bu süreçte meydana gelen olaylar hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde ise Osmanlı Devleti'nin geleneksel şehir ve

mahalle yapısı üzerinden on iki sancak merkezinin demografik durumu, mahalle yapılanması ve bunlar üzerinde meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi verilmiştir. Son bölümünde de şehirlerin gelişimine etki eden faktörler başlıklar halinde incelenerek genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyip yol gösteren ve bu çalışmamı yapmama vesile olan hocam Doç. Dr. Sadullah GÜLTEN'e, tezin her aşamasında görüşlerinden ve önerilerinden yararlandığım danışman hocam Doç. Dr. Ayşe PUL'a ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Mesut KARAKULAK'a teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

1. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR

1.1.Arşiv Kaynakları

Tezimizde kullandığımız başlıca arşiv kaynakları, Osmanlıların yeni fethettikleri memleketlerin arazisini kaydetmek, toprağın mülkiyet ve tasarruf sistemini, vergi miktarını tayin ve tespit etmek amacıyla muntazam bir şekilde yürüttüğü sistem sonucu tutulan Tapu Tahrir Defterleri¹ ile Divan-ı Hümayun'da kararlaştırılan hususlar üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen fermanların suretlerinin kaydedildiği defterler olan Mühimme Defterleri'dir².

Yeni fethedilen bir ülke veya bölgede ilk tahrir, Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilmesine karar verildiği ve tımar sisteminin³ kurulmak üzere olduğu zaman yapılmıştır⁴. Zaten tahrirlerin asıl yapılış amacı tımar sisteminin tesis edilmesi, dolayısıyla devletin asker ihtiyacının karşılanması ve bütün vergi kaynaklarının tespit edilip defterlere kaydedilmesidir⁵. Bu itibarla devletin en büyük askeri gücünü temsil eden tımar sisteminin ayakta kalması için tahrirlerin düzenli ve sıhhatli bir şekilde yapılması gerekmektedir. Tahrir yapılmasına karar verildiğinde bu işten anlayan güvenilir bir tahrir emini ve ona yardımcı olması için bir kâtip görevlendirilirdi. Tahrir eminine ayrıca ilyazıcısı, muharrir-i memleket ve defter emini de denilirdi. Tahrir emini ve kâtibe tahrir esnasında birçok kâtip ve tımarlı sipahi de yardım ederdi. Bu işlem bölgenin büyüklüğüne göre yaklaşık iki yıl sürebilmekteydi. Emin, tahriri yapıp gerekli vesikaları topladıktan sonra hazırladığı defter müsveddesini merkeze getirirdi. Merkezde hazırlanan müsveddeler iki nüsha halinde temize çekilerek mufassal ve icmal

¹ İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, TTK Yay., Ankara 1990, s. 11.

² Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", **DİA**, C. 31, İstanbul 2006, s. 520.

³ Tımar sistemi, bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisiyle birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilerek hem çeşitli kamu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesini ve ordu sağlanmasını hem de vergi toplama ve bunun hazineye aktarımını gerçekleştiren bir sistemdir. Bkz. Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, TTK Yay., Ankara 2006, s. 175; Halil İnalçık, "Tımar", **DİA**, C. 41, İstanbul 2012, s. 168.

⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, C. I, İstanbul 2000, s. 175.

⁵ Adnan Gürbüz, **XV ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları**, Dergah Yay., İstanbul 2001, s. 47; Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul 2010, s.107.

defterleri hazırlanırdı. Padişah tuğrasını taşıyan bir defter ait olduğu beylerbeyliğine gönderilir, diğeri ise defterhanede saklanırdı⁶.

Her türlü gelir kaynağının ayrıntılı bir şekilde tespit edildikten sonra mufassal defterlere kaydedilmesinin ardından gelirler, askeri sınıf mensupları ve bu toprakların fethine katılan sipahiler arasında paylaştırılmaktaydı. Bunlar genellikle, daha tımar almamış ya da civardaki diğeri Osmanlı sancaklarında tımarlarından azledilmiş sipahiler olurdu. Ancak tımar dağıtımında öncelik, yeniçeriler dâhil sultanın kapıkulu ordusunun seferde yararlılık gösteren mensuplarına aitti. Daha sonra bu dağıtımın aldığı biçim ayrı bir defter yani defter-i icmalde özetlenirdi⁷.

Bu defterlerde sancak merkezi şehir başta olmak üzere her kasaba ve köyde bulunan erkek nüfusunun kendilerinin ve babalarının adları ile ellerindeki toprak miktarı, vergi yükümlülükleri, yapılan tarımın ve hayvancılığın türü, miktarı tımar sistemi içinde yer alan köyün kimin tımarı, mülkü ve vakfı olduğu gibi konular belirtilmiştir⁸.

Defterlerde vergi ödemekle mükellef olanlar hane ve mücerred olarak kaydedilmiştir. Hane bir ev halkını temsil etmektedir. Defterimizde sadece hane reisinin adı kaydedilmiştir. Hane reisi, buluğa ermiş evli erkek olup ellerinde tam bir çift, yarım çift veya hiç çifti bulunmayanlara denmektedir. Bunlardan ellerinde tam çift olanlara çift, yarım çift olanlara nim-çift, yarım çiftten az ya da hiç çifti bulunmayanlara ise bennak denilmektedir. Mücerred ise buluş çağına ermiş, kendi kazancı ile geçinen erkeklere denilmektedir⁹. Ancak bir erkek çocuğunun ne zaman buluş çağına geldiği konusunda kesin bir yaş belirlemesi bulunmamaktadır. Bu uygulama bölgeden bölgeye hatta aynı bölge içerisinde bir dönemden diğeriine değişmiştir. Bu nedenle bazı bölgelerde kayıtlı çok sayıda mücerred varken bazılarında oldukça az olduğu dikkat çekmektedir¹⁰.

Osmanlıların tımar sistemini tatbik ettiği bu defterler, bölgeler için belirtilen devrin sosyal ve iktisadi tarihini aydınlatmada da oldukça önem taşımaktadır. Özellikle XVI. ve

⁶ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", **Osmanlı** , C. VI. Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 313.

⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s.176.

⁸ Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, C. X, İstanbul 1953, s. 9; Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s.15.

⁹ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, TTK Yay., Ankara 2000, s. 88-89.

¹⁰ Huricihan İslamoğlu, **a.g.e.**, s. 108.

XVII. yüzyıllara ait şehirler ve sancaklar üzerine yapılan çalışmalarda ana kaynak niteliğindedir¹¹.

Tahrir defterleri, devletin kuvvetli olduğu devirlerde oldukça titiz bir şekilde tutulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim devirlerine ait tahrir defterleri gerek yazı ve tertip tekniği ve gerek kullanılan malzeme bakımından en üstün seviyeye ulaşmıştır. Ancak XVII. yüzyıldan sonra defterler bu niteliklerini yavaş yavaş kaybetmiştir¹².

İncelediğimiz tahrir defterleri bizi her ne kadar tutulduğu dönemin nüfus yapısı hakkında aydınlatan önemli kaynaklar olsa da tutulmasındaki asıl amaç, vergi mükelleflerinin tespiti olduğu için bölgelerin toplam nüfusu hakkında kesin sonuçlar çıkarmamız mümkün değildir. Defterlerde doğum ve ölüm oranlarının ve doğurganlık oranının saptanabilmesi için evlilik yaşıyla ilgili hiçbir bilginin bulunmaması nüfustaki farklılaşmaları tespit etmemizi engellemektedir. Ayrıca vergiden muaf tutulan askeri ve idari görevlilerde defterlere kaydedilmemiştir¹³. Bu nedenle o dönem nüfusu hakkında kesin sonuca ulaşamamaktadır. Ancak yine de defterlere vergi mükellefi olarak kaydedilen hane ve mücerred sayıları yaklaşık olarak hesap yapmamıza imkân sağlamaktadır. Tezimizde nüfus hesaplamaları yapılırken Barkan'ın kullandığı 5 çarpanını kullanarak şehir nüfusları tespit edilmeye çalışılmıştır¹⁴. Tahrir defterlerinin en büyük koleksiyonu İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. İkinci olarak Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde çoğu son tahrirleri ihtiva eden defterler bulunmaktadır¹⁵. Çalışmamızın ana kaynaklarını iki arşivde bulunan defterler oluşturmaktadır. Bunlardan TD 64 numaralı defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, TD 96, TD 106, TD 117, TD 126, TD 127, TD 151 ve TD 155 numaralı defterler ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'ndedir. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan defterler, Diyarbakır Beylerbeyliği'ne ait şehirlerin son tahrir kayıtlarını ihtiva eden defterlerdir ve öncekilerden farklı olarak sayfalarda varak numaraları bulunmaktadır.

TD 64 (924/1518) numaralı tahrir defteri, Diyarbakır ve çevresinin Osmanlılara intikalinden hemen birkaç sene sonra 1518'deki durumunu aksettirmesi bakımından tezimiz için oldukça önem taşımaktadır. Diyarbakır bölgesinin fethinin ardından Bıyıklı Mehmed Paşa Beylerbeyi olarak atanmış ve 1517-1518 yılında merkezi Amid olmak üzere 12

¹¹ Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, TTK Yay., Ankara 2012, s. XIII.

¹² İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, s. 10.

¹³ Huricihan İslamoğlu, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁴ Ö. L. Barkan, **a.g.m.**, s.12

¹⁵ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 1.

sancaktan oluşan Diyarbakır Beylerbeyliği kurulmuştur. TD 64 numaralı defter bu 12 sancağı kapsamaktadır. Toplam 865 sayfa olan 64 numaralı defterin ilk üç sayfasında Diyarbakır vilayeti kanunnamesi yer almaktadır. 4-201. sayfaları Amid Sancağına ait olup 12-27. arası sayfalar Amid şehrine, 203-323. sayfaları Mardin sancağına ve 216-227. sayfaları Mardin şehrine, 325-346 sayfaları Sincar sancağına ve 327-329. sayfaları Sincar şehrine, 347-383. sayfaları Berriyecik sancağına ait olup, 352-353. sayfaları Berriyecik şehrine, 385-451. sayfaları Ruha sancağına ve 388-396 sayfaları Ruha şehrine, 453-503. sayfaları Siverek sancağına ve 460-462. sayfaları Siverek şehrine, 505-510 sayfaları Çermik sancağına ve 508-510. sayfaları Çermik şehrine, 531-401. sayfaları Ergani sancağına ve 535-537. sayfaları Ergani şehrine, 603-670. sayfaları Harput sancağına ve 614-620. sayfaları Harput şehrine, 671-713. sayfaları Arabgir sancağına ve 673-675. sayfaları Arabgir şehrine, 715-754. sayfaları Kiğı sancağına ve 717. sayfası Kiğı şehrine, 755-861. sayfaları Çemişgezek sancağına ve 757-759. sayfaları ise Çemişgezek şehrine aittir.

TD 64 numaralı defterin tahrir işlemini gerçekleştiren görevliler Diyarbakır beylerbeyi ve Amid kadısı ile vilayetin ileri gelenleridir. Ancak daha sonraki kayıta (1540 tarihli defter) defteri düzenleyen Ali Çelebi olduğu geçmektedir. Defterde sancaklara ait bölümlerin ilk sayfalarında sancak kanunnameleri bulunmaktadır. Daha sonra sırasıyla padişah ve sancakbeyi hasları ve tımarlar, ardından da şehirler ve köyler gösterilmektedir. Metin siyakat, rakamlar ise divani ile yazılmıştır. Defterin icmali bulunmamaktadır¹⁶.

Diyarbakır vilayetinin hem merkezi hem de en büyük şehri olan Amid şehrinin son tahrir kayıtlarını Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan 155 numaralı defter ihtiva etmektedir. Defterin 2b ile 56a varakları Amid şehrine aittir. Mufassal defterin tarihi, Diyarbakır kanunnamesinin yer aldığı kısmın başında, H. 975 Zilkade (M. 1568 Nisan) olarak, tahrir kayıtlarının yer aldığı kısmın başında ise, H. 972 Rebiülahir (M. 1564 Kasım) olarak geçmektedir. Bu iki farklı tarih, defterin gerçek tarihi konusunda araştırmacıları tereddüde düşürmektedir. Defterde geçen ilk tarihin (1568 Nisan), aynı defterin icmali olan TT 304'e atfedilen 1567 tarihinden daha sonra olması çelişkili bir durumdur. Bilindiği üzere, icmal defter mufassal defter tamamlandıktan sonra ve onun içindeki bilgilere göre hazırlanmaktadır. Bu da icmal defterin tarihinin, mufassal defterin tarihinden sonra olmasını gerektirmektedir. Defterde yer alan ilk tarih kabul edildiğinde ise tam tersi bir durum ortaya çıkmakta, icmal önceki (1567) mufassal ise sonraki (1568) bir tarihe ait olmaktadır. Amid sancağının tahririnin tamamlandığına dair H. 972 Zilhicce (M.

¹⁶ Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. XV.

1565 Haziran) bir mühimme kaydı tahririn 1565 yılı Haziran ayından önce tamamlandığını açıkça göstermekte ve defterde yer alan ikinci tarihi daha güvenilir ve kabul edilir hale getirmektedir. Dolayısıyla, tahrir kayıtlarının başında yer alan, Kasım 1564'ü TD 155'in tarihi olarak kabul etmek mümkün görünmektedir¹⁷.

TD 117 numaralı defter Mardin livasına aittir. Defter toplam 396 varaktır. 19b-43ba varakları Mardin şehrine aittir. Başlangıç tarihi H. 975'tir. TD 126 numaralı defter Kiğı livasına aittir. Toplam 93 varak olan defterin 5b-8b varakları Kiğı şehrine aittir. Başlangıç tarihi H. 960'tır. TD 127 numaralı defter Arabgir livasına aittir. Toplam varak sayısı 87 olan defterin 21a-27b varakları Arabgir şehrine aittir.

Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan bir diğer defter de 151 numaralı 973/1566 tarihli defterdir. Bu defterin ilk 194 varağı Ruha'ya, sonraki kısımları Siverek (198a-336b) ve Rakka (337a vd) mufassal tahrirlerine aittir. Defterin tahrir emini Akşehir sancakbeyi Musa Bey, kâtibinin adı ise Arif isimli bir şahıstır. Ancak Musa Bey daha işlem devam ederken görevini Diyarbakır Defterdarı Ahmet Bey'e devretmiştir¹⁸.

Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan TD 96 numaralı defter Hısn-ı Keyfa ve Sincar livalarına aittir. Defter Hısn-ı Keyfa livasının kanunnamesi ile başlamaktadır. 2-132. varakları Hısn-ı Keyfa livasına geri kalanı da Sincar livasına aittir. Defterin 133b-140b varakları ise Sincar şehrine aittir. Defter 278 varaktır, tuğrası ve tanzim tarihi yoktur.

TD 106 numaralı defter 973-74/1566-67 tarihinde tutulmuştur. Defter iki cilt olup Çemişgezek, Harput, Ergani, Çermik livalarını kapsamaktadır. Defterin ilk cildinin 4-9. varakları Çemişgezek şehrine, 69-81. varakları Harput şehrine aittir. İkinci ciltte ise 212-21. varaklar Ergani şehrine ve 329-334. varakları da Çermik şehrine aittir¹⁹.

Tezimizde kullandığımız diğer bir arşiv kaynağı olan mühimme defterleri koleksiyonu ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 961'den (1554) başlayan defterler tek bir seri içinde toplanmış değildir. Arşivde 961-1323 (1554-1905) yılları arasında tutulan 266 cilt mühimme defteri bulunmaktadır²⁰. Tezimizin bazı bölümlerinde 6,7,12,21,27 numaralı mühimme defterlerinden bölgede gerçekleşen eşkıyalık hareketleriyle ilgili bazı kayıtlardan istifade edilmiştir.

¹⁷ Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000)**, Ankara 2001, s. 202.

¹⁸ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. XVI.

¹⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 4.

²⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 521.

1.2.Araştırmalar

Diyarbakır ve çevresinin tarihiyle ilgili pek çok önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlar; M. Mehdi İlhan'ın Amid (Diyarbakır) (Ankara 2000) çalışması, Nejat Göyünç'ün XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı (Ankara 1991), Ahmet Nezih Turan'ın XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı (Ankara 2012), Mehmet Ali Ünal'ın XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı (Ankara 1999) ve XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566) (Ankara 1989) eserleridir. Ayrıca İlhan Ekinci'nin, "Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523)" (Isparta 1999), Yunus Koç'un "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kiğı Sancağı'nda İşkân Ve Toplumsal Yapı" (Konya 2004), H. Basri Karadeniz'in, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağında İdari Yapı" (İstanbul 1994), adlı çalışmaları da önem arz etmektedir. Diyarbakır'da meydana gelen göç hareketlerini konu edinen Alparslan Demir'in, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi" (Ankara 2009) adlı makalesi ve yine Alparslan Demir'in, XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntap Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı, (Ankara 2007) adlı doktora tezi diğere önemli çalışmalar arasındadır.

Osmanlı şehrini ve mahalle sistemini anlatırken faydalandığımız önemli araştırmaların başında ise Özer Ergenç'in çalışmaları gelmektedir. Bunlar; Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya (Ankara 1995) ve XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Ankara 2006) eserleri ile "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri" (Ankara 1980), "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" (İstanbul 1984), "Osmanlı Şehirlerinin Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler" (Ankara 1981) isimli makaleleridir. Şehirler üzerine faydalandığımız diğere önemli araştırma eseri ise, Suraiya Faroqi'nin, "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler" (İstanbul 2011) adlı eseridir. Suraiya Faroqi'nin XV. ve XVI. yüzyıllar Anadolu için yaptığı bu çalışma, Anadolu kentlerinin nüfus yapılarını, ekonomik temellerini ve göçlerin nedenlerini irdelerken, kent mekânının bireyle bütünleşmesini akıcı bir biçimde veriyor.

Bütün bu çalışmaların dışında XVI. yüzyılda şehir hayatına dair bölgeyi gezmiş olan seyyahların yazmış olduğı seyahatnamelerdeki bilgilerden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan XVII. yüzyıl başlarında Anadolu topraklarında seyahat ederek gördüklerini kaleme alan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi (İstanbul 2010), Fransız seyyahı Jean Batiste Tavernier (İstanbul 2006) ve Ermeni seyyah Polonyalı Simeon'un (İstanbul 2013) Seyahatnameleri önem arz etmektedir.

Evlıya elebi'nin, yarım asır boyunca gezip dolaştığı yerleri naklettiği on ciltlik Seyahatnamesi kültürel ve coğrafi tarihimiz için oldukça önem taşımaktadır. Hem Anadolu hem de doğu ve batı coğrafyaları hakkında önemli bilgiler içeren ve günümüz Türkçesine aktarılan eserin 3. ve 4. ciltlerinden yararlanılmıştır. 3. ciltte Konya, Kayseri, Antakya, şam, Urfa Maraş, Sivas, Gazze, Sofya ve Edirne'ye; 4. ciltte ise Bağdad, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin ve Musul'a yapılan seyahatler nakledilmiştir.

Fransız seyyah Jean Batiste Tavernier Doğuya, İran'a ve Hindistan'a altı kez seyahat etmiştir. 1644'te çıktığı üçüncü seyahatinde Livarno'dan (İtalya) gemi ile İskenderun'a gelip Halep, Birecik, Urfa, Mardin, Nusaybin, Musul, Hanedan yolu ile İsfahan'a varmıştır. Gezip gördüğü yerleri kaleme aldığı seyahatnamesi oldukça ilgi çekicidir. Polonyalı Simeon ise, 1608 yılında Kdus'e hacca gitmek amacıyla çıktığı seyahatinde İstanbul'a gelince önüne çıkan her fırsatı değerlendirerek Venedik ve Roma gibi yabancı şehirleri, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerini, Osmanlı Devleti içerisinde kalan Mısır, Suriye ve Filistin'i görebilmiştir.

2.COĞRAFİ YAPI VE TARİHİ SÜREÇ

Diyarbakır eyaleti, coğrafi olarak birbirinden farklılık gösteren Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde bulunan bazı yerleşim yerlerini kapsamaktadır. Güneydoğu Anadolu, ortalama ykseklıği 1000 metreyi geçen yüksek dağlar ve dağ arası ovalar ile kaplı, Doğu Anadolu Bölgesi ile ortalama ykseklıği 200 ila 300 metre arasında değerşen, kum ve taş çölleriyle kaplı geniş düzlüklerin bulunduğu Arabistan platformunun arasındaki geçişi sağlamaktadır. Bu iki bölge, arasındaki doğal sınır Doğu Toros silsilesidir. Zengin bir bitki örtüsüne ve av hayvanı çeşitliliğine sahip olmanın yanı sıra bu bölge, maden yatakları ve alet yapımında kullanılan kayaç türleri bakımından da son derece zengindir²¹.

Diyarbakır beylerbeyliği, Bingöl ilimize bağlı Kiği'dan güneyde hemen hemen Bağdat yakınlarında, Orta Fırat zerindeki Hit'e kadar uzanır. Beylerbeyliğe bağlı sancakların sınırları bugün bazen iki üç ilimizi içine alabilecek büyüklüktedir. Bununla beraber beylerbeyliğe bağlı sancaklarla, onların kazaları zaman zaman yer değerirmiştir. Örneğin

²¹ Esen Durmuş, **Ergani İlçesi'nin Coğrafyası**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009, s. 176

Savur, 1518'de Mardin sancağına bağlı bir kaza iken 1540'da Amid sancağının bir kazası olmuştur²².

Anadolu'nun en eski yerleşim yerleri Kuzey Mezopotamya olarak da bilinen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Diyarbakır ve çevresi, Neolitik Çağ ile birlikte yoğun bir şekilde yerleşilen alan olmuştur²³. XVI. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun başlıca şehirleri Amid (Diyarbakır), Ayıntap, Mardin, Urfa, Hısn-ı Keyfa, Birecik ve Siirt'tir²⁴. Osmanlılar, bu bölge içerisinde Diyarbakır, Musul, Diyar-ı Rebi'a, Diyar-ı Muzar/Mudar bölgeleri ile Bitlis mıntkasını bir araya toplayarak, merkezi Amid şehri olan ve diğer Osmanlı eyaletlerinde olduğu gibi, sınırları sonraki dönemlerde değişen, çok büyük bir eyalet meydana getirmişlerdir. Bu idari düzenlemeyle Diyarbakır eyaleti, Doğu Anadolu'nun merkezi hâline gelmiştir. Ancak, daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşkil edilmesi ile Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancakların bir kısmı yeni oluşturulan bu eyaletlere bağlanmıştır²⁵.

Eyalet merkezi olan Diyarbakır, yukarı Mezopotamya veya el-Cezire adı verilen Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli topraklarda kurulmuştur. Fırat Nehri ile Şattularab Nehri arasında büyük bir kara parçası olan el-cezirenin başlangıcı, kuzey tarafta Harput Kalesi ve Pertek Kalesi yakınlarındaki İzoli Ekradı'dır. Bu bölgeye Şat ile Fırat arasında olduğundan dolayı Dicle Ceziresi denmektedir, ancak Dicle Nehri yine Şattularab Nehri'dir. Dicle Ceziresi içinde toplam 176 altı adet mamur ve mükellef kale vardır. 76'sı Hülagu ve Timur arasında harap olup yıkılmıştır. Dicle Ceziresi'nin kuzey tarafında Diyarbakır Kalesi, Eğil Kalesi, Ergani Kalesi, Harput Kalesi, Pertek Kalesi, Sağman Kalesi, Çemişgezek Kalesi, Çapakçur Kalesi, Gene Kalesi, Atak, Cıska Kasabası, Kulp Kalesi, Tercil Kalesi, Mihrani Kalesi ve harap olan Muş şehri bulunmaktadır. Yine Çermik Kalesi, Siverek Kalesi, Ruha

²² Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", **Türk Kültürü**, S. XXXII/370, Şubat 1974, s. 78-79.

²³ Mehmet Songür, "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağından Yerleşme ve Nüfus", **Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, s. 248.

²⁴ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973), Ankara 1975, s. 73.

²⁵ Ramazan Günay, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009, s. 19; Cabir Doğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 23, Mayıs 2011, s. 34.

Kalesi, Dicle Ceziresi'nde Arz-ı Mukaddes toprağında bulunmaktadır. Ancak Mardin Kalesi ve Sincar Kalesi, Şat Nehri'nin doğu tarafındadır yani Dicle Ceziresi'nin dışındadır²⁶.

Diyarbakır şehrinin M.Ö. 2300'den itibaren bir yerleşim merkezi olduğu tahmin edilmektedir²⁷. Kuzeyde Toros Dağları, batıda Karacadağ, güneyde Mardin tepeleri arasında, ortası çanak gibi çukur bir bölge içerisinde yer alan Diyarbakır birçok ticaret ve ulaşım yollarının kesiştiği noktadır²⁸. Doğudan Muş, güneyden Mardin ve Urfa, batıdan kısmen Urfa, Adıyaman ve Malatya, kuzeyden Elazığ ve Bingöl ile doğudan Batman vilayetleri ile çevrilidir²⁹.

Doğu ile Batı'yı birleştiren stratejik bir konumda, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerine kurulmuş olan Diyarbakır şehri, karasal iklime sahip olmasına karşın, ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı yerdir. Bir bölgede ticaretin gelişmesi için önemli bir etkisi olan güvenlik faktörü, Diyarbakır'ın çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi her dönemde konumu itibariyle öne çıkan Diyarbakır, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan yolların düğüm noktası üzerinde bulunmaktadır³⁰.

Eski tarihlerden itibaren yerleşime açık olan ve Asya ile Avrupa arasında köprü vazifesi gören Anadolu toprakları, Türklerin hâkimiyetine kadar birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda önemli şehirleri içine alan Diyarbakır bölgesi ve şehri de bu konumundan dolayı geçmişten günümüze kadar Het, Hurri, Sabar, Urartu, Kimmer, Frig, Saka, Med, Pers, Yunan, Roma, Arap, Türk gibi birçok ulus ve onların kurdukları medeniyetlere yurt olmuştur. Ancak bunların büyük bir çoğunluğu Türk hâkimiyetinden önce tamamen kaybolmuştur³¹.

²⁶ El-Cezire bölgesinde bulunan diğer kaleler hakkında Bkz. Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2010, s. 77-78.

²⁷ İlhan Palalı, "İlk Dönemlerden Osmanlı Devleti'nin Sonuna Kadar Diyarbakır'ın Nüfusu ve Etnik Yapısı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 210, Haziran 2014, s. 30.

²⁸ Nejat Göyünç, "Diyarbakır" **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, s. 464; Ayşe Demirtaş, **İslam Fethine Kadar Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 9.

²⁹ Ayşe Demirtaş, **a.g.t.**, s. 10.

³⁰ İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", **TAD**, C. 18, S. 29. Ankara 1996, s. 217.

³¹ İlhan Palalı, **a.g.m.**, s. 30.

M.S. I. yüzyıldan itibaren Anadolu'da başlayan Roma hâkimiyeti ve ardından kurulan Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu, doğudan gelen İran ve Müslüman Arap orduları ile Roma ve Bizans ordularının sürekli savaştıkları alan haline gelmiştir³². Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Anadolu, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu toprakları içinde kalmıştır³³.

M.S. IX. yüzyılda keşif akınlarını sıklaştıran Türk boyları, Anadolu'nun doğu ve güneydoğu illerinin hemen her tarafına, Dicle ve Fırat vadilerine gelerek yerleşmişler ve buralarda medeniyet kurmaya başlamışlardır. X. yüzyıldan sonra Horasan'dan birçok Oğuz kabileleri batıya gelerek Kafkasya'ya yerleşmişler ve buradan da güneye şimdiki doğu illerine doğru inerek burada Ermeniler, Gürcüler ve Bizanslılarla savaşmışlardır. Oğuz kabileleri daha sonrada Diyarbakır ve Musul'daki İslam emirlikleriyle savaşmıştır³⁴.

Yeni bir yurt bulma amacıyla Orta Asya'dan İran'a gelerek büyük bir imparatorluk kuran Selçuklular, özellikle Horasan ve Azerbaycan'ın büyük çoğunluğunun yeni Müslüman olmuş Türk nüfusuyla dolması üzerine bu nüfusun ihtiyaçlarını gidermek, onlara kışlak ve yaylak tahsis etmek, sonra da uygun birtakım hizmetlerde kullanmak ve ayrıca nizam ve intizamın bozulmasını engellemek için yeni yurtlar aramaya başlamıştır³⁵.

Buna en uygun yer olarak da batıda Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü verimli Anadolu toprakları dikkat çekmiştir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos Diyojen'e karşı 1071 Malazgirt zaferini kazanmasının ardından Türklerin Anadolu'daki hâkimiyetleri yerleşmeye başlamıştır. Kızılırmak'a kadar ilerleyen Alp Arslan, bu bölgeleri emri altındaki Türkmen beyleri arasında paylaşmış ve daha sonra da bu emirlikler Saltuklar, Mengüçler, Danişmendliler, Dilmaçoğulları, Yıvaloğulları, Çubukoğulları, Artuklular olarak birer beylik kurmuşlardır. Saltuklular Erzurum'u, Mengüçler Erzincan'ı, Danişmendler Sivas'ı, Dilmaçoğulları Bitlis ve Erzen'i, Yıvaloğulları Amid (Diyarbakır)'i, Çubukoğulları Harput'u beyliklerinin merkezi yapmışlardır. Artuklular ise

³² Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız v.d., **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1985, s. 11.

³³ Bülent İplikçioğlu, "Anadolu (Tarih)", **DİA**, C. 3, İstanbul 1991, s.110.

³⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu (Tarih / Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması)", **DİA**, C. 3, İstanbul 1991, s. 110.

³⁵ Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.m.**, s. 110.

Hısn-ı Keyfa (1101-1231), Mardin (1108-1408), Harput (1185-1231)'da olmak üzere üç ayrı kol halinde hüküm sürmüşlerdir³⁶.

Selçuklular, Danişmendliler, Mengüçükler, Saltuklular, Artuklular ve Sökmenliler gibi beylikler izledikleri iskân siyaseti gereği Orta ve Doğu Anadolu'nun vadi, ova ve yaylalarını yerleşik ve göçebe Türk nüfusuna yurt olarak verdiler. Daha sonra kısa zamanda bu nüfusu üretici duruma getirmeye ve eskiden mevcut yahut yeni teşekkül eden yerleşme merkezlerini ve çevrelerini canlı birer Türk- İslam kültür merkezi haline dönüştürmeye çalıştılar³⁷. Bu faaliyetleriyle Türk beylikleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türk yurdu olmasında büyük paya sahip olmuşlardır³⁸.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler'in Anadolu topraklarını doğudan batıya doğru fethetmeye başlamaları, buralarda oturan Gayrimüslim ahalinin duruma göre yerlerini ya tamamen yahut da kısmen terk etmelerine sebep olmuştur. Bunlardan boşalan yerlere ise çeşitli göç dalgalarıyla gelen Türk nüfusu yerleşmiştir. Bu bölgelere yerleşen Türkler yine de bir miktar Gayrimüslim (daha çok Hıristiyan) halk ile karşılaşmış ve bir arada yaşamaya başlamışlardır³⁹.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında önemli bir yayılım gösteren Bizans'ın buradaki halk üzerinde dini ve mali olarak baskı kurması, asimile etmeye çalışması onları Türkleri desteklemeye şevk etmiştir. Selçukluların ve diğer Türk devletlerinin bu bölgelere yerleşmesinden sonra Hıristiyanlara hoşgörülü ve korumacı bir şekilde davranması Türklerin bu bölgelere daha da iyi yerleşmesini sağladığı gibi yerlerini terk eden bir kısım Hıristiyanların da geri dönmesine neden olmuştur⁴⁰.

1243 yılında Moğollarla yapılan Köseadağ Savaşı'nı Anadolu Selçuklu Devleti'nin kaybetmesi sonucunda Anadolu Moğol istilalarına maruz kalmış ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin bölgedeki nüfusu yok olmuştur⁴¹. XIII. yüzyılın sonlarında İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti devam ederken Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Türkmen beylerinin

³⁶ Kadri Kemal Kop (Sevengil), **Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu**, Haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 3-5; Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız v.d., **a.g.e.**, s. 19-22.

³⁷ Bu hedeflere varabilmek için vakıf müessesesinden geniş ölçüde faydalanıldı. Devletin de teşvikiyle zengin vakıflara sahip kervansaraylar, medreseler, camiler, zaviyeler meydana getirildi Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.m.**, s. 111.

³⁸ Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız v.d., **a.g.e.**, s. 19.

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.m.**, s. 112-114.

⁴⁰ Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.m.**, s. 112-114.

⁴¹ Ahmet Yaşar Ocak **a.g.m.**, s. 112.

teşkilatlanmaya başlamaları üzerine Moğol zulmünden bıkmış olan halkta harekete geçmiştir. XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı Devleti'nin iç savaşlar nedeniyle eski gücünü yitirmesiyle Sivas-Kayseri civarında Eretna ve yerine Kadı Burhaneddin Devleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devleti kurulmuştur⁴².

İlhanlı Devleti'nin yıkılışıyla tarih sahnesine çıkan Akkoyunlular ve Karakoyunlular büyük yığınlar halinde Maveräünnehir'den kalkarak Fırat ve Dicle vadilerinin yukarı taraflarına gelip yerleşmişlerdir⁴³. Birbirleriyle yaptıkları mücadeleler sonunda Karakoyunlular Musul, Van Gölü çevresi ve Erzurum'da; Akkoyunlular ise Diyarbakır ve çevresinde hâkimiyet kurmuşlardır. Karakoyunlular Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır⁴⁴.

Aralarında sürekli sürtüşmelerin olduğu bu iki devlet tekrar savaş meydanında karşılaşmışlardır. Horasan'dan Erzurum'a, Şirvan'dan Basra'ya kadar uzanan bütün İran, Arran, Irak ve Doğu Anadolu bölgelerinin hâkimi olan Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, son seferini 1467 yılında Akkoyunlular üzerine yapmıştır. Doğu Anadolu'nun bir kesimine sahip olan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e karşı yapılan bu seferde Cihan Şah, kışın bastırması nedeniyle geri dönerken Bingöl ile Kiğı arasındaki Sancak mevkiinde Uzun Hasan'ın baskınına uğramış ve kaçarken öldürülmüştür⁴⁵.

Karakoyunlu mirasını devralan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey yeni yerler ele geçirerek topraklarını daha da genişletmiştir. 1469 yılında Kirman'ı ve 1470 yılında Bağdat'ı ele geçirdiği gibi Ahlat ve Cezire yöreleri ile Muş ve Bitlis'i de almıştır. Diğer taraftan Osmanlılara karşı Venedik ile ittifak teşebbüslerinde bulunmuş; ancak Fatih Sultan Mehmed ile 1473 yılında Otlukbeli'de yaptığı savaşta bozguna uğramıştır. Bu mağlubiyet Akkoyunlu Devleti'ne büyük darbe olmuş, Uzun Hasan Bey 1478'deki ölümüne kadar sadece Gürcistan üzerine sefere çıkabilmiştir. Adil, halka karşı şefkatli bir hükümdar olan Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğullarının sert tutumları ve birbirleriyle saltanat uğruna mücadeleye tutuşmaları Akkoyunluların da sonu olmuştur⁴⁶.

Bu sırada Erdebil Sufileri soyunda gelen Şeyh Haydar oğlu Şah İsmail Anadolu'nun Orta ve Güney bölgelerinden gelen Türk boylarını etrafına toplayarak daha sonra büyük

⁴² Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 21.

⁴³ Kadri Kemal Kop (Sevengil), **a.g.e.**, s. 6.

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız v.d., **a.g.e.**, s. 24-25.

⁴⁵ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **DİA**, C. 24, İstanbul 2001, s. 237.

⁴⁶ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **DİA**, C. 2, İstanbul 1989, s. 272.

sıkıntılarının yaşanmasına neden olacak Safevi Devleti kurmuştur. İsmail'in müridi olmak için Anadolu'dan gelen bu Türk boyları sayesinde kısa sürede büyük başarılar elde edilmiştir⁴⁷. 1500'de Azerbeycan'ı, 1503'te Fars ve Kirman'ı, 1507'de Diyarbakır'ı ve 1508'de Bağdad'ı topraklarına katan Şah İsmail, Akkoyunlu Türkmen Devletini de ortadan kaldırmıştır⁴⁸. Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışı Anadolu topraklarında 1514 Çaldıran savaşına kadar sürecek olan Safevi hâkimiyetini başlatmıştır.

Şah İsmail'in Tebriz'de devletini kurup tahta çıkmasının ardından Osmanlı padişahı II. Bayezid, ona elçiler göndererek tebrik etmiştir. Ancak buna rağmen Şah İsmail'in Anadolu topraklarına olan ilgisi devam etmiş hatta müritlerini Anadolu taraflarına göndererek Şah aleyhtarları hareketlerde bulunmalarını emrederek oradaki Türkmenleri Safeviler'e bağlamaya teşvik etmiştir⁴⁹.

Bu sırada Osmanlı hanedanlığında taht kavgalarının başlaması Anadolu'da huzursuzluk ortamı yaratmak için her türlü fırsatı değerlendiren Şah için bulunmaz bir nimet olmuştur. II. Bayezid'in tahttan şehzade Ahmed lehine feragat edeceği yönünde haberlerin yayılması, oğulları arasındaki saltanat mücadelesini tetiklemiştir. Her üç şehzade de saltanatın kendi hakları olduğunu bildirmişler, tahtı ele geçirmede yapılması gereken ilk şey payitahtın hâkimiyeti olduğu için üç şehzade de öncelikle İstanbul'a yaklaşmaya çalışmıştır. Buldukları sancaklardan bahanelerle ayrılan şehzadelerden Korkud Manisa'ya, Ahmed, Ankara'ya ve Selim de Karadeniz üzerinden 1510 yılında Kefe'ye gelmiştir⁵⁰.

Şehzade Korkud'un Teke sancağını terk etmesi Safevi Devleti'nin kuruluşuna kalabalık sayıda gelip katılan Tekelülerden Şah Kulu'nun buraya gelerek isyan çıkarmasına zemin hazırlamıştır⁵¹. Asıl amacı Osmanlı hâkimiyetini ortadan kaldırmak olan Şah Kulu'nun Anadolu'da başlattığı isyan güçlkle bastırılabilmiştir⁵².

⁴⁷ Şah'ın müridi olmak için Anadolu'dan göç edenler Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Karamanlar, Varsaklar'a mensup kişilerdir. Bu boylar Safevi Devleti'nin teşekkülünde asıl rolü oynamıştır. Türkmen boyları ve Safevi Devleti'nin kuruluşu hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 43-49.

⁴⁸ C. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XVII, İstanbul 1968, s. 51.

⁴⁹ Faruk Sümer, "Safeviler", **DİA**, C. 35, İstanbul 2008, s. 452.

⁵⁰ H. Erdem Çıpa, **Yavuz'un Kavgası-I. Selim'in Saltanat Mücadelesi**, YKY, İstanbul 2013, s. 36.

⁵¹ İsyani bastırmakla görevlendirilen Şehzade Ahmed'in bu konudaki beceriksizliği ve Osmanlı sadrazamı Hadım Ali Paşa'nın ölümüne sebebiyet vermesi ve ayrıca Kızılbaş sempatisini olduğundan

Kızılbaş faaliyetleri Anadolu'nun adeta bir yangın yerine dönmesine neden olmuştur. Bu sırada Yavuz Sultan Selim, bir taraftan kardeşleri diğer taraftan babasına karşı verdiği saltanat mücadelesinden yeniçerilerin desteğiyle galip gelerek 24 Nisan 1512 (7 Safer 918) de tahta çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun da kaderi değişmeye başlamıştır. Sultan Selim'in Trabzon'da 24 yıl gibi uzun bir süre idarecilik görevinde bulunması ona kısa süreli saltanat hayatında girişeceği faaliyetler için iyi bir tecrübe kazandırmıştır. Trabzon'da şehzade iken Doğu sınırındaki gelişmeleri özellikle Gürcü prensliklerini ve Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit oluşturacak olan Safevi faaliyetlerini takip etmiş, bu konu hakkında idari merkeze raporlar göndermiştir⁵³. Bayezid'in Safevi Devleti'ni henüz önemli bir güç olarak görmemesi sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun zor zamanlar yaşamasına neden olmuştur. Babasının Kızılbaşlara karşı sakin tavrını hiçbir zaman kabul etmeyen Selim, tahta geçer geçmez bu sorunun üstüne gitmiştir⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin saltanat naibleri arasında yaşanan taht mücadelesi yukarıda da bahsedildiği gibi Anadolu toprakları üzerinde, bu iç buhranı fırsata çeviren ve huzursuzluk ortamı yaratan kişilerin türemesine neden olmuştur. Bunların en önemlisi Şah İsmail müritlerinden olan ve Anadolu topraklarında büyük isyan çıkaran Şahkulu Baba'dır⁵⁵. Şahkulu'nun, Antalya'dan İç-Anadolu'ya ilerleyerek başlattığı bu isyan birçok tahribata ve can kaybına sebep olmuştur. Ayrıca Amasya ve çevresinde bulunan Kızılbaşlar da toplanarak şehirleri yakıp yıkmışlardır. Batı ve Güney-Anadolu'da Kızılbaşlık hareketlerini Şahkulu yürütürken, Orta-Anadolu'da bu görevi Nur Ali Halife üstlenmiştir. Nur Ali Halife de Şah İsmail tarafından Amasya ve çevresindeki Yörük Türkmen ve Kürd aşiretlerini kışkırtmak için gönderilmiştir⁵⁶. Safevi faaliyetleri sadece bunlarla kalmamış, Nur Ali Halife 3.000 Kızılbaş'la Tokat'ı zapt edip Şah namına hutbe okutmuştur. Şah İsmail'in çabaları neticesinde

şüphe duyulması Ahmed'in hükümdarlık şansını iyice zayıflatmıştır. Bkz. H. Erdem Çıpa, **a.g.e.**, s. 50-53.

⁵² Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, s. 32-33.

⁵³ Bu raporların ayrıntılarıyla ilgili Bkz. Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2010, s. 35-36.

⁵⁴ C. Şehabettin Tekindağ, **a.g.m.**, s. 51.

⁵⁵ Şahkulu, Teke'nin Kızılkaya veya Yalunlu köyünden Hasan Halife'nin oğludur. Ordusunun bir kısmını dirlikleri ellerinden alınmış sipahiler geri kalan kısmını da Teke dağlarının fakir köylüleri oluşturmaktadır. Osmanlı ordusuna karşı aldığı üst üste galibiyetler adamlarının gittikçe çoğalmasına neden olmuştur. Bkz. Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, s. 32-33.

⁵⁶ Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. VII, S. 10, İstanbul 1954, s. 129.

kısa sürede gelişip güçlenen Safevi Devleti, artık Osmanlı için büyük bir tehdit oluşturmaya başlamıştır⁵⁷.

Hareketlerine dini bir misyon yükleyen Şah İsmail, kendini Mehdi olarak, Hz. Ali'nin mazharı yani Allah'ın Hz. Ali'nin bedenine girmiş şekli olarak göstermiştir. Onun dini inançları özellikle konargöçer gruplar arasında derin etki yaratmıştır. Devletin vergi toplama amacıyla belirli bir düzen ve iskân etme çabalarından ve tımar rejimini güçlendirme çabalarından bunalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Kuzey Karadeniz yaylalarında ve iç kesimlerde genellikle serbest yaşamaya alışmış büyük Türkmen grupları Şah İsmail'i kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Şah'ın, bu Mehdi karakteri altında yarı göçebe gruplara çeşitli hediyeler göndererek onlara daha serbest bir hayat vaad etmesi oldukça cazip gelmiş; özellikle Karaman bölgesi, Antalya ve İçil'in dağlık bölgesinde yaşayan kalabalık Türkmenler onu desteklemişlerdir⁵⁸.

Şah İsmail'in yukarıda anlatıldığı üzere Anadolu'ya yönelik bölücü faaliyetler içine girmesi, kardeşlerini bertaraf ederek tahta çıkan I. Selim'in culüsünü tebrik etmemesi, yine kendisine sığınan Şehzade Ahmed'in oğlu Murad'ın da elçi gönderilerek iade edilmesinin istenmesine rağmen gönderilen elçinin Safeviler tarafından katledilmesi hadiseleri I. Selim'in Şah'a karşı savaş kararını iyice kesinleştirmiş ancak bunun öncesinde bir dizi önlemler alma yoluna gidilmiştir⁵⁹.

Sultan Selim, öncelikle Şiiliğin ehl-i Sünnet mezheplerince reddedildiğini halka duyurmak için, Şah İsmail ve askerlerine karşı açılacak savaşların diğer din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi cihad sayılacağını, Şiilerin öldürülmesinin caiz, mallarının helal, nikâhlarının ise batıl olacağını bildiren fetva çıkarttırmıştır⁶⁰. Sultan'ın Anadolu'da Şah İsmail yandaşlarına karşı yaptığı faaliyetler arasında 40.000 kişiyi katlettirdiği hakkında iddialar olsa da bunların doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Son çalışmalar takibata uğrayanların ve ağır biçimde cezalandırılanların daha ziyade Safevi propagandası yapan kişiler (halife) ve onları destekleyen tekke mensupları olduğunu, bunların bir bölümünün idam edilmeyip sürgün edildiğini ortaya koymuştur⁶¹. Bu sırada Sultan Selim, Şah İsmail'i ekonomik olarak zarara sokmak için Safevilere karşı ticari ambargo başlatarak İran ipeğinin Batı'ya akışına

⁵⁷ C. Şehabettin Tekindağ, **a.g.m.**, s. 51.

⁵⁸ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 90-91.

⁵⁹ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 92.

⁶⁰ C. Şehabettin Tekindağ, **a.g.m.**, s. 51.

⁶¹ Feridun Emecen, "Selim I", **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, s. 409.

engel olmuştur. Bu ambargo ileride Osmanlıların Memlûklerle de arasının açılmasına neden olacaktır⁶².

Bu önlemlerin sonucunda Sultan Selim, bu soruna kökten çözüm bulmak ve Şiilik inançlarını tamamen ortadan kaldırmak için Safevilerin üzerine yürüme kararı vermiştir. Bunun için Sultan Selim Muharrem 920 (20 Mart 1514) de Edirne'den İstanbul'a varıp Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçmiştir. Savaş hazırlıklarını duyan Şah İsmail kendisi hiçbir şey yapmamış gibi Sultan Selim'e bu düşmanca davranışının nedenini sormak için mektup ve elçiler yollamış, Sultan Selim ise elçilere hakaret edip kararlılıkla yoluna devam etmiştir⁶³.

Ordusuyla Sivas'a gelen Sultan Selim olası bir Şii ayaklanmasına karşı Sivas- Kayseri arasında 40.000 kişilik bir ihtiyat kuvveti bırakmış, kendisi seçtiği 100.000 kişilik ordu ile İran topraklarına girmiştir⁶⁴. Sultan Selim, uzun süre Şah'ın topraklarında yürümesine rağmen Şah askerlerinin bir türlü ortaya çıkmaması üzerine Şah'a tahrik içerikli mektuplar göndermiştir⁶⁵. Ancak, İran askerleri hala ortaya çıkmadığı gibi Ustacalu Muhammed Han'ın Erzincan'dan Tebriz'e kadar olan bölge halkını zorla göçürüp her tarafı yakıp yıkması, ordu için zahire sıkıntısının doğmasına neden olmuştur. Erzincan'a gelindiğinde kale halkının şehrin yağma edilmesini istemediği için şehri teslim etmesi ve bunun karşılığında da şehir halkından parası karşılığı askerlere zahire satılmasının istenmesi ordunun zahire sıkıntısının ne derece büyük olduğunu göstermektedir. Safevi ordusunun meydanda görünmemesi bu krizin daha da tırmanmasına neden olmuş, İstanbul ve Trabzon'a adamlar gönderilerek zahire yardımı istenmiştir⁶⁶.

Askerler arasında huzursuzluk yaratan bu durum padişaha kadar gitmiş ancak padişahın sert ve tesirli konuşması sayesinde ordu tekrar harekete geçmiştir. En sonunda iki ordu 2 Recep 920 (23 Ağustos 1514) de Çaldıran Ovası'nda karşılaşmıştır⁶⁷. Safevilerin ağır yenilgisiyle sonuçlanan savaşta Şah İsmail önemli komutanlarından Diyarbakır hâkimi olan

⁶² Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 105.

⁶³ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat**, Sad. Neşet Çağatay, C. I-II, Ankara 1992, s. 80-81; Hoca Saadettin, **Tacü't-Tevarih**, C. IV, İstanbul 1979, s. 174-175.

⁶⁴ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s. 80-81; Emecen'e göre sefere katılan asker sayıları sembolik rakamlardır. Geri plandaki hizmet kıtaları hariç tutulduğunda savaşa katılan asker sayısı 50.000-60.000'dir. Bkz. Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 107.

⁶⁵ Karşılıklı devam eden bu mektuplaşmalar hakkında Bkz. Haydar Çelebi, **Ruznâme**, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 43-48.

⁶⁶ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 107.

⁶⁷ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, s. 193.

Ustacalu Muhammed Han'ı kaybetmiş ve kendisine çok benzeyen birinin Şah benim demesiyle öldürülmekten son anda kurtularak yaralı bir şekilde kaçmayı başarmıştır⁶⁸.

Çaldıran zaferinin ardından Tebriz üzerine yürüyen Sultan Selim 7 Eylül cuma günü burayı ele geçirmiş ve burada adına hutbe okutturmuştur⁶⁹. Bazı imar hareketlerinde bulunmuş ve sayıları 1000'e ulaşan ilim ve sanat erbabını İstanbul'a göndermiştir. Padişah Acem ülkesini tamamen ele geçirmek ve Kızılbaşların soyunu kazımak niyetindeyken İran topraklarında yiyecek sıkıntısı yaşanması ve sert bir iklime sahip oluşu böylesine büyük bir ordunun mevcudiyetini olanaksız kılmıştır. Bu durumun askerlerde de isteksizliğe sebebiyet vermesiyle kışı burada geçirmek istemeyen Sultan Selim, dokuz gün kaldığı Tebriz'den Amasya'ya dönmüştür⁷⁰. Dönüş sırasında Bayburt ve Kiğı kalelerinin teslim alındığı haberleri gelmiştir⁷¹. Bu haberin ardından Kiğı ve Bayburt'a yeniçeri garnizonları gönderilmiş ve Bıyıklı Mehmed Paşa Erzincan valiliğine atanmıştır⁷².

Tebriz'in 7 Eylül 1514'te fethiyle sona eren seferinden Amasya'ya dönen Sultan Selim, Diyarbakır bölgesini ve Doğu Anadolu'yu ülkesine katmayı düşünmekteydi⁷³. Bu bölgelerin ele geçirilmesi Anadolu'nun doğu cephesinin emniyete alınması ve buradaki Müslümanların huzura kavuşturulması için önemliydi. Bu nedenle başta şarkın kapısı demek olan Diyarbakır olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ve hatta Musul ve Kerkük civarının da Osmanlı Devleti'ne katılması gerekiyordu⁷⁴. Padişah amaçlarını gerçekleştirmek için öncelikle Çaldıran seferi sırasında yanında bulunan ünlü müverrih Bitlisli İdris'i Osmanlı hâkimiyetinin yerleştirilmesine uygun ortam hazırlaması için Urmiye Gölü'nden Malatya'ya ve Diyarbakır'a kadar uzanan Doğu Anadolu topraklarına göndermiştir⁷⁵. Bitlisî'nin Safevilere karşı yoğun tahrik ve çabaları sonuç vermiş ve bölge hâkimleri Sultan Selim'e

⁶⁸ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 208.

⁶⁹ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 220-21; Haydar Çelebi, **Ruznâme**, s. 80.

⁷⁰ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 222-26; Feridun Emecen, "Selim I", s. 409.

⁷¹ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 226; Haydar Çelebi, **Ruznâme**, s. 84; Feridun Emecen, "Selim I", s. 409.

⁷² M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 74.

⁷³ Sultan Selim sefer öncesi bir süre İran seferine çıkmak istemeyen yeniçeriler ve bazı devlet ricali ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bkz. Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 154.

⁷⁴ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 124.

⁷⁵ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s. 83; Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK, 1991 Ankara, s. 15-16., Nejat Göyünç, "Diyarbakır", **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 466; M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 74; İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1991, s.12.

bağlılıklarını sunmuştur⁷⁶. Bu bölgenin fethinde padişaha ve devlete olan bağlılığıyla kendine hayran bıraktıran İdrîs-i Bitlisî'nin oldukça önemli rolü olmuştur⁷⁷.

Ancak yeniçeriler ve bazı devlet ricali yeniden bir sefere çıkma taraftarı değildi. Hatta yeniçeriler padişahın politikalarının destekçisi olarak gördükleri bazı devlet adamlarının evini basarak yağma ettiler. Bu baskılara boyun eğmeyen padişah bir an önce İran seferini gerçekleştirmek için hazırlıkları başlattı. Onun öncesinde halledilmesi gereken iki önemli mesele vardı. İlki yapılacak Doğu seferinde stratejik bir önem taşıyan Kemah kalesinin fethi, ikincisi Dulkadirli Alaüddeve idi⁷⁸. Yukarı Fırat havzasında stratejik bir kale olan Kemah'ın Safevilerin işgalinde olması Erzincan ve Bayburt'un emniyetini tehdit etmekteydi. Bunun üzerine Sultan Selim Bıyıklı Mehmed Paşa'ya 20 Nisan 1515'te kaleyi kuşatma emri vermiştir⁷⁹. Bıyıklı Mehmet Paşa Kemah kalesini muhasara etmiş ise de oldukça müstahkem olan kale uzun süren kuşatmanın ardından ancak 15 Mayıs 1515'te Selim'in bizzat gelip muhasarayı kaldırmasından sonra teslim olmuştur⁸⁰.

Kemah'ın fethinin ardından sıra Dulkadirli topraklarına gelmiştir. Dulkadirli Alaüddeve II. Bayezid'in kayınpederi ve kendisinin de anne tarafından büyükbabası idi. Alaüddeve'nin iki komşusu arasındaki bu gergin durumlarda tarafını belli etmeyip dengeli bir siyaset izlemeye çalışması dikkatlerin üzerinde toplanmasına neden olmuştur. Sultan Selim'in Safeviler üzerine sefere çıkarken Alaüddeve'den askeri ve zahire yardımı istemesine karşılık Alaüddeve'nin hiçbir cevap vermemesi üzerine iyice tepki çekmiştir. Alaüddeve'nin bu davranışının nedeni rakip olarak gördüğü Şehsuvar oğlu Ali Bey'in Osmanlı tarafında savaşa girmesidir. Zira Alaüddeve kendi yerinin Ali Bey'e verileceğini düşünmektedir. Ancak onun bu çekingen tutumu padişahın da bu yönde karar vermesine neden olmuştur. Hal böyle olunca Alaüddeve'nin kendine yandaş arayarak Memluk sultanına meyiletmesi üzerine harekete geçen Sultan Selim, Turnadağ'da Alaüddeve'yi yenilgiye

⁷⁶ İdris-i Bitlisî'nin bu bölgedeki Kürd emirlikleri ile ilgili yaptığı faaliyetler hakkında bkz; Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 246-247.

⁷⁷ İdrîs-i Bitlisî, devlet adamı ve tarihçidir. Şeyh Hüsameddin'in oğludur. Osmanlı'nın hizmetine girmiş İranlılara karşı Yavuz'u desteklemiş ve Güney Doğu Anadolu'nun fethinde büyük rolü olmuştur. 1520'de vefat etmiştir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", **DİA**, C. 21, İstanbul 2000, s. 485.

⁷⁸ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 156.

⁷⁹ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 74-75.

⁸⁰ İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, s. 7-8.

uğratmış ve kesik başını gözdağı vermek amacıyla Memlûk sultanı Kanisav Gavriye göndermiştir⁸¹.

Bu arada Sultan Selim'in propaganda amacıyla Diyarbakır ve havalisine gönderdiği İdrîs-i Bitlisî'nin faaliyetleri sonucu birçok mahalli emirler Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. İdrîs-i Bitlisî, Yavuz Sultan Selim'in emriyle bölgenin Kürd emirlikleriyle görüşerek Urmiye, İtak, İmadiye, Cizre, Eğil, Bitlis, Hizan, Garzan, Palu, Siirt, Meyyafarikin (Silvan), Suran, Çemişkezek, Sasun, Çapakçur, Sincar, Çermik, Hızo, Zerik gibi bölgelerini korkutarak ya da taltif ederek Osmanlı yönetimine bağlanmasını sağlamıştır⁸².

İdrîs-i Bitlisî'nin propaganda faaliyetleri sonucu Osmanlı'nın güç kazanması ve valileri Ustaclu Oğlu Mehmed Han'ın Çaldıran'da vurulması Amid halkını da cesaretlendirmiştir⁸³. Sünni Diyarbakır halkı Safevilerin zulmüne dayanamayarak ayaklanmış ve Safeviler'in şehirde kalan yöneticilerini yok edip kadın ve çocuklarını kale dışına atarak Mevlana Bitlisli İdris'e haber göndererek, Sultan Selim'e bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istemişlerdir. Bunun üzerine sultanın Doğu'ya doğru başlattığı sefere Amid şehrinden başlanılmıştır⁸⁴. Durumdan haberdar olan Şah İsmail, Diyarbakır'ı zapt etmek için Çaldıran savaşında ölen Ustaclu oğlu Mehmed Han'ın kardeşi Karahan'ı ve Urfa hâkimi Durmuş Bey'i görevlendirmiştir. Mardin, Hısn-ı Keyfa, Harput ve Ergani'de bulunan kuvvetlerine de Karahan'a eşlik etmelerini emretmiş, 5.000 kişilik kuvvetle Diyarbakır şehri kuşatılmıştır. Karahan şehir halkıyla yumuşak bir dille konuşmasına rağmen istediği desteği görememiştir. İdrîs-i Bitlisî aracılığıyla Yavuz Sultan Selim'den yardım talep eden şehir halkının imdadına Amasya'da bulunan Yiğit Ahmed gönderilmiştir⁸⁵.

Yiğit Ahmed'in şehre girmeyi başarmasına rağmen, bu sırada Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğulları üzerine sefere çıkması nedeniyle yardım talebi geciktirilmiş ve bu da Safevilerin Diyarbakır'ı bir yıl muhasara altında tutmalarına neden olmuştur. İdrîs-i Bitlisî'nin tavsiyesiyle Yavuz Sultan Selim tarafından Bayburt Beyi Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakır'a gönderilmiş, ayrıca Rumiye-i suğra beylerbeyisi Sadi Paşa'nın beş sancak beyi ile Bıyıklı Mehmed Paşa'ya katılması emredilmiştir. Bunun yanında İdrîs-i Bitlisî de Doğu

⁸¹ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 161-163.

⁸² Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s. 83; Abdülkadir Özcan, **a.g.m.**, s. 486; M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 75-77.

⁸³ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 78.

⁸⁴ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 154.

⁸⁵ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 252-253.

Anadolu'daki birçok Kürt emirliklerini Şah İsmail'e karşı birleşmeye ikna etmiştir⁸⁶. Evliya Çelebi, Amid şehrinde Dağ kapısı ve Mardin kapısında 70 gün toplarla kalenin dövüldüğünü söylemiştir⁸⁷.

Osmanlı ordusunun gücü karşısında daha fazla direnemeyen Karahan çareyi muhasarayı kaldırarak Mardin istikametine kaçmakta bulmuş ve Amid şehri Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmiştir. 1515'in Eylül ayı ortalarına doğru Osmanlı idaresine giren Amid şehri bölgenin fethinde atılan ilk adım olması bakımından da ayrı bir ehemmiyet taşımıştır⁸⁸.

Karahan'ın kaçışıyla Osmanlı askerleri de Mardin'e doğru yola koyulmuştur. Bunun üzerine Karahan Sincar'a hareket etmiş, bu arada Osmanlı ümeraları arasında Mardin fethi konuşmaya başlamıştır. Ümeralar arasında anlaşmazlık olsa da İdrîs-i Bitlisî'nin Mardin'in zorluk çekmeden alınabileceği fikri ağır gelerek, Mardin halkı ile iyi ilişkilerde bulunan Hısn-ı Keyfa hâkimi Melik Halil Eyyubi 500 kişilik bir Kürt kuvveti ile şehre gönderilmiştir. Mardin halkına şehri teslim etmeleri karşılığında kimsenin canına malına zarar gelmeyeceğinin bildirilmesi üzerine şehir Osmanlılara teslim edilmiştir. Fakat kale Safevilerin elinde kalmıştır⁸⁹.

Mardin'de Bıyıklı Mehmed Paşa ile Sivas ve Amasya emirül ümerası Sadi Paşa arasındaki anlaşmazlık Mardin'in tekrar Safeviler tarafından kuşatılmasına neden olmuştur. Sadi Paşa Sultan'dan Diyarbakır sınırlarını geçmelerine dair emir almadığı gerekçesiyle maiyetindeki askerlerle Amasya'ya doğru yola çıkmış, Bıyıklı Mehmed Paşa bunu önlemeye çalıştıysa da fayda etmemiş ve Mardin'de bir gün geçirip tekrar Diyarbakır'a gitmek zorunda kalmıştır. Bu sevindirici haberi alan Karahan ise tekrar Mardin'e dönerek şehri kuşatmıştır⁹⁰.

Mardin'in Safeviler tarafından tekrar kuşatıldığı haberini alan Sultan Selim oldukça hiddetlenmiş, Sadi Paşa ve maiyetindekileri cezalandırmıştır. Diyarbakır'daki Osmanlı kuvvetleri takviye edilip tekrar Karahan üzerine saldırı düzenlenmiştir. Bu kez Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa Diyarbakır üzerine gönderilmiştir. O yıllarda Amid'e gidiş geliş

⁸⁶ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 257; Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 18; Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 24-25.

⁸⁷ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, s. 32.

⁸⁸ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 82.

⁸⁹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 19.

⁹⁰ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 260; Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 20, M. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri", **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1988, s. 810.

Harput-Ergani yoluyla sağlanıyordu ve bu kaleler de Safevilerin elindeydi. Bu nedenle güvenliğin sağlanması için Harput'un ele geçirilmesi zaruri idi. Bu farkındalıkla Hüsrev Paşa'da Harput kalesini ele geçirerek yoluna devam etmiştir⁹¹.

4 Kasım 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakır Beylerbeyliği'ne tayin olmuştur. Bıyıklı Mehmed Paşa'ya ve hadiselerde büyük rol oynayan İdrîs-i Bitlisî'ye padişah tarafından birçok hediye gönderilmiştir. Bu arada iki taraf arasında mücadele devam etmektedir⁹². Bıyıklı Mehmed Paşa'nın emrindeki Osmanlı askerleri ile Karahan Koçhisar yakınlarında Dede Kargın sahrasında Koruk mevkiinde karşı karşıya gelmiştir. Bu savaşta Karahan mağlup edilmiştir (Mayıs 1516)⁹³. Dede Kargın sahrasında ede edilen başarıdan sonra Mardin'i ele geçirmekle görevlendirilen Bıyıklı Mehmed Paşa görevini layıkıyla yerine getirmiş ve Mardin şehrinin kuşatılmasıyla halk ikinci defa şehri teslim etmiştir. Bıyıklı Mehmed Paşa ve diğer kumandanlar bu sırada Mısır seferi için yolda olan Yavuz Sultan Selim'e katılmak için hareket ettiler ve Mardin kalesinde az bir kuvvet bıraktılar. Osmanlı ordusu Mercidabık savaşında galip gelerek Halep'i fethedildikten sonra tekrar Mardin'e dönmüş, muhasarayı daha da şiddetlendirerek en sonunda Mardin'i tamamıyla ele geçirmiştir. Kale müdafî Süleyman Bey ve diğer Safevi ileri gelenlerinin başları kesilerek Mısır'da bulunan Sultan Selim'e gönderilmiştir⁹⁴. Yavuz'un Mısır seferi esnasında Halep'in ilhakını müteakip bu seferden dönüşünde Malatya, Urfa, Besni, Ergani, Harput, Divriği, Siverek ve kesin olarak Mardin ile öteki şehir ve kasabaların Osmanlı idaresine girmesi sağlanmıştır⁹⁵.

Çaldıran zaferiyle Doğu Anadolu egemenlik altına alınıp Osmanlı Devleti'nin sınırları Fırat'ın doğusuna kadar uzansa da, aslında Anadolu'ya yönelik Safevi tehdidinin bertaraf edilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu başarısızdıysa da, fethedilen bölgeler Osmanlılara stratejik açıdan önemli avantajlar sağlamıştır. Özellikle Diyarbakır'ın fethiyle Osmanlılar, Safevilerle Memlûkların hareketlerini yakından gözleme ve işbirliği yapmalarını engelleme imkânı bulmuştur. Güney hududundaki en önemli garnizonlardan biri haline

⁹¹ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 262; Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 27.

⁹² Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, XXIII, İstanbul 1969, s. 25.

⁹³ Mehmet Taşdemir, "Mardin", **DİA**, C. 28, İstanbul 2003, s. 45.

⁹⁴ Hoca Saadettin, **a.g.e.**, s. 268-69; Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 32.

⁹⁵ Abdülkadir Özcan, **a.g.m.**, s. 486.

getirilen bu kent sonraki yıllarda Suriye, Irak ve İran içlerine düzenlenecek seferler için bir üs vazifesi görmüştür⁹⁶.

Bu bölgenin fethedilmesinde İdrîs-i Bitlisî ve daha sonra beylerbeyi olarak atanan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın katkıları büyüktür. Bitlisî'nin bölge coğrafyasını ve kültürünü iyi tanınması buradaki Sünni Kürt emirlikleri ile kolayca teması geçmesini sağlamıştır. Bıyıklı Mehmet Paşa da sadakatiyle padişahın güvenine mazhar olmuştur. İdrîs-i Bitlisî, Sultan Selim'den Diyarbakır bölgesine Kürt beylerinin itaat edecekleri birini tayin etmesini istemesiyle o da Bıyıklı Mehmed Paşa'yı uygun görerek onu Diyarbakır Beylerbeyliği'ne getirmiştir⁹⁷.

Diyarbakır'ın fethedilmesiyle İdrîs-i Bitlisî, Edirne'den kendisine gönderilen 18-28 Kasım 1515 tarihli bir name-i hümayun ile Diyarbakır'da Bıyıklı Mehmed Paşa'ya nişan-ı şerifle boş ahkâm kâğıtları gönderilmiş ve bunların müellif tarafından doldurularak aralarındaki silsile-i meratibe göre sancak verilen beylere gönderilmesi istenmiştir. Bu şekilde sultana bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır⁹⁸.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da elde edilen bu galibiyetler sonucunda merkezi Amid olmak üzere Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Harput, Ergani, Arabgir, Kiğı, Çemişgezek sancaklarını kapsayan Diyarbakır eyaleti tesis edilmiştir⁹⁹. Diyarbakır Eyaleti'nin teşekkülünden sonra, fethedilen her yerde olduğu gibi, tahrir işlemine başlanmıştır. Osmanlı geleneklerine göre her bölgenin mahallî coğrafi ve tarihî özelliklerine göre farklı teşkilatlanmaya gidilmiştir. Hatta bu farklılık veya çeşitlilik sadece aynı eyalete bağlı sancaklar arasında değil, bazen aynı sancağa bağlı kaza, nahiye ve cemaatler için de söz konusu olmuştur. Bu yüzden her sancak için olduğu gibi farklı bazı nahiyeler ve cemaatler içinde kanunnâmeler düzenleme yoluna gidilmiştir. Bu farklılıklardan ötürü, bazı sancaklar özelliklerine göre değişik statülere bağlanmıştır. Farklı statülerin belirlenmesinde bölgenin

⁹⁶ Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 229.

⁹⁷ M. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri", **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1988, s. 811

⁹⁸ Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XXIII, İstanbul 1969, s. 26.

⁹⁹ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 85.

fizikî yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idari, siyasi ve içtimai vaziyeti mühim rol oynamıştır¹⁰⁰.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHİR VE MAHALLE

Osmanlı şehri, kendine has özellikleri ve kültürü ile geleneksel İslam mimarisine sahip şehirlerden bazı noktalarda ayrılrsa da temel nitelikleri bakımından İslam medeniyetinin mirasını taşıyan, yürüten ve birçok noktada yeniden üreten bir sentez olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰¹.

Osmanlı Devleti erken dönemlerden itibaren şehirlere ve şehirlileşmeye büyük önem vermiştir. Taşradaki temel yönetim birimleri olan sancak, kaza ve nahiye merkezleri genellikle şehir olarak bilinmektedir. Ancak bir merkezin şehir olarak nitelendirilmesiyle ilgili kesin bir ölçüt yoktur. Yönetim birimlerinin merkezlerine verilen bir isim olan nefis de bir ayırım ifade etmemektedir. Bazen 20-30 hanelik köyler de nefis olarak kaydedilebilmekteydi. Bu nedenle şehir tanımlamasında genellikle nüfus, idari fonksiyon ve ekonomik özellikler dikkate alınmaktadır¹⁰².

Tahrir defterlerine göre, Osmanlı Devleti'nde bir yerleşim merkezinin şehir olarak nitelendirilebilmesi için 'nefis' olarak kaydedilmesi, mahallelerinin bulunması, idari, hukuki veya askeri bir görevinin olması, bulunduğu çevrede ekonomik ve sosyal olarak belirli bir hinterlandının mevcudiyeti, toplumsal iş bölümünün ve en az 400 vergi neferinin bulunması özelliklerinin hepsine sahip olması gerekmektedir. Ayrıca, özellikle küçük şehir olarak tabir edebileceğimiz kategoriye giren şehirlerin, önemli bir tarihi geçmişinin olması ya da coğrafi

¹⁰⁰ Bayram Kodoman, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986, s. 13.

¹⁰¹ Nagehan Üstündağ, "Osmanlıda "Şehir" ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Ruscuk Örneği (18. Yüzyıl)", **Türkiyat Araştırmaları**, C. II, Bahar Ankara 2005, s. 152.

¹⁰² İlhan Şahin, "Şehir", **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, s. 446.

olarak önemli bir mevkide bulunmaları gerekmektedir¹⁰³. Ekonomik açıdan bakıldığında ise şehirler, yerleşiklerin ürettiği tarım dışı mal ve hizmeti yakın ve uzak çevreye pazarlayan birimler olarak tanımlanabilmektedir¹⁰⁴.

Bir şehir, genel olarak onu çevreleyen ard bölgesiyle bir bütünlük arz etmektedir. Kalabalık nüfuslu kasaba ve şehirler, küçük kasaba ve köylerden oluşan geniş kırsal alanlara sahiptir. Büyük nüfus yoğunluğuna sahip olan bu kasaba ve şehirlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için daha büyük ard bölgeye ihtiyaçları vardır. Bu durum bir bölgenin şehir/merkez olarak belirlenmesinde yadsınamaz olmasa da nüfusun esas olduğunu göstermektedir¹⁰⁵.

İslam şehirleri ve Osmanlı şehirleri, esasında cami, pazar ve hamamdan oluşan üç temel yapıya sahiptir. Cami, dini vazifelerin yerine getirildiği ve insanların bir araya toplandığı bir yapıdır. Caminin yanında pazar yerleri ve hanlar bulunmaktadır. Hamamlar ise eğlence amaçlı değil sağlık ihtiyacı için tesis edilmiş yapılardır. İki şehir kültüründeki bu unsurlar, Orta Asya Türk şehirlerinde aristokratların yaşadığı ve zanaatkârların toplandığı şehristan veya asıl şehir, şehristanın içinde saray ve idari bölümleri içeren iç kale ve şehrin dış kısmını yani varoşlarını içine alan rabad olarak geçmektedir¹⁰⁶.

Osmanlı şehirleri genellikle iki ana kısımdan meydana gelmektedir. İlki şehrin içtimai, sınai ve ticari faaliyetlerinin gerçekleştiği alanlar, diğeri ise ibadethaneler etrafında şekillenen ve ikamet yeri olan mahallelerdir¹⁰⁷. İlk kısım, çarşı-pazar, han, bedesten gibi hizmete yönelik olan yapılar grubunu oluşturur. Genellikle merkezden etrafa doğru bir yayılım gösteren bu yapılar, şehrin en canlı noktalarını oluşturmalarına rağmen, Osmanlı şehir

¹⁰³ Alparslan Demir, **XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntap Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 71-72.

¹⁰⁴ Halime Doğru, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir 1995, s. 101.

¹⁰⁵ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatu Yay., Ankara 2010, s. 17.

¹⁰⁶ Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihciliğine katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 48-49; Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, C. 3, S. 7, Ankara 1968, s. 55-56; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (Ankara 1977)**, Ankara 1980, s. 105.

¹⁰⁷ İlhan Şahin, **a.g.m.**, s. 447.

merkezinin sabit göstergesi merkez cami ve bedestendir. Çarşı-pazar bu iki yapının etrafında şekillenmiştir¹⁰⁸.

Osmanlı şehirlerini diğer İslam şehirlerden üstün kılan özellik şehrin gelişmesinde önemli rol oynayan, dini ve sosyal yapılar topluluğu olan imarethanelerdir¹⁰⁹. Bunlar şehirlerin konumlarından kaynaklanan kapalı, açık ya da uç şehir olma özelliklerine dayalı, ya çevresi ile sıkı bir ilişki içinde, ya kısmen tecrit edilmiş, ya da tamamen çevreden kopuk merkezde yer alan yapı kompleksleri şeklinde şehrin fiziki yapısını belirleyen öğelerdir¹¹⁰.

Şehirlerin gelişmesinde önemli bir rol oynayan imarethanelerin Osmanlı şehrinin fiziki yapısını belirleyen çeşitli fonksiyonlara bağlı olarak öne çıkan özellikleri arasında dini fonksiyonu cami, mescid, medrese, tekke, zaviye, hangah; ekonomik fonksiyonu han, bedesten, kervansaray, arasta, pazar yerleri; sosyal ve kültürel fonksiyonu ise imaret, medrese, mektep, kütüphane, şifahane, asitane, dergâh, türbe gibi mimari yapılar yerine getirmektedir¹¹¹. Bu tip yapılar birçok işleve sahip oldukları için kolaylıkla nüfus çekmiştir. Osmanlı şehir planının egemen öğelerini oluşturan bu yapılar sayesinde daha kalabalık ve büyük semtler meydana gelmiştir. Buradaki odak noktalar arasındaki çatı, çarşı ve pazar yerleri ile doldurulmuştur. Ancak şehrin asıl ekonomi merkezini bedestenler oluşturmaktadır¹¹². Şehirlielerde ticari faaliyetlerin gerçekleştirdiği mekânlardan biri olan bedestenler, büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yerleridir. Uluslararası pazar için üretim yapan iş kolları bedestene en yakın yerde bulunur ve önem sırasına ya da akarsu ve başka özel ihtiyaca göre sıralanır. Bu Osmanlı şehir sisteminin çarşı ve pazar düzenini oluşturmaktadır¹¹³. Bedestenin etrafında bir geceleme niteliği taşımayan ve ticaret yeri olan hanlar yer almaktadır. Çoğunlukla kentin büyük camisi de burada yer almaktadır. Burada merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma söz konusudur. Yayılmanın en önemli noktasını bedestenden başlayan ve uzunçarşı denilen geniş

¹⁰⁸ Gönül Tankut, “Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı”, **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara, 25-29 Eylül 1970)**, C. II, Ankara 1973, s. 778.

¹⁰⁹ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 50.

¹¹⁰ Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 28.

¹¹¹ Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 13.

¹¹² Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 50; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, s. 106.

¹¹³ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 50; Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 100.

cadde oluşturur. Uzunçarşıya açılan sokaklarda, ayrı işkollarının mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri yer alır¹¹⁴.

Bu konu hakkında tahrir defterleri bize zengin bilgiler sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde şehir nüfusunu tüccarlar ve zanaatkârlar temsil etmektedir. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu kişiler, devlet ekonomisine pazarlarda sattıkları mallar karşılığında ödedikleri vergi ile katkı sağlamaktadır. Bu esnaf grubu, *lonca* adı ile meydana getirilen teşkilatlar sayesinde idarede söz sahibi olmuştur¹¹⁵. Üretim yapan, hizmet sunan, ticari faaliyetlerde bulunan ve kent nüfusunu örgütlenmiş olarak bünyesinde barındıran esnaf teşkilatının, şehrin yönetimi ve ekonomisinde önemli rolü bulunmaktadır¹¹⁶. Osmanlı şehirlerinin hemen hepsinde görülen bu teşkilat, XIII. ve XV. yüzyılların Ahî hareketinin bir devamı niteliğindedir. Esnaf teşkilatında bir sanat kolunun mensupları belli sayıda bir grup teşkil ederek faaliyetlerde bulunmaktadır. Devletin bu teşkilat üzerinde aşırı bir baskısı yoktur ancak yine de her şey belirli bir nizam çerçevesinde gerçekleştirilmektedir¹¹⁷.

Osmanlı sınırları içindeki şehirlerin hemen hemen hepsinde aynı meslek grupları faaliyet göstermektedir. Sadece şehirlerin coğrafi konumuna ya da yetiştirilen metaya göre hammaddeye ulaşılabilirliğin değişmesi nedeniyle rağbette olan meslekler değişebilir. İncelediğimiz coğrafyada Amid, Ruha, Mardin gibi ticari faaliyetlerin yüksek olduğu şehirlerde de şehir halkının mesleki uğraşları benzerlik göstermektedir. Tahrir defterlerinden elde ettiğimiz bilgiler ışığında özellikle dokumacılığın bu şehirler için önde gelen bir faaliyet olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Amid, kumaş ve iplik boyamacılığı, kadife, keten, bez ve ipekli dokumaları ile tekstilde, ayakkabı, terlik, çizme üretmek için gerekli olan deri işlemeciliğinde, Osmanlı Devleti'nin önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur¹¹⁸.

Amid şehrinde cullahların/dokumacı ve hayyatların/terzi oldukça kalabalık gruplar oluşturması, şehir hayatında dokumacılık sektörünün önemli bir geçim kaynağı olduğunu göstermektedir¹¹⁹. Urfa'da da cullah ve hayyatların sayısının diğer mesleklere göre bir hayli

¹¹⁴ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 50; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", s. 106.

¹¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara 2003, s. 103.

¹¹⁶ Fahri Maden, "XVIII. Yüzyıl Sonu XIX. Yüzyıl Başlarında Kastamonu'da Esnaf Grupları, Zanaatkârlar ve Ticari Faaliyetler", **Karadeniz Araştırmaları**, S. 15, Güz/Ankara 2007, s. 152.

¹¹⁷ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 178-179.

¹¹⁸ Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, C. 2, Ankara 2008, s. 311.

¹¹⁹ Amid şehrindeki cullahların/dokumacı sayısı 552, hayyatların/terzi sayısı ise 334'tür.

fazla olması dokumacılığın bu iki şehir nüfusunun başlıca geçim kaynağını teşkil ettiğini göstermektedir¹²⁰. Amid ve Ruha şehirleri dericilikte önemli gelişim kaydetmiştir. Fransız seyyah Tavernier yaptığı seyahatlerde iki şehrin bu özelliklerine değinerek Ruha'da en güzel sarı, Amid'de de kırmızı marokenlerin¹²¹ yapıldığı üzerinde durmuştur¹²². Yine Mardin şehrinde, Mansurriyye ve Kal'atü'l-İmra köylerinde gelişmiş bir dokuma sanayisinin varlığı tespit edilmiştir¹²³.

Şehirlerdeki ticari faaliyetlerin gelişmesinde önemli olan kurumlardan biri vakıflardır. Vakıflar tarafından bina edilen pek çok han ve dükkân, esnaf ve zanaatkârlar tarafından kullanılmıştır¹²⁴. Şehirleşmenin önemli bir göstergesi olan vakıf kurumları devletin her türlü sosyal, ekonomik ve hayır kurumlarının birleştiği bir yapıdır¹²⁵. Vakfın şehre katkısı çift yönlüdür. Öncelikle vakıf, şehir insanı açısından sosyal bir cazibe merkezi niteliği taşır. Bünyesinde ibadethaneler, aşevleri, imarethaneler, hastaneler ve benzeri yapıları barındıran ve genellikle de bunları tek bir çatı altında toplayan vakıflar, şehir insanının günlük yaşamının vazgeçilmez unsuru olmuştur. Bu nedenle de şehrin gelişim ve genişleme süreçlerinde vakıf külliyeleri önemli merkezler halini almıştır. Üstlendikleri bu sosyal işlevin yanı sıra, şehre yaptıkları ekonomik katkı da vakıfları şehir hayatı için önemli hale getirmektedir. Birden fazla işlevi olan bu yapıların işletilebilmesi ve tüm görevlerini yerine getirebilmesi için ciddi bir gelire ihtiyacı vardır. Hem görevlilerin ücretlerini ödemek, hem de vakfa ait olan çeşitli mekânların onarımını yapmak, hayır faaliyetlerini devamlı kılabilmek için vakfa ait iş yerleri ve dükkânlar yaptırılmıştır. Bu yapılanma şehrin ticaretine ve fiziksel gelişimine katkıda bulunmuştur¹²⁶.

Bir kentin tanımlanmasında nüfus önemli bir etkidir fakat tek başına yeterli değildir. Suraiya Faroqhi, kenti tanımlarken sayılara değil işlevlerine dayanan tanımlamalar yapılması gerekliliğine değinmiştir. Ancak yine de Faroqhi, kentleri incelerken büyüklük küçüklük kıstasını kullanmaktan da vazgeçememiştir. O, kentlerin önemli işlevlerinin yanı sıra nüfuslarını da ön planda tutmuştur. Buna göre üç büyüklük kategorisi belirlemiştir. Vergi

¹²⁰ Ruha şehrindeki diğer mesleklerle ilgili Bkz. Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 166-167.

¹²¹ Maroken debbağlanmış ve boyanmış keçi derisine verilen isimdir Bkz. İsmail Parlatur, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı yayınevi, Ankara 2012, s. 1014.

¹²² Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, Çev., Teoman Tunçdoğan, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitapyayınevi, İstanbul 2006, s. 197-199.

¹²³ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 137.

¹²⁴ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 97.

¹²⁵ Halil İnalçık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", **Habitat II: Dünya Kenti İstanbul: Tarih Vakfı**, Çev. Orhan Bilgin, İstanbul 1996, s. 31.

¹²⁶ Nagehan Üstündağ, **a.g.m.**, s. 155-156.

mükellefi sayısı 3.000'in yani nüfusu 10.000'in üzerindeki büyük kent, vergi mükellefi 1.000-1.500 yani nüfusu 3.000-5.000 arasında olanlar orta büyüklükte kent ve 400-1.000 arası vergi mükellefi olanları ise küçük kentler olarak değerlendirmiştir¹²⁷. Faroqhi'nin bu tanımını baz alırsak Diyarbakır eyaletindeki şehirler ilk tahrir kayıtlarına göre orta ve küçük kent grubuna girmektedir. Ancak bu şehirlerden bazıları her ne kadar nefis olarak kaydedilmiş olsa da 1518 yılı tahririnde hem vergi mükellefi hane sayılarının 400'ün altındadır hem de mahalle olarak değil cemaat olarak kaydedilmiştir. Kasaba hüviyeti taşıyan bu yerleşim yerleri buldukları yere göre en merkezi konumda olduklarından dolayı bu şekilde kaydedilmiş olabilirler. Bu duruma çalıştığımız kentler içerisinde Sincar, Çermik, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Arabgir ve Kiğı kentlerini örnek verebiliriz. 1518 yılı tahririne göre yani kentlerin Osmanlılar tarafından fethinin hemen akabinde tutulan kayıtlara göre adı geçen kentlerin hepsinin hane sayısı 400'ün altında kalmıştır. Zaman içerisinde mevcut şartların değişmesi, idari düzenin yerleşmesi ve refahın sağlanmasının ardından kentlerde belirli bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bununla birlikte kasaba hüviyetinde olan bu şehirler küçük kent grubuna yükselmiştir. Bu nüfus artışı, XVI. yüzyılın son tahrir kayıtlarında Sincar, Çermik, Ergani, Siverek, Çemişgezek ve Kiğı'yı küçük kent grubuna yükseltirken, Arabgir'i 1.000 hanenin üstünde bir nüfus artışıyla bu grup arasından orta büyüklükteki şehir grubuna giren tek şehir yapmıştır.

Kentlerin ikamet yeri olan mahallelerine değinecek olursak mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu olan, bir caminin, zaviyenin veya imaretin etrafında kurulan meskenlerden oluşan veya birlikte yaşama isteği duyan aynı meslek mensupları veya aynı inanç ve gelenek sahiplerinin evlerinden oluşan bir ünedir¹²⁸. Mahalleler genellikle şehrin kamusal ve ortak alanlarından kesin hatlarla ayrılmaktadır¹²⁹. İslam hayatında aile ve ev kutsal sayılmaktadır. Bu durum ev ve sokak mimarisini oldukça etkilemiştir¹³⁰. Dışa dönük yaşam biçimi Selçuklular ve Osmanlılar döneminde giderek dar sokak ve avlu ile içe dönük bir görüntü olarak mahremiyete bürünmüştür¹³¹. Bu sokaktaki her bir ev birbirinden bağımsız kendi başına şahsiyete bürünen bir varlık olarak meydana

¹²⁷ Suraya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2011, s. 13-14.

¹²⁸ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 50; Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 100.

¹²⁹ Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2005, s. 89.

¹³⁰ Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslam Şehri", **İslam Tetkikleri Dergisi**, Çev. İbrahim Kalın, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, C. IX, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1995, s. 359.

¹³¹ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 110.

gelmiştir. Aşırı yoğun olan şehir merkezlerinde evlerin yan yana geldiği durumlarda bile her evin kendisine ait olan cumbaları, o evin şahsiyetini göstermektedir¹³². Osmanlı mahalleleri bir meydan ile cadde ve dolambaçlı sokakları ve bu sokakları süsleyen bahçeli evleri ile adeta şehrin minyatürü gibidir¹³³.

Mahallelerde toplumsal merkez cami veya mescittir. Özellikle akşam ve yatsı namazları mahallenin bütün erkeklerinin katılımıyla kılınır. Mahalleli, cami veya mescidin devamlısı olduğu için, mahalle ahalisi genellikle cemaat olarak anılmaktadır¹³⁴. Osmanlı şehrinde Müslüman topluma hizmet etmek amacıyla oluşturulan, şehrin en büyük ve en eski camisinin çevresinde ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonları ifa eden birimler kurulduğu ve bu yapı kompleksinin bütün şehre hâkim bir pozisyonda olduğu görülmektedir¹³⁵. Şehrin ortasına yerleştirilen bu en eski ve en büyük camiye Büyük Cami, Ulu Cami ya da Cami-i Kebir denilmektedir. Amid ve Harput şehirlerinde *Cami Kebir* isminde mahalle kaydı bulunmaktadır.

Bir şehirde öncelikle mahalleler kurulmakta, daha sonra cami ve bazen onunla birlikte diğer yapılarda tesis edilerek Osmanlı şehri geliştirilmektedir¹³⁶. Cami, sadece dini ibadetlerin yerine getirildiği bir mekân değil, toplumun çeşitli sosyal tabakalarının bir araya geldiği yer olarak kabul edilmiştir. Mahallelerde farklı dinde olanlar şehrin ayrı bölgelerinde, kilise ve sinagoglar etrafında kendi din önderlerinin başkanlığında yaşamaktadır. Şehir içinde her zaman birbirinden ayrı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri olmuştur. Çingene de dinleri ne olursa olsunlar ayrı cemaat olarak kendi mahallelerinde yaşamaktadır¹³⁷. Bunun örneğini Amid şehrinde ayrı bir cemaat olarak kaydedilen çingenelerde görmekteyiz. Cemaat-ı Karacıyan adıyla kaydedilen bu grup Mardin, Hısn-ı Keyfa ve Ruha'da da bulunmaktadır. Yalnız bunlar adı geçen sancaklar bölümünde değil Amid şehrine ait bölümde toplu olarak kaydedilmiştir¹³⁸. Cemaatlerin mahallelerde toplu olarak ayrı bir yerde kaydedilmeleri dini bir

¹³² Turgut Cansever, **Osmanlı Şehri**, Timaş Yay., İstanbul 2013, s. 93.

¹³³ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S.13, İstanbul 2005, s. 96.

¹³⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1984, s. 73.

¹³⁵ Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 27.

¹³⁶ Doğan Kuban, **a.g.m.**, s. 63.

¹³⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2006, s. 157.

¹³⁸ BOA. TD, nr. 64, s. 9-10.

farklılığın sonucudur. Bu farklılık kapalı bir yapı göstermez, sadece aynı dine inananların bir arada yaşama isteklerinin bir tezahürüdür¹³⁹.

İncelediğimiz şehirlerde nüfus Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere iki cemaat olarak kaydedilmiştir. 1518 tarihli defterde Cemaat-i Eramine adı altında kaydedilen Gayrimüslim nüfus sadece Ermenileri değil bütün Gayrimüslim nüfusu (Nasturi, Yakubi, Rum ve diğer kilise ya da mezhepleri) temsil etmektedir¹⁴⁰. Osmanlı şehirlerinde genellikle Müslüman olmayan halk ayrı mahallelerde bir arada yaşamakla birlikte bunun aksi olduğu durumlar da söz konusudur. 1518 yılında Mardin şehrinde Yahudiyan ismiyle kaydedilen ve sadece Yahudilerin yaşadığı bir mahalle tespit edilmiştir. Ancak Mardin'in diğer mahallelerinde Müslim ve Gayrimüslimler bir arada yaşamaktadır¹⁴¹. Yine Ruha'da da 1518 yılı tahririnde cemaat-i Eramine der nefsi-i şehir Ruha adı altında kaydedilen ve sadece Hıristiyanların kaydedildiği mahalle mevcuttur¹⁴². Ancak son tahrir (1566) kaydında Emir ve Beriyye mahallelerinde Müslüman ve Hıristiyanlar aynı mahallede kaydedilmiştir¹⁴³.

Mahalle birimlerinin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan cami veya mescidin imamıdır. İmam, şahitlik, kefillik ve vergi meselelerinde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli bir köprü görevi görmektedir. Şehirlerde askeri ve adli görevliler dışında imam, hatip, şeyh, derviş gibi din mensupları, mütevellî, muhassıl, mültezim gibi vergi toplayıcıları, müderris, ases, subaşı gibi kamu görevlileri de ikamet etmektedir¹⁴⁴.

Osmanlıda mahalle adları, şehrin sosyal ve iktisadi yapısını yansıtmaya bakımından önemlidir. Mahalleler, aşiretlerin, yeni gelenlerin geldikleri köy ve kasabaların, şeyhlerin ve mescitlerin adını taşıyabildikleri gibi etnik ya da iktisadi durumlarına ait isimler de alabilmektedir. Anadolu'nun pek çok şehrinde mahalle adları mescit, zaviye ya da cami adı taşıdığı için buna dair örnekleri çoğaltmak mümkündür¹⁴⁵. Bu durum 1518 tahririne göre Amid şehri için pek geçerli olmasa da 1564 yılı tahririnde oldukça sık görülmektedir. Eyalet genelinde 1518 tahririne göre mahalleler isimlerini genellikle şehre ait kapılardan¹⁴⁶, hoca¹⁴⁷

¹³⁹ Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁴⁰ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 95.

¹⁴¹ BOA. TD, nr. 64, s. 227.

¹⁴² BOA. TD, nr. 64, s. 394.

¹⁴³ KKA. TD, nr. 151, v. 12b; aynı defter, v.19a-20ba-21ba-22ba-23ba-24ba-25b-27a.

¹⁴⁴ M. Ferudun Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirli ve Köylüler", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 93.

¹⁴⁵ Alpaslan Demir, **a.g.t.**, s.76-77.

¹⁴⁶ Amid'te 1518 yılı tahririne göre şehirde bulunan 4 mahalle de adını şehrin kapılarından almıştır Bkz. BOA. TD, nr. 64, s. 12-27.

veya şeyhlerden¹⁴⁸ almıştır. Ayrıca bazı meslek gruplarının da kendi meslek adlarını verdikleri mahalleler de bulunmaktadır¹⁴⁹. Harput'ta bulunan Aşçı ve Börekçi Pir Mehmed mahalleleri, Mardin'deki Zeytun mahallesi buna örnektir¹⁵⁰. Son tahrir kayıtlarında ise genel olarak mahallere, o mahallenin merkezini oluşturan cami, mescit veya külliye yapıtıran kişilerin adı verilmiştir. Amid, Arapgir, Harput ve Çemişgezek'in son tahrirlerinde bazı mahalleler adlarını cami ve mescitten almıştır. Bu durum, mahallenin genellikle bir mescit etrafında şekillenmesinden kaynaklanmaktadır¹⁵¹. Özellikle Amid şehrinde bulunan camilerin çoğu adını bulunduğu mahalleye vermiştir. Amid'de Osmanlı döneminde inşa edilen onlarca camilerden günümüze kadar ulaşan 21 cami bulunmaktadır. Bunlar Fatih Paşa Cami-i, Sinoğlu Cami-i, Hüsrev Paşa Cami-i, Ulu Cami-i Şafililer Kısmı, Ali Paşa Cami-i, Kadı Mescidi, İskender Paşa Cami-i, Behram Paşa Cami-i, Melik Ahmet Paşa Cami-i, Ragıbiye (Defterdar) Mescidi, Cağaloğlu Mescidi, Hacı Muştak Mescidi, Nasuh Paşa Cami-i, Arap Şeyh Mescidi, Salos Mescidi, Hanzade Mescidi, Kozlu Cami-i, Kavas-ı Sagir Mescidi, Hasırlı Mescidi, Kurt İsmail Paşa Cami-i Şeyh Muhammed Namazgâhı'dır¹⁵². Sinoğlu Cami-i, Hüsrev Paşa Cami-i, Ali Paşa Cami-i, Kadı Mescidi, Hasırlı Mescidi 1564 yılı tahririnde kaydedilen mahalle isimleriyle aynıdır. Yine şehirlerde önemli faaliyetlerde bulunmuş paşa veya beylerin isimleri de yukarıda da belirtildiği gibi yaptırdıkları yapılara ve o yapıların bulunduğu mahallelere isim olmuştur¹⁵³. Amid şehrindeki Yiğid Ahmet, Mehmet Paşa, Hüsrev Paşa mahalleleri bunlardan bazılarıdır.

Mahallelere yapılanmaları bütün şehirler için geçerli bir durum değildir. Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Arapgir, Ergani, Çermik, Çemişgezek, Siverek, Kiğı ve Sincar sancak merkezlerinde mahalle yapıları mevcut değildir. Şehir nüfusu, nüfus yoğunluğunun azlığından olsa gerek 1518 tarihli defterlerde cemaat adı altında hane ve mücerred olarak kaydedilmiştir. Bu şehirlerde yaşayan Müslim ve Gayrimüslimler cemaat-i İslamiye ya da cemaat-i Eramine olarak ayrılmıştır. Ancak sonraki yıllarda belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşan Arapgir, Kiğı, Çemişgezek gibi şehirler son tahrir defterlerinde mahallelere ayrılırken diğerleri yine cemaat olarak kaydedilmiştir. İlk tahrirde mahallelere ayrılan şehirlerin ise yıllara göre mahalle

¹⁴⁷ Harput'taki Hoca Hasan Mahallesi için Bkz. BOA. TD, nr. 64, s. 614.

¹⁴⁸ Amid'te 1564 yılı tahririnde Haca Şeyh Matar isimli bir mahalle bulunmaktadır. Bkz. KKA. TD, nr.155, v. 8b-a.

¹⁴⁹ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, s. 145-146

¹⁵⁰ BOA. TD, nr. 64, s. 614-615; BOA. TD, nr. 64, s. 224-225, KKA. TD, nr.117, v. 22a-23ba-24ba.

¹⁵¹ Alpaslan Demir, **a.g.t.**, s. 79.

¹⁵² Ali Boran- Zekai Erdal, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescidleri", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır 2011, s. 260.

¹⁵³ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 100.

sayıları artmış, azalmış ya da aynı kalmıştır. Örneğin Amid şehri 1518 yılında 4 mahalleye sahipken 1564 yılında bu sayı hayli artarak 78 olmuştur. Arapgir şehrinde de 1518 yılında mahalle kaydedilmezken 1566 yılında 5'i Müslüman 3'ü Hristiyan olmak üzere 8 mahalle sayılmıştır. Belirtilen iki şehrin de ilk tahrirlerine göre nüfuslarının bir hayli arttığını söyleyebiliriz. Bu nedenle mahaller bölünerek ya da yeni mahallelerin oluşturulmasıyla sayılar artmış olabilir.

2. DİYARBAKIR EYALETİ'NDE KENTLER

Safevi Devleti ile 23 Ağustos 1514 yılında yapılan mücadele sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının bir kısmında merkezi Amid olmak üzere Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Harput, Ergani, Arabgir, Kiğı, Çemişgezek sancaklarını kapsayan Diyarbakır Eyaleti tesis edilmiştir¹⁵⁴. 4 Kasım 1515'te kurulan Diyarbakır Beylerbeyliği'ne Bıyıklı Mehmed Paşa tayin edilmiştir. Eyalet sınırlarında yüzyıl içinde farklılıklar meydana gelmiştir. Amid ve Mardin birleştirilmiş, Berriyecik bir kaza olarak Mardin sancağına bağlanmış, Musul, Deyrerahbe, Ane ve Hit sancakları da Diyarbakır Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiş, böylece on dört sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiştir. Bu sancaklar dışında bazı resmi belgelerde birer sancak olarak gösterilen, fakat yurtluk-ocaklık sistemiyle idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hısn-ı Keyf gibi birimler de beylerbeyliğe bağlıdır. Bağdat'ın fethinden sonra Ane ve Hit ile Musul sancaklarının Bağdat Beylerbeyliği'ne, Urfa'nın da bazen Diyarbakır'a, bazen de Rakka Eyaleti'ne bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır¹⁵⁵. Görüldüğü gibi başlangıçta 12 sancak olarak tesis edilen Diyarbakır Beylerbeyliği zamanla sınırlarını genişletmiştir. Ancak biz tezimizde Diyarbakır Eyaleti'nin ilk kurulduğu halini yani 12 sancak merkezini ele aldık. Aşağıda da bu 12 sancağın XVI. yüzyıla ait ilk ve son tahrir kayıtlarından hareketle şehir merkezlerine ait nüfus ve mahalle yapısını ele aldık.

2.1. Amid (Diyarbakır)

Günümüzde Diyarbakır olarak anılan şehrin eski adı Amid'dir. Osmanlı döneminde *Kara Amid* olarak anılan bu isim hakkında çeşitli rivayetler olsa da nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. Şehre *Kara* sıfatının verilmesinin Türklerin bölgeye gelmesinden sonra olduğu düşünülmektedir. Öyle ki Türkler bölgede birçok yer adının başına *Kara* sıfatını getirmişlerdir. Bunun nedeni olarak bölgedeki bazalt taşlarının kara bir görünümde olması ya

¹⁵⁴ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 85.

¹⁵⁵ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", s. 468-469.

da Türklerin bu kelimeye düşkünlükleri olarak görülmektedir. Bekr kabilesinin memleketi anlamına gelen Bilad-ı Bekr veya Diyar-ı Bekr adı ise İslam'ın fethinden sonra bu bölgeye yerleşen Rabi'a kabilesinin bir kolu olan Bekr b. Va'il kabilesinden gelmektedir. Amid, XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkezi olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır¹⁵⁶. “Bekir'in diyarı” anlamına gelen Diyarbekir adı ise Fırat ve Dicle nehirleri arası demek olan el-Cezire'nin kuzey kısımlarını içine almaktadır. Fakat Diyarbakır daha doğuda Siirt'e kadar uzanır¹⁵⁷.

Amid, kuzeyde doğu Toros dağları, batıda Karacadağ, güneyde ise Mardin tepeleri arasında ve ortası çanak gibi çukur bir bölgenin merkezidir. Kuzeydeki dağlık yaylalar ile güneydeki çöl manzaralı ovalar arasında yerleşmeye elverişli, büyük yolları birbirine bağlayan transit bir yol ağı üzerinde bulunmaktadır. Diyarbakır şehri, Karacadağ sönmüş volkan kütesinden çıkan killi ve kireçli tabakaları örten bazalt lavlarının meydana getirdiği yaylanın üzerindeki zemine kurulmuştur. Bu zeminin en azından bir tarafının dik kayalar ile çevrilmesi ve Dicle Nehri'nin bir bükümü ile yarı çevrilmiş olması, buranın sur ile inşa edilmesi şehrin savunmasını kolaylaştırmıştır¹⁵⁸.

Diyarbakır'ı diğer Osmanlı şehirlerinden ayıran en önemli özelliği de şehrin etrafının baştanbaşa bu surlarla çevrili olmasıdır. Şehrin dış dünya ile irtibatını sağlayan dört kapısı bulunmaktadır. Bunlar; Bab-ı Mardin/Tell (Mardin Kapı), Bab-ı Rum (Urfa Kapı), Bab-ı Cebel (Dağ Kapı) ve Bab-ı Mâ/Cedid (Yeni Kapı)'dir¹⁵⁹. Kuzey'e açılan Dağ kapısından Şerbetin, Eğil, Ergani, Çermik, Harput ve Palu'ya gidilmektedir. Batı tarafına açılan Rum kapısından mezarlığa ve Karadağlar'a gidilmektedir. Doğu'ya açılan Yeni Kapı yani Mâ kapısından Meyyafarikin Kalesi'ne, Batman Köprüsü'nü ve büyük nehrini geçip Hazzo Kalesi'ne gidilmektedir. Mardin kapısından ise güneye gidilmektedir. Diyarbakır'ın, bu sağlam kapılar ile çevrelenmiş sağlam surlara sahip olması şehrin kuşatılma olanağını da oldukça zayıflatmıştır¹⁶⁰. Güvenlik açısından fayda sağlayan surlar aynı zamanda şehrin düzenli bir şekilde gelişimini de etkilemektedir. Diyarbakır Kalesi Karacadağ'dan Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında ve Dicle vadisinden 100 m kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Kale, iç kale ve dış kale olmak üzere

¹⁵⁶ Mehmet Mehdi İlhan, “ On altıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, **Bellekten**, LIV/ 209, Ankara 1990, s. 213-214; Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, s. 464.

¹⁵⁷ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., S.7, Ankara1988, s. 24.

¹⁵⁸ Ramazan Günay, **a.g.t.**, s. 13-14.

¹⁵⁹ Ramazan Günay, **a.g.t.**, s. 28.

¹⁶⁰ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, s. 37.

Diyarbakır sınırlarını belirlemektedir. Şehir daha çok dış kalede gelişmiştir. İç kale yönetim örgütlerinin bulunduğu yeri oluşturmaktadır¹⁶¹.

Diyarbakır, eski çağlardan itibaren Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayı her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur¹⁶². Önemli ticaret ve ulaşım yollarının kavşağında kurulan şehrin ilk yerleşim tarihinin M.Ö 2300'lere kadar dayandığı sanılmaktadır¹⁶³. Bu tarihten itibaren birçok uygarlığa, devlete topraklarını açan Diyarbakır şehri, 1401-1507 yılları arasında Akkoyunlulara başkentlik yapmıştır. Sürekli iç ve dış savaşlara, taht kavgalarına rağmen bilim, sanat ve kültür faaliyetlerinin geliştiği bir şehir olmuştur. Özellikle Uzun Hasan ve oğullarından Sultan Yakub bilim, sanat ve kültür faaliyetlerinin gelişmesine büyük önem vermiştir. Diyarbakır'da kurduğu Gülşeniyye tarikatıyla Şiiliğin önünü kesmiştir¹⁶⁴.

Kuruluşundan itibaren sürekli el değiştiren şehir 1507-1515 yılları arasında Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Sefevilerin Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır, nihayet 23 Ağustos 1514'te Çaldıran zaferinin ardından Doğu Anadolu'yu kendi topraklarına katıp Safevi tehdidini tamamen yok etmek isteyen Yavuz Sultan Selim'in ilk hedefi olmuştur. Diyarbakır'ın alınması doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanması ve özellikle İran'a karşı önemli bir teminat oluşturması açısından ayrıca önem taşımaktadır¹⁶⁵. 1515 yılında şehrin fethedilmesinin ardından Diyarbakır şehri ve bölgesinin önemi de şüphesiz artmıştır. Nitekim Diyarbakır şehri doğuya doğru yapılacak seferlerde bir askeri üs görevi üstlenmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında İran'a yapılan seferlerde orduların hareket üssü ve kışlağı olarak kullanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, 1535'te birinci İran seferinden dönerken Diyarbakır şehrinde 20 gün ve 1554'de ikinci İran seferine giderken de 8 gün geçirmiştir¹⁶⁶. Yine doğu ya da güneye yapılan savaşlarda askeri mühimmatlar ve zahire yardımları için Diyarbakır'a başvurulmuştur. Bu konu Osmanlı belgelerinde de sıklıkla geçmiştir. Örneğin 978/1570-71 tarihinde Bağdat Beylerbeyi tarafından Diyarbakır ve Halep beylerbeyinden cephaneye ve mühimmat yardımı istenmiştir. Buna göre beş yüz kolborna

¹⁶¹ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s. 29.

¹⁶² İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s. 1.

¹⁶³ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s. 12.

¹⁶⁴ Sünni İslamın gelişmesini sağlayan ünlü din âlimi İbrahim Gülşenide bu dönemin yetiştirdiklerindedir Bkz. Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 111.

¹⁶⁵ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s. 12.

¹⁶⁶ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", **AÜDTCFTD**, C.16, S. 27, Ankara 1992, s. 63.

yuvalağı, on bin adet darpzen fındığı, beş yüz kantar bakır ve üç yüz kantar demir talep edilmiştir. Zikrolunan bakır ve kurşun Maraş diyarından verilmek üzere Halep defterdarına ve yuvalakları Kiğı sancağından tedarik olunup Diyarbakır Beylerbeyisi'ne gönderilmiştir¹⁶⁷. Diyarbakır'dan askeri mühimmatın yanı sıra zahire yardımı da istenmiştir. Öyle ki 978/1570-71 yılında yazılan bir hükümde Ane sancağı Beyi Ebû Rî'in yanında olan Arap evlerinin Diyarbakır'dan akçalarıyla buğday vs. zahireleri almaları için engel olunmaması yazılmıştır¹⁶⁸. Yine bir başka hükümde Bağdat vilayeti için Diyarbakır'dan zahire yardımı istemektedir¹⁶⁹.

Amid'in şehir nüfusunda dini ve etnik bir ayırım söz konusu değildir. 1518 tarihli ilk tahririnde şehirde bulunan dört mahallede de Müslim ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı görülmektedir. Bu defterde Cemaat-ı Eramine olarak kaydedilen Gayrimüslimler sadece Ermenileri değil diğer dini grupları da kapsamaktadır. Eramine adı altında yazılmayan sadece Yahudi cemaati bulunmaktadır. Ancak onlar da ayrı bir mahallede değil Bab-ı Mâ mahallesinde diğer cemaatlerle bir arada yaşamaktadır. Şehir nüfusu arasındaki bu dışa dönük yaşam biçiminin XVI. yüzyılın sonlarına ve hatta günümüze kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu kompleks yapıda değişen tek şey, bu cemaatlerin defterlere kaydediliş şekli olmuştur. İlk tahrirde sadece Cemaat-ı Eramine olarak kaydedilen Gayrimüslimler, 1564 yılına ait son tahrirde ayrı gruplar halinde kaydedilmiştir. Öncelikle mahallelerde yaşayan Müslüman nüfus kaydedilmiş daha sonra cemaat-ı zimmiyân adıyla Hristiyan nüfusu (v. 22b), Cemaat-ı Yahudiyân adıyla Yahudi nüfusu (v. 50b) ve son olarak da Gebrân-ı Ermeniyân adıyla Ermeni nüfusu yazılmıştır. 1518 tarihli defterimizde diğer cemaatlerden ayrı olarak Cemaat-i Karaciyan adı altında bir de çingene grubu kaydedilmiştir. Bunlar Amid şehrinde 54 hane 4 mücerred olarak kaydedilmiş olup, Mardin'de 36 hane ve 5 mücerred, Hısn-ı Keyfa'da 27 hane, Ruha'da 31 hane olarak kaydedilmişlerdir¹⁷⁰.

Eramine tabiriyle her ne kadar tek başına Ermeni nüfusu kastedilmemiş olsa da şehirdeki Ermeni nüfusu oldukça yüksektir. Ermeniler kendi kiliselerinde dini görevlerini diğer cemaatler gibi serbestçe yerine getirip, şehir hayatında da etkin rol almıştır. XVII. yüzyılın başlarında Amid şehrinde Giragos ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki büyük Ermeni kilisesi bulunmaktadır. Şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusunun bulunmasının yanı sıra darbhane, gümrük, hanlar, aşçılar, kebabçılar, ekmekçiler, kasaplar çoğunlukla Ermeni'dir.

¹⁶⁷ MD. nr. 12, 113/54.

¹⁶⁸ MD. nr. 12, 113/65.

¹⁶⁹ MD. nr. 7, 305/117.

¹⁷⁰ BOA. TD. nr. 64, s. 9-10.

Amid, Mısır gibi bir beylerbeylik merkezi, Meryem Ana adlı büyük kiliseleri ile Süryani Patriği ve Ermeni murahşası makamı olarak tasvir edilmiştir¹⁷¹.

1564 tarihinde şehirde Gayrimüslim cemaatlerinin yanı sıra Hz. Peygamber soyundan gelen kişilerin de varlığına şahit olunmaktadır. Seyyid ve şerif olarak kaydedilen bu kişilerin isimleri ve çoğunun da meslekleri belirtilmiştir. Şehrin 8 mahallesinde kaydedilen seyyidler 38, şehrin 12 mahallesinde kaydedilen şerifler ise 39 kişiden ibarettir. Bu seyyid ve şerifler başıboş kişiler olmayıp çeşitli mesleklere sahiptirler. Bunlar bâzergân (tüccar), sarrac, muhassıl, bakkal, hammal, ehl-ı sük (çarşı halkı, esnaf), hayyat (terzi), imam, müezzin, şerbetçi, şimşirger (Kılıççı), bezzaz (bezci), nakkaş gibi farklı mesleklerle uğraşmaktadır.

Şehrin Mahalleleri

1518 yılına ait TD 64 numaralı defterdeki tahrir kayıtlarına göre Amid şehrinde adını etrafını çevreleyen surlardan alan dört mahalle mevcuttur¹⁷². Bunlar Mardin, Rum, Cebel ve Mâ mahalleleridir. 1564 yılına ait TD 155 numaralı defter kayıtları incelendiğinde deftere yeni mahalle isimlerinin eklenerek bu sayının 78 yükseldiği görülmüştür. Mahalle sayıları gibi isimlerinde de farklılıklar meydana gelmiştir. İlk tahrirde (1518) mahalleler isimlerini şehirdeki kapılardan alırken, son tahrirde mahalle isimlerinin mahallede yaşayan önemli kişilerin adlarından, şeyh, hoca gibi din görevlilerinden ya da cami, mescit, medrese gibi imarethanelerden alındığı görülmektedir. Şehrin 1564 yılına ait son tahririnde ilk tahrirdeki mahalle isimlerine rastlanılmamıştır. Muhtemelen nüfusun da artışıyla bazı mahallelerin bölünüp sayıları artmış ya da kendi aralarında adres değişiklikleri olmuştur¹⁷³.

1518 yılına ait tahrir kayıtlarına göre Amid şehrindeki dört mahallede toplam nefer sayısı 2.608'dir. Toplam hane sayısı ise 2.391'dir. Bu hanelerin 1.279'u Müslümanlara, 1.084'ü Hıristiyanlara, 28'i de Yahudilere aittir. Şehirde bulunan 218 mücerredin ise 106'sı Müslümanlara, 109'u Hıristiyanlara ve 3'ü Yahudilere aittir. Buna göre Amid şehrinin 1518 yılında nüfusu tahminen 13.368'dir. Müslim nüfus 7.140, Gayrimüslim nüfus 6.071, Yahudi nüfusu ise 157'dir. Amid şehrinin 1518 yılında en kalabalık mahallesi Bab-ı Mâ'dır. Bu

¹⁷¹ Harput şehrinde kötü izlenimlere sahip olan seyyah, Amid şehri hakkında tam tersi görüşlere sahiptir. Harput'u Hıristiyanlara en çok zulmeden, büyük kervanlarla seyahat etmesine rağmen haramiler tarafından yağma ve zulme uğradığı bir şehir olarak anlatmaktadır. Bkz. Hrand Der Endreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)**, Everest Yay., İstanbul 2013, s. 109-110/118-119.

¹⁷² Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518-40 Tarihli Topu Tahrir Defterinden Notlar", s. 46.

¹⁷³ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Vakıf Yapıları, Mahalleleri ve Dinsel Haritası", **Vakıflar Dergisi**, XXXI, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2008, s. 17.

mahalleye adını veren Bab-ı Mâ yani Su kapısının Amid şehrinin ilk yerleşim yeri olduğu ve Müslümanların şehre ilk giriş kapısı olduğu düşünülmektedir¹⁷⁴. Ayrıca Bab-ı Mâ mahallesi Gayrimüslim nüfusun da en kalabalık olduğu mahalledir. Müslümanların en kalabalık olduğu mahalle ise Bab-ı Rum mahallesidir.

TD 155 numaralı 1564 yılı tahririne ait kayıtlarda şehirdeki toplam nefer sayısı 6.346'dır. Bu neferler arasında hane olarak kaydedilenlerin sayısı 4.028'dir. Bunların 1.543'ü Müslim, 2.285'i Gayrimüslim, 106'sı Yahudi, 94'ü Ermeni'dir. Mücerred olarak kaydedilenlerin sayısı ise 209'u Müslim, 492'si Gayrimüslim ve 33'ü Ermeni olmak üzere 756'dır. Ayrıca Müslüman mahallelerinde imam-müezzin, seyyid-şerif olarak kaydedilen 165 kişi bulunmaktadır. Bunlar nüfus hesaplamasında mücerredler gibi hesaplanarak eklenmiştir. Geriye kalan 1.381 nefer ise kiracı, kışlakçı ve mahzen olarak kaydedilmiştir. Buna göre kiracıların sayısı 192 Müslim, 65 Gayrimüslim ve 33 Ermeni olmak üzere 290'dır. Kışlakçıların sayısı 82'si Müslim, 358'i Gayrimüslim, 29'u Yahudi ve 13'ü Ermeni olmak üzere 482'dir. Büyük çoğunluğunu Gayrimüslimlerin oluşturduğu mahzenlerde ise 596 kişi kaydedilmiştir. Şöyle ki Müslüman mahallelerin mahzenlerinde kaydedilenlerin sayısı 118 olmasına rağmen bunların sadece 17'si Müslüman'dır ve geri kalan 101 nefer Gayrimüslimdir. Gayrimüslim mahallelerinde mahzenlerde kaydedilenlerin sayısı 367, Yahudi mahallelerinde 24 ve Ermeni mahallelerinde 122'dir. 1564 yılında şehirde sürekli olarak ikamet edenlerin nüfusu yaklaşık 8.089'u Müslim¹⁷⁵, 11.917'si Gayrimüslim, 530'u Yahudi ve 503'ü Ermeni olmak üzere 21.039'dır.

Amid şehrinin 1564 yılında en kalabalık mahallesi Gayrimüslimlerin yaşadığı Mehmet Paşa mahallesidir. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu mahalle, Müslümanlarda Cami-i Ali Paşa mahallesi, Yahudilerde Meyan-ı Yasara mahallesi, Ermenilerde ise Şeyh Said Küçük mahallesidir. Yukarıda da görüldüğü gibi 1564 tahririnde şehir nüfusu, 1518 defterinden farklı olarak mahallelerde hane, mücerred, kışlakçı, kiracı ve mahzende yaşayanlar olarak kaydedilmiştir. İncelediğimiz diğer şehirlerde kiracı, mahzen ve kışlakçı tabirlerine rastlanılmamıştır. Sadece Mardin'in 1566 yılına ait olan TD 117 numaralı defterinde 38 kışlakçı kaydı yapılmıştır. Defterlerde geçen *kışlakçı* ya da *kışlakçıyan* tabirinden bu kişilerin kışlamak için şehre gelip kalan kişiler oldukları anlaşılmaktadır¹⁷⁶. Amid şehrindeki bu kışlakçıların sayısı 482'ye ulaşmıştır. Şehirde kaydedilen kiracılar ise 290 kişidir. Defterde

¹⁷⁴ Ramazan Günay, **a.g.t.**, s. 29.

¹⁷⁵ Müslüman mahallelerinde imam, müezzin, seyyid ve şerif olarak kaydedilen 165 kişi bulunmaktadır. Bunlar nüfus hesaplamasında mücerredler gibi hesaplanmıştır.

¹⁷⁶ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)", s. 77.

kiracılara da kışlakçılar gibi ayrı bir bölüm açılmıştır. Ancak bazı mahallelerde bu iki tabirin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir¹⁷⁷. Mahzen ise kelime anlamı olarak içinde fazla eşya saklanacak yer, bodrum, depo olarak geçmektedir¹⁷⁸. Defterde mahzenler farklı isimlerle tek başlarına kaydedildikleri gibi kiracı ya da kışlakçı başlığı altında da kaydedilmektedir. Buradan mahzenlerin kiraya verilen depo gibi büyük yerler olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Mahzenlerde kaydedilenlerin büyük çoğunluğu Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Müslüman mahallelerinde bile mahzenlerde 101 Gayrimüslim nefer kaydedilirken 17 Müslim nefer kaydedilmiştir. Bu durum şehrin hareketli bir ticari hayata sahip olmasına bağlanabilir. Dışarıdan yoğun olarak Gayrimüslim göçü alan şehirde, kiracı olarak gelenler tarafından bu mahzenler tercih edilmiş olmalıdır.

XVI. yüzyıla ait bölgenin ilk ve son tahrir defterleri incelendiğinde özellikle Amid şehrinin nüfus artışı dikkat çekmektedir. Diyarbakır Eyaleti'nin merkezini oluşturan Amid yani Diyarbakır şehri eyaletin en çok nüfus yoğunluğuna sahip olan şehridir. Yıllar içinde de taşıdığı çeşitli özelliklerden dolayı hem tabi (doğum gibi) hem de gayri tabi (göç, doğal afet gibi) şekilde nüfusu sürekli artmıştır.

1518'de 7.140¹⁷⁹ olan Diyarbakır şehrinin Müslüman nüfusu 1540'da 8,761'e yükselmiştir. Aynı şekilde şehrin Yahudi nüfusu 157'den 160'a yükselmiştir. 1518 ile 1540 yılları arasında önemli bir savaş veya tabii felakete sahne olmayan Diyarbakır şehri için Müslüman ve Yahudi nüfusundaki normalin altında kabul edilen bu artış ancak Diyarbakır şehrinde doğum oranının ölüm oranından daha yüksek olması gibi tabi sebeplerle açıklanabilmektedir¹⁸⁰. Ancak Gayrimüslim nüfus üzerindeki artış daha çok gayri tabi nedenlere yani göçe bağlanmıştır.

XVI. yüzyılda Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen nüfus hareketliliğinin nedenleri araştırılırken araştırmacılar daha çok bölgeye dışarıdan göçlerin yaşandığı görüşü üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁸¹. Alparslan Demir, 1518 tahririnde Diyarbakır şehir merkezine toplam 555 vergi neferi göçü olduğunu söylemektedir. Bu durum şehirdeki her beş kişiden

¹⁷⁷ KKA. TD, nr.155, v. 8b.

¹⁷⁸ İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, s. 1000.

¹⁷⁹ 1518 yılına ait bizim hesaplamamıza göre Müslüman hane sayısı 7.140 Mehdi İlhan verdiği rakam 8.444'tür. Bizim saydığımız hane ve mücerred rakamları ile İlhan'ın verdiği rakamlar farklıdır ayrıca İlhan çarpan olarak 5,5 katsayısını kullanmıştır. Biz ise Barkan'ın kullandığı 5 katsayısını çarpan olarak aldık. Bu iki nedenden ötürü 1518 yılına ait sonuçlar farklı çıkmaktadır.

¹⁸⁰ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 56.

¹⁸¹ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)", s. 74.

birinin göçmen olduğu anlamına gelmektedir. 555 vergi neferi göçmenin 186'sı Müslüman iken 369'u Gayrimüslimdir. 1540 yılına gelindiğinde ise vergi neferi göçmen sayısı 1.043'e yükselmiştir. 1.043 vergi neferi göçmenin 44'ü Müslüman iken 999'u Gayrimüslimdir. Bu da şehirdeki her dört kişiden birinin göçmen olarak gelip yerleştiği anlamına gelmektedir. Bu durumun 1564 yılında da devam ettiği düşünülmektedir¹⁸².

Bölgeye dışarıdan böyle bir göç talebinin yaşanmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Nejat Göyünç, bu göç sebeplerinin kısmen Osmanlı idaresinde Hıristiyan halka karşı gösterilen geniş müsamaha, kısmen de Amid şehrinin bir beylerbeylik merkezi olarak çevre ekonomisi üzerinde büyük bir etkisinin olmasıyla, büyük bir ticari ve sanayi şehri olmasında aranması gerektiği görüşündedir¹⁸³. Ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uzun süre devam eden Safevi-Osmanlı mücadelesinin yaşanması bölgede asayişin bozulmasına, huzur ve güvenle yaşanılacak alanların yok olmasına neden olmuştur. Bu sebeple bölge halkı daha güvenli olarak gördükleri büyük şehirlere göç etmiştir. Gelen göçmenler içinde Gayrimüslim oranının bu denli yüksek oluşu da yine güvenlik sebebine bağlanmaktadır. Zira Türklerin 1071'den itibaren Anadolu'ya akınları sonucu daha çok kırsal alanlara yerleşmeleri bu bölgelerde kendilerini güvende hissetmeyen Gayrimüslim unsurları şehirlere doğru itmiştir. Zaten incelenen mahallelerde de Gayrimüslimler ya Müslümanlarla kalabalık gruplar halinde ya da Müslümanlardan ayrı mahallelerde kendi başlarına yaşamaktadır. Çevresine göre daha gelişmiş ve düzenli ekonomik faaliyetlere sahip olan şehirler dışarıdan daha çok göç almışlardır ya da diğer bir deyişle bulunduğu konum ve ekonomik faaliyetler nedeniyle yeterli bir gelişmişlik seviyesine ulaşamayan şehirler büyük şehirlere göçler vermişlerdir. Amid, Mardin, Ruha, Harput gibi şehirler daha çok göç alırken Kiğı, Siverek, Çemişgezek gibi şehirler göç verenler arasındadır.

1518 Yılında Mahalleler

Bab-ı Mardin: Mahallenin toplam nefer sayısı 489'dur. Müslüman hane sayısı 150, mücerred sayısı ise 28'dir. Gayrimüslim hane sayısı 266 mücerred sayısı 45'dir¹⁸⁴.

Bab-ı Rum: Mahallenin toplam nefer sayısı 623'dir. Müslüman hane sayısı 384 mücerred sayısı 29'dur. Gayrimüslim hane sayısı ise 200 mücerred sayısı da 18'dir¹⁸⁵.

¹⁸² Alparslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", **Bilig**, S. 50, Ankara 2009, s. 18-19.

¹⁸³ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)", s. 75.

¹⁸⁴ BOA. TD. nr. 64, s.12-13.

Bab-ı Cebel (Dağ) : Mahallenin toplam nefer sayısı 431'dir. Bunların 346'sı Müslüman hane, 24'ü de mücerredir. Gayrimüslim hane sayısı 56, mücerred sayısı da 5'tir¹⁸⁶.

Bab-ı Mâ (Su): Bu mahallede toplam nefer sayısı 968'dir. Bunun 345'i Müslüman hane, 21'i mücerredir. Gayrimüslim hane sayısı 562, mücerred sayısı ise 40'dır. Ayrıca bu mahallede bir de Cemaat-i Yahudiyan adı altında 28 hane ve 3 mücerreden oluşan bir Yahudi nüfusu kaydedilmiştir¹⁸⁷.

1564 Yılında Mahalleler

Cami- i Kebir: Bu mahalle, neredeyse bütün Türk İslam şehirlerinde Ulu Cami veya Cami-i Kebir olarak geçen camilerin Diyarbakır'daki örneğini oluşturmaktadır. Ne zaman yapıldığı belli olmamakla beraber Diyarbakır'ın en büyük ve en canlı camisidir. Diyarbakır'ın İslam devletlerinin eline geçmesiyle kilise olarak kullanılan bu yapı camiye çevrilmiştir¹⁸⁸. Müslüman nüfusun meskûn olduğu bu mahallede 93 nefer ikamet etmektedir. Bu neferlerin 55'i hane, 15'i mücerredir. Geri kalanlardan ise 1'i muhassıl, 2'si çeltükçü, 1'i imam, 1'i müderris, 3'ü seyyid, 13'ü şerif ve 2'si mustahfaza-i Gılaman olmak üzere vergiye tabi olmayan neferlerdir. Ayrıca şeriflerden ikisi sarrac, seyyidlerden biri de bâzergândır (tüccar)¹⁸⁹.

Şeyh hoca nam-ı diğer Yiğid Ahmed: Mahalleye ismini veren Yiğid Ahmed, Safevilerin Diyarbakır'ı kuşatması sırasında küçük bir grupla Urfa kapısından girip kuşatmayı yararak şehir halkının imdadına yetişen önemli bir şahsiyettir. Şehir Safeviler tarafından kuşatıldığında, kaledekilere Yavuz Sultan Selim'in yardıma geleceği müjdesini vermiş ve onlara moral kazandırmıştır. Bu nedenle vefa gereği Yiğit Ahmed'in ismi bir mahalleye verilmiştir. Bu mahalle yakın zaman kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak bugün sadece Saray kapı yakınında Yiğit Ahmet Sokağı mevcuttur¹⁹⁰. Mahallede 23 hane, 5 mücerred, 1 imam, 1 pir-i fani, 7 ehli berat olmak üzere 37 nefer ikamet etmektedir. ¹⁹¹.

¹⁸⁵ BOA. TD. nr. 64, s. 15-18.

¹⁸⁶ BOA. TD. nr. 64, s. 19-21.

¹⁸⁷ BOA. TD. nr. 64, s. 22-27.

¹⁸⁸ İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s.94.

¹⁸⁹ KKA. TD, nr. 155. v. 2b-a.

¹⁹⁰ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 122.

¹⁹¹ KKA. TD, nr. 155. v. 2a.

Müderriş Mescidi: Mahallenin nefer sayısı 50 hane, 8 mücerred, 1 imam, 1 müezzin, 1 ehl-i ferraş, 4 merd-i kale (kale muhafızı) olmak üzere 65'tir. Ayrıca mahallede yılın belirli dönemlerinde geldikleri varsayılan kışlakçıyan adında 11 nefer kaydedilmiştir. İsimlerinin altına düşülen kayıtlara göre bu kışlakçıyanların 3'ü hamal, 3'ü hayyat (terzi), 1'i ırgat, 1'i keşşer(ayakkabıcı) ve 1'i tabbağdır (kılıç yapan kimse)¹⁹².

Hacı Büzürk: Bu mahalle adını Hacı Büzürk mescidinden almıştır. Akkoyunlu eseri olan mescidin yapım tarihi kesin belli değildir. Diyarbakır'da Akkoyunlular 1401-1507 yıllarında hüküm sürdüklerine göre, bu mescidin XV. yüzyıl yapısı olması mümkündür¹⁹³. Mahallede Müslim ve Gayrimüslim tebaa bir arada yaşamaktadır. Bu iki cemaat defterimizin farklı bölümlerinde ayrı ayrı kaydedilmiştir. Müslümanların nefer sayısı 52'dir. Bunun 39'u hane, 8'i mücerred ve 5'i de imam ve ehl-i cami olarak kaydedilmiştir. Buna ilaveten mahallede kiracıyan olarak kaydedilen 10 nefer bulunmaktadır. Bunların biri kasap, ikisi dellal ve biri hayyat, biri de habbaz olarak kaydedilmiştir. Diğerlerinin mesleği belirtilmemiştir¹⁹⁴. Gayrimüslimler ise tabi oldukları kilise adları ile defterin farklı yerlerine kaydedilmiştir. *Hacı Büzürk tabi Seraton Kethüda* adı altında 46'sı hane, 14'ü mücerred olmak üzere 60 nefer kaydedilmiştir¹⁹⁵. Bu kaydın hemen altında ayrı olarak *Canibi Kethüda Hızır tabi Kilise-i Nakkaş* adı altında 9'u hane, 2'si mücerred olmak üzere 11 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca 7 nefer de kışlakçı kaydedilmiştir¹⁹⁶. Yine defteri farklı bölümünde *Hacı Büzürk der Sasa tabi Kilise-i Nakkaş* adı altında 32 hane, 5 mücerred olarak kaydedilen 37 nefer bulunmaktadır¹⁹⁷. Buna göre defterimizin farklı bölümlerinde kaydedilen Gayrimüslimlerin toplam hanesi 87, mücerred sayısı ise 21'dir.

Sulu: Mahallede defterin farklı bölümlerinde kaydedilen Müslüman ve Ermeniler yaşamaktadır. Müslümanların 28 hanesi olup mücerred bulunmamaktadır. Ayrıca 6 nefer kiracı kaydedilmiştir. Bunların 3'ü hane 3'ü mücerredir. Kiracılardan 1'i ferraş (cami temizlikçisi), 2'si ehl-i Sûk (esnaf), 1'i keşşer (ayakkabıcı), 1'i neccardır (marangoz)¹⁹⁸. Sulu

¹⁹² KKA. TD, nr.155, v. 3b.

¹⁹³ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 116.

¹⁹⁴ KKA. TD, nr.155, v. 3a.

¹⁹⁵ KKA. TD, nr.155, v. 22b.

¹⁹⁶ KKA. TD, nr.155, v. 22a.

¹⁹⁷ KKA. TD, nr.155, v. 35a.

¹⁹⁸ KKA. TD, nr.155, v. 4b.

mahallesinde yaşayan Ermenilerin sayısı 19'u hane, 11'i mücerred olmak üzere 30'dur. Ayrıca Ermenilerin içinde de 8 kışlakçıyan kaydedilmiştir¹⁹⁹.

Derviş Hüseyin: Mahallede 41 nefer bulunmaktadır. Bu neferlerin 36'sı hane, 2'si mücerred ve 3'ü de vergiye tabi olmayan imam, müezzin, merd-i kalâdır. Mahallede kiracı olarak kaydedilen 5 nefer bulunmaktadır²⁰⁰.

Köprüyapan Nam-ı Diğer Hacı Ali Hanili: Bu mahallede Müslümanlar ve Yahudiler bir arada yaşamaktadır. Müslümanlar bölümünde mahalleye ilk olarak kaydedilen nefer adı Derviş Talib Veledi Köprüyapan'dır. Buradan bu kişinin önemli bir zat olduğunu ve bu nedenle adının mahalleye verildiğini söyleyebiliriz. Müslümanların nefer sayısı 28'i hane, 3'ü mücerred olmak üzere 31'dir ve kiracı olarak kaydedilen 2 nefer bulunmaktadır²⁰¹. Müslümanlardan ayrı olarak kaydedilen Yahudilerin nefer sayısı ise 5'i hane, 3'ü mücerred olmak üzere 8'dir. Ayrıca 5 nefer kışlakçı kaydedilmiştir²⁰².

Cami'n-nebi Aleyhi's-selâm: Müslüman ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı mahallede Müslümanlar 71 hane ve 7 mücerred olmak üzere 97 neferden oluşmaktadır. Ayrıca imam-müezzin ve ehl-i berat olarak kaydedilen 9 nefer ile seyyid ve şerif olarak kaydedilen 10 nefer de bu sayıya dâhildir²⁰³. Müslümanlarda kışlakçı olarak kaydedilen 19 nefer bulunmaktadır. Farklı bir bölümde kaydedilen Gayrimüslimler ise 65 hane 16 mücerredten oluşmaktadır. Bunun dışında Gayrimüslimler arasında 18 kışlakçı kaydedilmiştir. Mahallede Gayrimüslimler arasında farklı isimler altında mahzenlerde yaşayan kişiler bulunmaktadır. Bunlar; İlyas Çerkes 10, Mustafa Çavuş 11, Yahya Subaşı 7, Asiye Hatun 3, Ahmet Bey Hatuni 6 nefer olarak kaydedilmiştir²⁰⁴.

Hacı Bahaeddin: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 38 hane, 9 mücerreddin dışında 2 imam, 4 seyyid ve 2 sipahizade bulunmaktadır. Ayrıca 13 nefer kiracı kaydedilmiştir²⁰⁵.

Hacı Osman: Müslim ve Gayrimüslimlerin karışık halde yaşadığı bir mahalledir. Müslümanlar 22 hane, 2 seyyid, 1 imam ve 1 müteveli olmak üzere 26 neferdir. Ayrıca 3 de kiracı kaydedilmiştir. Mahallede *der Mahsen-i Cemşid Bey der mahalle-i mezbure-i tabi*

¹⁹⁹ KKA. TD, nr.155, v. 52a.

²⁰⁰ KKA. TD, nr.155, v. 4a.

²⁰¹ KKA. TD, nr.155, v. 5b.

²⁰² KKA. TD, nr.155, v. 53b.

²⁰³ KKA. TD, nr.155, v. 5a-6b.

²⁰⁴ KKA. TD, nr.155, v. 33a-34b.

²⁰⁵ KKA. TD, nr.155, v. 6b-a.

Küçük Kilise adı altında ispenç vergisi ödeyen 30 hane kaydedilmiştir²⁰⁶. Yine bu mahallede yaşayan Gayrimüslimlerin defterin bazı bölümünde tabi oldukları kilise adı belirtilmezken bazı bölümünde de Meryem ve Nakkaş kilisesine tabi oldukları belirtilmiştir. Buna göre Meryem ve Nakkaş kiliselerine tabi 28'i hane 12'si mücerred²⁰⁷ vardır. Herhangi bir kiliseye tabi olduklarına dair bilgi bulunmayan Gayrimüslim sayısı ise 14 hane ve 2 mücerred²⁰⁸.

Mescid-i Hamdi: Mahallenin 38'i hane 9'u mücerred ve 1 imamı olmak üzere 47 neferi bulunmaktadır. Bunların dışında azınlık olarak varlıklarını devam ettiren, 7 hanelik Markozma Kilisesi'ne tabi Gayrimüslim bulunmaktadır²⁰⁹.

Hoca Hızır Şah: Mahallede 11 hane, 2 imam, 2 muhassıl ve 1 müderris bulunmaktadır. Bunlar Müslüman nüfusu temsil etmektedir²¹⁰.

Mescid-i Lala Beğ: Mahalle ismini Akkoyunlular dönemine ait camiden almıştır²¹¹. Bu mahallede 39 hane, 3 mücerred ve imam-müezzin-ehl-i farraş-muallim olmak üzere 46 nefer yaşamaktadır. Ayrıca 2 kiracı bulunmaktadır²¹².

Cami-i Şeyh Matar: Mahalle ismini Akkoyunlular dönemine ait olan camiden almıştır²¹³. Müslim ve Gayrimüslimlerin karışık olarak yaşadıkları mahallede, Müslümanlar 35 hane, 5 mücerred, 4 şerif ve 2 molla olmak üzere 48 neferdir²¹⁴. Defterin farklı bölümlerinde kaydedilen Gayrimüslimler ise toplam nefer sayısı kiracıları dâhil 120'dir. Bu neferlerden tabi olduğu kilise belirtilmeksizin kaydedilen 22 hane, 12 mücerred ve 18 kiracı bulunmaktadır²¹⁵. Ancak bu mahallede yaşayan ve Küçük Kilisesine tabi olan 41 hane 15 mücerred bulunmaktadır. Bunlardan ayrı olarak 12 kışlakçı kaydedilmiştir²¹⁶.

Medrese-i Şeyh Abdurrahman: Müslümanların yaşadığı bir mahalledir. 33 hane, 9 mücerred ve vergiden muaf tutulan 7 seyid, 1 şerif olmak üzere 50 nefer bulunmaktadır²¹⁷.

²⁰⁶ KKA. TD, nr.155, v. 6a7b.

²⁰⁷ KKA. TD, nr.155, v. 49b.

²⁰⁸ KKA. TD, nr.155, v. 25b.

²⁰⁹ KKA. TD, nr.155, v. 7b-a.

²¹⁰ KKA. TD, nr.155, v. 7a.

²¹¹ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 114.

²¹² KKA. TD, nr.155, v. 8b.

²¹³ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 114.

²¹⁴ KKA. TD, nr.155, v. 8b-a.

²¹⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 43b.

²¹⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 49a.

²¹⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 9b.

Ali b. Reşid: Mahallede 23 hane 7 mücerred, 1 pir-i fani, 4 imam-müezzin ve 5 kiracı olmak üzere 40 nefer kaydedilmiştir²¹⁸.

Mescid-i Siirdi-Saardi: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 23 hane, 6 mücerred, 1 imam, 2 şerifzade ve 3 kiracı olmak üzere 35 nefer kaydedilmiştir²¹⁹.

Mescid-i Alam el-meşhur Ablak: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 30'u hane 10'u mücerred ve 6 kiracı olmak üzere 46 nefer kaydedilmiştir²²⁰.

Hâce (Hoca) Ali: Mahallede 24 hane, 6 mücerred, 2 şerif ve 1 pir-i fani olmak üzere 33 nefer kaydedilmiştir. Mahallede ayrıca mahzenlerde yaşayan ve ispenç ödedikleri belirtilen 18 Gayrimüslim nefer kaydedilmiştir²²¹.

Şeyh Yasin: Mahallede Müslümanlar 25 hane, 2 mücerred, 6 seyyid, 1 muezzin ve 1 kiracı olmak üzere 35 nefer olarak kaydedilmiştir. Bunun dışında mahallenin mahzenlerinde yaşayan ve ispenç vergisi ödeyen 32 hane 1 mücerredten oluşan Gayrimüslimler kaydedilmiştir²²².

Usta Burcu nam-ı diğer Karayazıcı: Mahalle sakinlerini Müslim ve Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Müslümanlarda 30 hane, 4 mücerred, 2 imam-müezzin ve 5 kiracı olmak üzere 41 nefer kaydedilmiştir²²³. Defterin ayrı bir yerinde Karayazıcı tabi Kilise i Hızır İlyas olarak kaydedilen Gayrimüslimlerde ise 12 hane 6 mücerred olmak üzere 18 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca 7 nefer de kiracı olarak kaydedilmiştir²²⁴.

Cami-i Ali Paşa: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 101 hane, 11 mücerred ve 7'si imam-müezzin-ehl-i berat zümre ile 119 nefer kaydedilmiştir²²⁵.

Mescid-i Hâce (Hoca) Ahmed: Mahallede Müslim ve Gayrimüslimler bir arada yaşamaktadır. Müslümanların nefer sayısı 102'dir. Bunun 73'ü hane 12'si mücerred, 6'sı imam-müezzin ve 11'i de kiracı olarak kaydedilmiştir²²⁶. Defterin farklı bir bölümünde Hoca Ahmed mahallesinde yaşayan ancak Hızır İlyas Kilisesi'ne bağlı olarak kaydedilmiş olan

²¹⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 9b-a.

²¹⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 9a.

²²⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 10b.

²²¹ KKA. TD, nr. 155, v. 10b-a.

²²² KKA. TD, nr. 155, v. 10a-11b.

²²³ KKA. TD, nr. 155, v. 11a.

²²⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 36b.

²²⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 11a-12b.

²²⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 12a-13b.

Gayrimüslimlerin ise 89 neferi bulunmaktadır. Bunun 77'si hane 6'sı mücerred ve 6'sı kiracı olarak kaydedilmiştir²²⁷.

Mescid-i Sinan: Mahallede ikamet eden Müslümanların nefer sayısı 32'dir. Bunun 19'u hane 3'ü mücerred, 3'ü şerif, 1 imam, 2 müezzin ve 4'ü kiracı olarak kaydedilmiştir²²⁸.

Aparlu: Müslümanların yaşadığı küçük bir mahalle olan Aparlu mahallesinde 8 hane, 2 mücerred olmak üzere 10 nefer ikamet etmektedir²²⁹.

Mescid-i Muallak: Nüfusunu Müslümanların teşkil ettiği mahallede 26'sı hane 5'i mücerred, 1 pir-i fani, 1 guleman ve 21'i de kiracı olarak kaydedilen 54 nefer bulunmaktadır. Ayrıca bunların haricinde mahallede 2 gebran hane kaydedilmiştir²³⁰.

Mescid-i Kubbe-i Cedid: Bu Müslüman mahallesinin 31'i hane 2'si mücerred, 1'i de imam olarak kaydedilen 34 neferi bulunmaktadır²³¹.

Söke: Mahallede 32 hane, 13 mücerred, 1 şerif, 1 guleman olmak üzere 47 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca bunlardan ayrı olarak Nasturi olan 5 kiracı kaydedilmiştir²³².

Mescid-i İmadi: Mahallede 28 hane, 3 mücerred, 3 şerif ve 1 imam olmak üzere 35 Müslüman nefer kaydedilmiştir²³³.

Mescid-i Ali: Sadece 8 hanenin kaydedildiği küçük bir mahalledir. Ayrıca Hüseyin Bey adıyla kaydedilen mahzeninde de 9 kışlakçı kaydedilmiştir²³⁴.

Hindi Baba: Müslümanların ikamet ettiği bu mahallede 79 hane, 1'i mücerred, 2 imam-müezzin olmak üzere 82 nefer kaydedilmiştir²³⁵.

Mescid-i Şeyh Sadi: Mahallede 9'u hane 10'u kiracı olmak üzere 19 nefer kaydedilmiştir. Bunun dışında 4 Gayrimüslim hane kaydedilmiştir²³⁶.

²²⁷ KKA. TD, nr.155, v. 37b-a.

²²⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 13b.

²²⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 13a.

²³⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 13a14b.

²³¹ KKA. TD, nr. 155, v. 14b.

²³² KKA. TD, nr. 155, v. 14a.

²³³ KKA. TD, nr. 155, v. 15b.

²³⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 15b.

²³⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 15a.

²³⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 16b.

Hacı İzzeddin: Müslim ve Gayrimüslimlerin birbirleriyle içiçe yaşadıkları bir mahalledir. Müslümanlar 16 hane, 5 seyyid, 2 imam-müezzin olmak üzere 23 nefer olarak kaydedilmiştir²³⁷. Defterin farklı varaklarında kaydedilen Gayrimüslimlerin ise 94 neferi bulunmaktadır. Bunların 48 hane 11 mücerred defterin 24. varağında²³⁸ 26 hane 4 mücerred ve 5 kışlakçısı da 38. varağında kaydedilmiştir²³⁹.

Mescid-i Hâce (Hoca) İsmail: Müslüman mahallesinin nefer sayısı 36'dır. Bunun 29'u hane, 3'ü mücerred, 2'si imam-müezzin, 2'si mütevellidir. Bunların haricinde 2 nefer de Gayrimüslim kaydedilmiştir²⁴⁰.

Taceddin: Bu isimde Akkoyunlular devrinde yapılmış olan Taceddin Mescidi bulunmaktadır ve mahalle ismini bu mescitten almış olmalıdır. Fakat mescidin kesin yapım tarihi belli değildir. 1401-1507 yılları arasında, Diyarbakır Akkoyunlular hâkimiyetinde olduğuna göre XV. yüzyıl içinde yapılmış olması muhtemeldir²⁴¹. Defterde bu mahalle 12 hane, 3 seyyid, 3 şerif, 1 mücerred ve 3 kiracı olmak üzere 22 nefer olarak kaydedilmiştir²⁴².

Kubbe-i Hacı Ali Halife: Müslim ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bir mahalledir. Müslümanların 15 hanesi olup mücerred bulunmamaktadır²⁴³. Mahallenin Gayrimüslimleri ise mahzenlerden kaydedilmiştir. Alaaddin Beğ olarak kaydedilen mahzenin 8 hane ve 4 mücerred ve Yiğid Ahmed olarak kaydedilen mahzenin ise 7 hane ve 1 mücerred bulunmektedir²⁴⁴.

Mescid-i Rişt-i Atık: Mahallenin 24'ü hane, 5'i mücerred, 3'ü imam-müezzin olmak üzere 32 Müslüman neferi bulunmaktadır²⁴⁵.

Rişt-i Cedit: Mahallenin 41'i hane, 6'sı mücerred, 3'ü şerif ve 19'u kiracı olmak üzere 69 Müslüman neferi bulunmaktadır²⁴⁶.

Mescid Tabaghane-i Mahalle-i Kubbe-i Hacı Ali: Mahallenin 21'i hane, 1'i mücerred, 2'si imam-müezzin ve 7'si kiracı olmak üzere 31 Müslüman neferi bulunmaktadır²⁴⁷

²³⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 16b.

²³⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 24a.

²³⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 38b-a

²⁴⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 16a.

²⁴¹ Kenan Haspolat, "Kısa Diyarbakır Tarihi", s. 116.

²⁴² KKA. TD, nr. 155, v. 16a.

²⁴³ KKA. TD, nr. 155, v. 17b.

²⁴⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 23a.

²⁴⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 17b.

²⁴⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 17b-a.

Sebat oğlu Cami: Mahallede 13'ü hane, 4'ü mücerred, 1'i imam ve 18 kiracı olmak üzere 36 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca mahallede 3 Gayrimüslim nefer kaydedilmiştir²⁴⁸.

Kıstal: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 41'i hane, 5'i mücerred, 1 müezzini ve 5 gebran olmak üzere 52 nefer kaydedilmiştir²⁴⁹.

Hacı Seydi: Müslüman mahallesinde 8'i hane 1'i müezzini olmak üzere 9 neferi bulunmaktadır²⁵⁰.

Mescid-i Kalenderhane: Müslüman mahallesinde 23 hane, 1 müezzini ve 5 kiracı olmak üzere 29 nefer bulunmaktadır²⁵¹.

Kubad Beğ: Mahallesinde defterin farklı bölümlerinde kaydedilen Müslümanlar, Gayrimüslimler ve Yahudiler yaşamaktadır. Müslümanların 32 hane, 1 imam olmak üzere 33 neferi bulunmaktadır²⁵². Gayrimüslimler 18 hane 8'i kışlakçı olmak üzere 26 nefer olarak kaydedilmiştir²⁵³. Ayrıca Gayrimüslimler farklı isimler altında kaydedilen mahzenlerde yaşamaktadır. Bunlar şu şekildedir: der mahzen-i Uzun Ali 11 nefer, der mahzen Sarrac Divane mahdum 3 nefer ve der mahzen-i Madrabaz Hacı 17 nefer olarak kaydedilmiştir. Kubad Bey mahallesinde yaşayan Yahudiler ise 20 hane olarak kaydedilmiştir²⁵⁴.

Mehmed Beğ Zaim: Müslüman mahallesinde 26'sı hane, 2'si mücerred ve 2'si imam-müezzini olmak üzere 30 nefer kaydedilmiştir²⁵⁵.

Mescid-i Rubai: Müslümanların yaşadığı küçük bir mahalledir. Mahallenin 8 hanesi 2 imam-müezzini ve 4 kiracısı bulunmaktadır²⁵⁶.

Mescid-i İbrahim Beğ: Mahallenin 7 hane ve 2 imam-müezzini bulunmaktadır²⁵⁷.

İbrahim Beğ nezd-i Hamam Çat: Gayrimüslimlerin yaşadığı bu mahallenin 33'ü hane 8'i mücerred ve 4'ü kışlakçı 45 neferi bulunmaktadır²⁵⁸.

²⁴⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 17a.

²⁴⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 18b.

²⁴⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 18a.

²⁵⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 18a.

²⁵¹ KKA. TD, nr. 155, v. 19b.

²⁵² KKA. TD, nr. 155, v. 19b.

²⁵³ KKA. TD, nr. 155, v. 47a-48b.

²⁵⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 53a.

²⁵⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 19a.

²⁵⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 19a.

²⁵⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 19a.

Cami-i Hüsrev Paşa: Müslim ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bir mahalledir. Müslümanların 17 hanesi olup mücerred bulunmamaktadır²⁵⁹. Defterin farklı bir bölümünde kaydedilen Gayrimüslimler ise 13 hane, 9 mücerred ve 25 kışlakçı olmak üzere 47 nefer olarak kaydedilmiştir²⁶⁰.

Asar tabi-i Hüsrev Paşa: Hüsrev Paşa mahallesine tabi olan Asar mahallesi 35 hane, 5 mücerred, 27 kışlakçı olmak üzere 67 neferdir²⁶¹.

Zaviye-i İbrahim Beğ nam-ı diğer Kubbe-i Sinan birun kala: Müslümanların yaşadığı veadından kale içinde olduğunu anladığımız mahallenin 49 hane, 2 imam-müezzini olup mücerred bulunmamaktadır²⁶².

Mescid-i Seyyid Sasa: Müslümanların yaşadığı bu mahallede 19 hane, 5 mücerred, 2 imam-müezzin ve 21 kiracı olmak üzere 47 nefer kaydedilmiştir²⁶³.

Mescid Hacı Abdurrahman: Mahallenin 9 hane, 2 mücerred ve 1 imamı bulunmaktadır. Bu mahallenin kendi nefer sayısından fazla kışlakçı kaydı olduğu dikkat çekmektedir. Bunlar iki farklı isim altında kaydedilmiştir. Şeyh Bey adında 12, Matrabaz Hacı der Kâfir Meydanı adında 13 kışlakçı bulunmaktadır. Kâfir Meydanının içinde kaydedilen 13 kışlakçının Müslüman olduğuna dair kayıt mevcuttur²⁶⁴.

Mahalle-i Baluklu: Bu mahallenin meskûnları mahzenlerde yaşayanlardan ve kışlakçılardan oluşmaktadır. Meydan-ı Mehmed adı altında kaydedilen mahzenin 8 neferi bulunmaktadır. Cemaat-i Müslüman Hacı Matrabazlu Veledi der Mahalle Yasara adı altında kaydedilen kışlakçıların sayısı ise 27'dir. Bunların dışında herhangi bir hane ve mücerred kaydı mevcut değildir²⁶⁵.

Mehmed Paşa Mahallesi: Büyük bir mahalle olan Mehmed Paşa mahallesi Gayrimüslimlerin yaşadığı bir mahalledir. Bu mahalle üç bölüm halinde kaydedilmiştir. Bunlar defterin ayrı ayrı yerlerinde Mehmed Paşa-i şarki/Mehmed Paşa-i garbi ve canib-i kalâ/kale tarafı olarak tabi oldukları cemaat adları ile kaydedilmiştir. Mahallenin garbi yani batı tarafında Serkes Keşiş

²⁵⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 24b.

²⁵⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 20b.

²⁶⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 50b.

²⁶¹ KKA. TD, nr. 155, v. 20b-a.

²⁶² KKA. TD, nr. 155, v. 20a.

²⁶³ KKA. TD, nr. 155, v. 21b.

²⁶⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 21b.

²⁶⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 21a.

ve Meryem Kiliselerine tabi olan Gayrimüslimler yaşamaktadır. Sadece Serkes Keşiş kilisesi'ne tabi olan 28 hane, 5 mücerred ve 14 kiracı bulunmaktadır²⁶⁶. Meryem kilisesine tabi olanların ise 39'u hane, 3'ü mücerred ve 12 kiracısı bulunmaktadır. Ayrıca der mahzen Musa Çavuş adı altında kaydedilen 10 neferi bulunmaktadır²⁶⁷. Mahallenin -canib-i şarki-yani doğu tarafında kaydedilen Gayrimüslimlerin bazıları Karabed Keşiş ve Serkes Keşiş'e tabi oldukları belirtilirken bazılarının tabi oldukları kilise belirtilmemiştir. Buna göre Karabed Keşiş'e tabi 42 hane, 11 mücerred ve 12 kışlakçı olmak üzere 65 Gayrimüslim nefer bulunmaktadır²⁶⁸. Serkes Keşiş'e tabi olan Gayrimüslimler ise 51'i hane, 6'sı mücerred olmak üzere 57 neferdir²⁶⁹. Tabi olduğu kilise belirtilmeyen Gayrimüslimler ise 20'si hane 9'u kışlakçı olmak üzere 29 neferdir²⁷⁰. Mahallenin kale tarafında yaşayan Gayrimüslimler ise Küçük Kilisesine ve Hoca Mesut'a tabidir. Küçük Kilisesi'ne tabi olan 52 hane, 15 mücerred ve 14 kışlakçıdan oluşan 81 nefer bulunmaktadır²⁷¹. Hoca Mesut'a tabi olan Gayrimüslimlerin ise 80'i hane, 25'i mücerred olmak üzere 105 neferi bulunmaktadır²⁷². Mahallenin toplam hane sayısı 312, mücerred sayısı ise 65'tir.

Mehmed Beğ el-meşhur Kır il-baş: Bu mahallenin mahzende yaşayan iki Gayrimüslim hanesi bulunmaktadır²⁷³.

Tabağhane: Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallenin 38'i hane 4'ü mücerred olmak üzere 42 neferi bulunmaktadır²⁷⁴.

Rum tabi-i Kilise Markozma: Mahallenin 152 hane ve 58 mücerredini bulunmaktadır. Ayrıca kışlakçı olarak kaydedilmiş 51 neferi vardır. Bunların dışında Mehmed Pir Kırkyaşar adıyla kaydedilen mahzende 26 nefer bulunmaktadır²⁷⁵.

Fatıma: Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallenin 111'i hane 28'i mücerred olmak üzere 139 neferi bulunmaktadır. Ayrıca mahzenlerde kiracı olarak yaşayan ve farklı adlar altında kaydedilen neferler de bulunmaktadır. Bunlar; Abdal Mehmed 30 hane 3 mücerred, diğer Abdal Mehmed 16 hane 3 mücerred, Hüseyin Subaşı 7 hane, Seydi Ahmed 6 hane ve Hacı

²⁶⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 23b

²⁶⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 37a-38b.

²⁶⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 32a.

²⁶⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 38a-39b.

²⁷⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 33b.

²⁷¹ KKA. TD, nr. 155, v. 25b-a.

²⁷² KKA. TD, nr. 155, v. 42a-43b.

²⁷³ KKA. TD, nr. 155, v. 23b.

²⁷⁴ KKA. TD, nr. 155, s. 23a.

²⁷⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 25a-26b-a.

Sinan 20 hane olarak kaydedilmiştir. Buna göre Fatıma mahallesinde mahzenlerde yaşayan 79 hane ve 6 mücerredten oluşan kiracılar yaşamaktadır²⁷⁶.

Meryem: Gayrimüslim bir mahalle olan Meryem mahallesi şimal-garbi-kalâ (kale) olarak üç bölüm halinde kaydedilmiştir. Mahallenin şimal yani kuzey tarafında 101'i hane ve 6'sı mücerredten oluşan 107 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca bir de 13 hane 1 mücerred olan 14 kiracı kaydedilmiştir²⁷⁷. Kale tarafında da 142'si hane, 44'ü mücerred ve 2'si kışlakçıdan oluşan 188 nefer kaydedilmiştir²⁷⁸. Mahallenin doğu tarafında ise 19 hane 30 kışlakçıdan oluşan 39 nefer kaydedilmiştir²⁷⁹.

Molla Bahaeddin: Gayrimüslimlerin yaşadığı bu mahallede 62 hane, 14 mücerred ve 14 kiracı yaşamaktadır. Ayrıca Sertopciyan mahzeninde 12, Ahmed Bey mahzeninde de 10 hane kaydedilmiştir²⁸⁰.

Abdülhalim nam-ı diğer Hasırcı: Mahallede Müslümanlar 18 hane, 3 imam-müezzin-ferraş ve 3 de kiracı olmak üzere 24 nefer olarak kaydedilmiştir²⁸¹. Gayrimüslimler ise 46'sı hane 3'ü mücerred ve 3'ü de kışlakçı olmak üzere 49 nefer olarak kaydedilmiştir. Ayrıca mahallede Hoca İsmail mahzeninde 7, İsa Zımmi mahzeninde 6 nefer kaydedilmiştir²⁸². Markozma Kilisesi'ne tabi 37 hane ve 12 kışlakçı kaydedilmiştir. Matrabaz Hacı mahzeninde Gayrimüslim olarak kaydedilen 57 nefer bulunmaktadır²⁸³. Mahallede 127'si hane 39'u mücerred olmak üzere 166 nefer olarak Şemsilere aittir²⁸⁴.

Kilise-i Hızır İlyas nm-ı diğer Karnukoğlu: Defterin farklı bölümlerinde kaydedilen mahallenin 87 hane, 1 mücerred ve 18 kışlakçısı bulunmaktadır²⁸⁵. Mahallenin kale tarafında kalan kısmında ise 72'si hane 2'si mücerred ve 23 kışlakçı olmak üzere 91 neferi bulunmaktadır²⁸⁶.

²⁷⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 27a-28ba-29b.

²⁷⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 29b-a.

²⁷⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 41ba-42b.

²⁷⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 42b.

²⁸⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 30ba-31b.

²⁸¹ KKA. TD, nr. 155, v. 8a.

²⁸² KKA. TD, nr. 155, v. 31b.

²⁸³ KKA. TD, nr. 155, v. 46a-47b.

²⁸⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 45b-a.

²⁸⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 31a-32b

²⁸⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 46b-a.

Kafir meydanı der nezdi Ali Paşa pınarı tabi Kilise i Küçük: Adından Ali Paşa pınarı yakınlarında olduğunu anladığımız mahallenin nefer sayısı 70'tir. Bunun 63'ü hane 7'si mücerred, 17'si kışlakçıdır²⁸⁷.

Abbas Ağa der nezdi Kafir Meydanı: Kafir Meydanı mahallesinin yakınlarındaki Gayrimüslim mahallesinde 55 nefer bulunmaktadır. Bunun 45'i hane 7'si mücerred, 3'ü kışlakçıdır²⁸⁸.

Pir Kulu mahalle-i Ali Paşa tabi-i Kilise-i Hızır İlyas: Mahallenin 80'i hane 13'ü mücerred ve 35'i kışlakçı olmak üzere 128 neferi bulunmaktadır²⁸⁹.

Salacı tabi-i Kilise-i Meryem: Mahallenin 34'ü hane 6'sı mücerred ve 12'si kışlakçı olmak üzere nefer sayısı 52'dir²⁹⁰.

Kilise-i Küçük: Bu mahalle defterin farklı bölümlerinde şarki ve garbi olarak kaydedilmiştir. Mahallenin şarki yani doğu tarafının nefer sayısı 97'dir. Bunun 75'i hane 19'u mücerred ve 3'ü kiracıdır²⁹¹. Garbi yani batı tarafının nefer sayısı ise 42'dir. Bunun 34'ü hane 6'sı mücerred ve 2'si kiracıdır²⁹².

Çaldur der Cihet-i Bahçe-i Abdulmuhi Ağa el-merhum: Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallede 64'ü hane, 21'i mücerred ve farklı mahzen isimleri altında kaydedilen 61 kiracısı bulunmaktadır. Bunların isimleri ve nefer sayıları şu şekildedir: Yakup Ağa 22, Aleksiyen veledi Yorgi 26, Kirgan 13'tür²⁹³.

Kırklar: Gayrimüslim mahallesinin nefer sayısı 28'dir. Bunun 26'sı hane, 2'si mücerredir²⁹⁴.

Ahırcı der bala-ı Şeyh Matar Kilise-i Küçük: Mahallenin 41 hane, 15 mücerred ve 12 kışlakçı olmak üzere 68 neferi bulunmaktadır²⁹⁵.

²⁸⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 34a-35b.

²⁸⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 48a.

²⁸⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 36b-a.

²⁹⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 33b-a.

²⁹¹ KKA. TD, nr. 155, v. 39b-a.

²⁹² KKA. TD, nr. 155, v. 43a.

²⁹³ KKA. TD, nr. 155, v. 39a-40b.

²⁹⁴ KKA. TD, nr. 155, v. 46b.

²⁹⁵ KKA. TD, nr. 155, v. 49a.

Gaybar tabi-i Hızır İlyas: Mahallede 13 hane, 1 mücerred olmak üzere 14 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca farklı mahzen isimler altında kışlakçı/kiracıların sayıları verilmiştir. Bunlar; Sabuncu Mahmud 12, Şah Yusuf Bey der mahalle-i Tabanoğlu 5, Hacı Cafer Ali Çelebi der mahalle-i Seyidoğlu 6, mezkurin mahalle-i Dikçiyan 8 ve sadece kışlakçı adıyla 13 kişi kaydedilmiştir²⁹⁶.

Meydan-ı Yasara: Yahudilerin yaşadığı bu mahallede 59'u hane 11'i mücerred ve 29'u kışlakçı olmak üzere 99 nefer bulunmaktadır²⁹⁷.

Hâce (Hoca) Musa: Her ne kadar Müslüman bir isim taşısa da içinde yaşayanlar Yahudi'dir. Nefer ve hane sayısı 25 olup mücerred bulunmamaktadır²⁹⁸.

Bab-ı Kale-i der Cihet Çeşme erbabi garbi: Nefer sayısı 28 olan bu Yahudi mahallesinin 22 hane ve 6 mücerred bulunmaktadır. Ayrıca mahallede mahzende kayıtlı 24 nefer bulunmaktadır²⁹⁹.

Ali Paşa der canib-i alemdar Çalı tabi-i Karabad Kethüda: Nefer sayısı 48'tir. Bunun 36'sı hane 9'u mücerred ve 3 kiracısı bulunmaktadır³⁰⁰.

Ali Çavuş Tekelü: Nefer sayısı 30'dur. Bunun 27'si hane 3'ü mücerredir. Mahallenin Ali Paşa der mahalle-i Fatıma adıyla mahzen olarak kayıtlı 15 hane 7 mücerred kayıtlıdır³⁰¹.

Şeyh Said Küçük: Ermenilerin ikamet ettiği mahallenin kışlakçı olarak kaydedilen 57 hane 12 mücerred bulunmaktadır. Mahallenin farklı isimlerle kaydedilen mahzenlerinde 93 hane 15 mücerred olmak üzere 108 nefer bulunmaktadır. Hacı Kadı der mahalle-i Kır il-baş Mehmed olarak kaydedilen mahzeninde 16 nefer kaydedilmiştir. Yine Mehmet Paşa nezdi Cami-i mahzeninde kışlak vergisi ödeyen 3 nefer kaydedilmiştir. Bu mahzende Gebran olarak kaydedilenler ise 14 hane 7 mücerredir. Mehmed Paşa adıyla kaydedilen mahzenlerin birinde 9 nefer, diğerinde 5 nefer bulunmaktadır. Kubbe-i Sinan der canibi Tabi Kilise-i Küçük adıyla kaydedilen mahzende 54 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca kiracı olarak kaydedilen 28 nefer kaydedilmiştir³⁰².

²⁹⁶ KKA. TD, nr. 155, v. 50ba-51b.

²⁹⁷ KKA. TD, nr. 155, v. 51b-a.

²⁹⁸ KKA. TD, nr. 155, v. 51a-52b.

²⁹⁹ KKA. TD, nr. 155, v. 52b.

³⁰⁰ KKA. TD, nr. 155, v. 53b-a.

³⁰¹ KKA. TD, nr. 155, v. 53a-54b.

³⁰² KKA. TD, nr. 155, v. 54ba-55ba-56b.

2.2. Mardin

Yukarı Dicle havzasını el-Cezire ovasına bağlayan en elverişli geçit yerinde olan Mardin, İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan gelip Suriye, el-Cezire ve Irak'a giden kadim yollara hâkim bir bölgededir. Mardin adının nereden geldiği hakkında çok sayıda görüş ileri sürülmüştür. Süryanice kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Mâridîn olarak geçmektedir. Günümüz araştırmacıları ise savaşçı bir kavim olan Mardelerden geldiğini ileri sürmektedir. Halk arasında da Mardin'in gerçek adı Merdin olarak geçmektedir. Bu ismin şehrin savunma yeri olma özelliğinden ileri geldiği düşünülmektedir. İdari bakımdan Bizanslılardan beri Diyarbakır'a bağlı olan Mardin, ele geçirilmesi imkânsız görünümüne sahip olan kalesi ile eski dönemlerden beri ayrı bir öneme sahiptir. Kale, şehrin hemen yukarısında tepenin zirvesinde kurulmuştur³⁰³. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Mardin kalesini çok büyük sarp ve çetin bir kale olarak nakletmektedir. Öyle ki Anadolu ve Rumeli diyarlarında gezip gördüğü kalelerin hiçbirinin Mardin Kale'si gibi olmadığını, Mardin Kalesi'nin sadece kuşatma ya da gizlice kaleye girilerek fethedilebileceğini kaydetmiştir³⁰⁴.

Diyarbakır-Musul ve Halep-Musul İpek Yolu üzerinde bulunan Mardin, Anadolu'nun canlı ticaret merkezlerinden birisidir. Mardin'den geçen büyük kervanlar, Akdeniz limanlarına Hindistan ve İran'dan çeşitli baharat, kumaş gibi malları getirirler, buradan aldıkları Avrupa mallarını da Asya'ya taşırlardı. Bu gelip geçen kervanlardan ve pazarda satılan mallardan alınan vergiler şehrin önemli gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı³⁰⁵. XVI. yüzyılda şehirde ve bazı köylerde dokuma tezgâhlarının ve boyahanelerin olması ayrıca şehirde darphane, baş-hane, kiriş-hane, bozahane, debbağhane ve şem hane (mumhane) gibi sanayi tesislerinin olması Mardin'in çok canlı bir iktisadi hayata sahip olduğunu göstermektedir³⁰⁶.

Mardin şehri stratejik konumunun sağladığı avantajlarla Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden biridir. Bölgenin diğer şehirlerinde olduğu gibi Mardin şehri de coğrafi konumundan dolayı birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. 1508 yılında Şah İsmail'in

³⁰³ Mehmet Taşdemir, **a.g.m.**, s. 43-46.

³⁰⁴ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, s. 82.

³⁰⁵ **Yurt Ansiklopedisi**, "Mardin Maddesi", s. 5766.

³⁰⁶ 1987 Mardin İl Yıllığı, s. 17.

Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırması üzerine bu topraklarda Safevi hâkimiyeti başlamış, Osmanlı Devleti'nin 1517 yılında şehri ele geçirmesine kadar da sürmüştür³⁰⁷.

Diyarbakır Eyaleti'nin teşekkülünden sonra ona bağlı bir sancak olan Mardin 1518 yılında Mardin kazası ile Savur ve Nusaybin nahiyelerinden oluşmaktadır. Ancak 1523 yılındaki tahrir sonuçlarına göre 1518'de Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak konumunda olan Berriyecik, 1523'de Mardin'e bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir. Böylece Mardin'e bağlı kaza sayısı 3'e yükselmiştir³⁰⁸.

Mardin şehir ve köylerinde yaşayan yerleşik halk dini bakımdan dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar XVI. yüzyılda sayıca üstün olan Hanefi ya da Şafii mezhebindeki Müslümanlar, kendi aralarında Ermeni Katolik, Süryani Katolik, Yakubi, Nasturi, Keldani olarak ayrılan Hıristiyanlar, Yahudi ve Şemsiler'dir. XVI. yüzyılda şehirde Yahudi ve Şemsiyye adında mahallelerin bulunması şehirdeki Yahudi ve Şemsilerin varlığının göstergesidir³⁰⁹. Ayrıca Seyyah Simeon da Mardin'i Şemsilerin merkezi olarak görmektedir³¹⁰.

Nejat Göyünç, Mardin, Hasankeyf ve ona bağlı Tur nahiyesindeki Gayrimüslim halkın Süryani asıllı olduğunu söylemektedir. Bizans İmparatorluğu'ndaki mezhep savaşları sırasında halk bu dağlık ve anayollardan uzak yerlere sığınarak tehlikelerden ve düşmanlardan korunmuştur³¹¹. Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasının ardından Gayrimüslimler kırsal alanlardan ticari merkezlere doğru göç etmeye başlamışlardır³¹².

Mardin çokkültürlü yapıya sahip olan bir şehirdir. Çokkültürlülük, birbirinden farklı kültürel yapıya sahip olan grupların asimilasyondan çok farklılıkları ile uyum sağlayarak bir arada yaşamalarıdır. Mardin'in tarihsel geçmişine baktığımızda da çokkültürlü ve farklı grupların bir arada uyum içinde yaşadığı görülmektedir³¹³. Her ne kadar tahrir defterlerinde Gayrimüslim unsurlar Eramine adı altında kaydedilmiş olsa da aslında bu grupların içinde Nasturi, Ermeni, Süryani ve Yahudi gibi grupların da var olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyıl başlarında Mardin'in Osmanlılar tarafından fethinin akabinde gerçekleştirilen ilk tahrir (1518)

³⁰⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, "Mardin Maddesi", s. 5765.

³⁰⁸ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 56.

³⁰⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Mardin Maddesi", s. 5765.

³¹⁰ Hrand Der Endreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)**, s. 120.

³¹¹ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", s. 84.

³¹² Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", s. 85.

³¹³ İlhan Kaya, "Azınlıklar, Çok Kültürlülük ve Mardin", **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 9, Diyarbakır 2007, s. 44-46.

ile yüzyıl sonlarına doğru (1564) gerçekleştirilen tahrir işlemleri sonucunda tutulan defterlerde hem Müslümanlar hem de çeşitli etnik grupları içeren Gayrimüslimler aynı mahallelerde uyum içinde yaşamaktadır. İki tahrir arasında uzunca bir süre olmasına rağmen şehir nüfusu artarken, bu nüfusun yaşadığı mahalle sayısı sadece bir artarak 10'a yükselmiştir. Her ne kadar Müslümanların artış oranı Gayrimüslimlere göre az olsa da eyaletteki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında –özellikle Amid şehri- bu durumun mahalle sayılarına yansımadağı görülmektedir. Şehir nüfusunda ve özellikle Gayrimüslim nüfus da belirgin bir artış yaşanmasına rağmen Gayrimüslimler Müslümanlardan ayrı bir mahalle kurup oraya yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Bu durum eski çağlardan itibaren kültürel bir mozaik görüntüsü veren Mardin'de şehir halkının toplu olarak bir arada yaşama isteğinden kaynaklanmış olabilir.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler bazı durumlarda Müslümanlardan ayrı tutulmuşlardır. Örneğin Osmanlı millet sistemi içerisinde Gayrimüslimler askerlik yapamadıkları ve geniş topraklar edinemediklerinden dolayı daha çok zanaat ve ticaret ile uğraşmışlardır. Aslında bu durum olumsuz gibi görünse de bir yönüyle ekonomik avantaja dönüşmüştür. Mardin'in kadim gruplarından olan Süryani ve Ermeniler'in ticaretin her kolunda faaliyet gösterdikleri ve maddi olanaklarını geliştirdikleri görülmektedir³¹⁴.

Şehrin Mahalleleri

1518 yılı tahrir kayıtlarına göre Mardin şehrinde toplam 9 mahalle bulunmaktadır. Bunlar Bab-ı Cedid, Zarraka, Kissis, Babül Hammara, Kölesiye, Şemsiyye, Zeytun, Kamil ve Bimaristan, Sevindik ve Yahudiyan mahalleleridir. Bu mahallelerden Yahudiyan mahallesi dışında Müslim ve Gayrimüslim nüfus bir arada yaşamaktadır. 1564 yılına gelindiğinde mahalle sayısında ve isimlerinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Sadece Sevindik mahallesi eklenerek mahalle sayısı 10'a yükselmiştir. Aradan geçen yıllara rağmen şehrin mahalleleri istikrarlı bir şekilde mevcudiyetini korumuştur.

Mardin şehir hayatında Müslim ve Gayrimüslimler bir arada yaşarken Yahudiler bu iki gruptan ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşamaktadır. 1518 yılında şehirde toplam 1.523 hane mevcuttur. Bunun 623'ü Müslüman, 811'i Hıristiyan ve 89'u Yahudi'dir. 258 mücerredin ise 89'u Müslüman, 153'ü Hıristiyan, 16'sı Yahudi'dir. Buna göre şehrin 1518 yılında tahmini nüfusu 7.873'tür. Nüfusun 3.204'ü Müslümanlara, 4.208'i Hıristiyanlara, 461'i Yahudilere aittir. Müslüman nüfusun en yoğun olduğu mahalle 166 hane ile Zeytun

³¹⁴ İlhan Kaya, **a.g.m.**, s. 47.

mahallesidir. Gayrimüslimlerin en yoğun olarak yaşadıkları mahalle ise 181 hane ile Babül Hammara mahallesidir. 1564 yılı tahririne bakıldığında da yine Müslüman ve Hıristiyanların bir arada aynı mahallede yaşadığı görülmektedir. Müslüman nüfusun en yoğun olduğu mahalle 752 hane ile ilk tahrirde adına rastlamadığımız Sevindik mahallesidir. Hıristiyanların en yoğun olarak yaşadıkları mahalle ise 759 hane ile yine Babül Hammara mahallesidir.

1564 yılında şehirde toplam 3.587 vergi ödemekle mükellef hane bulunmaktadır. Bu hanelerin 752'si Müslümanlara, 2.637'si Hıristiyanlara, 198'i Yahudilere aittir. Şehirdeki 387 mücerredin ise 339'u Müslümanlara, 42'si Hıristiyanlara, 6'sı Yahudilere aittir. Burada ilk tahrire göre Gayrimüslimlerin mücerred sayısında belirgin bir düşüş olmuştur. İlk olarak akla 1518 yılında mücerred olarak kaydedilenlerin evlendiği ve son tahrirde hane olarak kaydedildiği gelmektedir. 1564 yılında Mardin şehrinin tahmini nüfusu 18.322'dir. Şehirde 4.099 Müslüman, 13.227 Hıristiyan ve 996 Yahudi nüfus yaşamaktadır.

1518 yılında tahmini olarak 7.873 olan şehir nüfusu 1564 yılında 18.322'ye yükselmiştir. Burada yaklaşık %132'lik bir artış söz konusudur. Mardin şehrinde genel olarak ikamet eden tebaa Hıristiyanlardır. İki tahrirde de Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu tek mahalle Zeytun mahallesidir. Bab-ı Cedid ve Zarraka mahallelerinde ilk tahrirde Müslüman nüfus çoğunlukta olsa da sonrasında Hıristiyanlar yoğun olarak yaşamaya başlamıştır. Aradan geçen 44 yıl gibi uzun bir zaman zarfında Mardin şehrindeki Hıristiyan nüfusta oldukça büyük bir artış meydana gelmiştir. Buna karşılık Müslüman nüfusta minimum düzeyde bir artış olmuştur. Bu durumu tabii şartlara bağlamak olanaksızdır. Şehir dışardan büyük oranda göç almış olmalıdır. Nejat Göyünç, Müslüman nüfustaki bu azalmayı 1540-1564 arasındaki siyasi olaylara (İran Harpleri, Şehzade Bayezid olayı gibi) dayandırırken, şehirdeki sürekli artış içerisinde olan Gayrimüslim nüfusun artışını ise civardan şehre olan göçlere bağlamıştır³¹⁵. Şehirlerdeki Gayrimüslimlerin sürekli artış içinde olmasının, göçebe hayat yaşayan Türklerin Anadolu'nun kırsal bölgelerine yerleşmeleriyle buradaki Hıristiyanların da şehirlerde ya da belirli merkezi köylerde toplanmaları sonucu olduğu düşünülmektedir. Sonraki dönemlerde de devam eden bu akınlar şehirlerdeki Hıristiyan nüfusta sürekli bir artış meydana getirmiştir. Köy ve yaylaları dolduran Müslüman halka karşı kendilerini güvende hissetmeyen Gayrimüslimler merkezi yerlere göç ederek kalabalık cemaatler halinde yaşamaya başlamışlardır³¹⁶. Ayrıca Mardin'in oldukça müstahkem bir kaleye sahip olmasından dolayı dışarıdan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı müdafaa olanakları daha

³¹⁵ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)", s. 77.

³¹⁶ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 61.

yüksek olması azınlık psikolojisiyle kendilerini güvende hissetmeyen Gayrimüslimleri buraya çekmiş olabilir. XVI. yüzyılda bölgede Safevi-Osmanlı mücadelesinin cereyan ettiği de düşünülürse bölge halkı için güvenliğin önemli bir sorun teşkil ettiği daha iyi anlaşılmaktadır.

1518 ve 1564 Yılında Mahalleler

Kölesiye: Şehrin kuzeydoğusunda yer alan mahalle günümüzdeki Gül mahallesine karşılık gelmektedir³¹⁷. Mahallede 1518 yılında toplam 162 hane bulunmaktadır. Bunların 75'i Müslüman, 87'i Gayrimüslimdir. Şehirde 13 Müslüman ve 13 de Gayrimüslim mücerred bulunmaktadır. 1564 yılında toplam 316 hane mevcuttur. Bunların 77'sini Müslümanlar 239'unu Gayrimüslimler oluşturmaktadır. 50 mücerredin ise 19'u Müslümanlardan 31'i Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Ayrıca mahallede 16 tane kışlakçı olarak kaydedilmiş nefer bulunmaktadır³¹⁸. İlk tahrirde birbirine yakın olan Müslüman ve Hıristiyan nüfusu aradan geçen yıllar boyunca Hıristiyanlar lehine gelişme göstermiş ve şehirde hâkim nüfus olmuştur.

Şemsiyye: 1518 yılında mahallede sadece 64 hane ve 8 mücerred vardır. Bunlar da Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. 1564 yılında ise Müslüman hane sayısı defterimizde 7 olarak gösterilmiş olup mücerred bulunmamaktadır. Gayrimüslim hane ise 193 olarak gösterilmiştir ve 2 mücerred bulunmaktadır³¹⁹. Bu mahallede yaşayan Hıristiyanların Şemsi mezhebinin mensupları oldukları düşünülmektedir³²⁰.

Zeytun: Bu mahallede adını şehrin etrafını çevreleyen surların birinden almıştır. Göyünç, eserinde mahallede zeytin imalatının yapıldığına dair bilgiler vermektedir³²¹. 1518 yılında defterimizde kayıtlı 194 hanenin 166'sı Müslüman, 28'i Gayrimüslimdir. 32 mücerredin ise 30'u Müslüman 2'si Gayrimüslimdir. 1564 yılında 291 hanenin 187'si Müslüman, 104'ü ise Gayrimüslim hanedir. Bu tarihte kayıtlı 101 Müslüman mücerred bulunurken, Gayrimüslim mücerred bulunmamaktadır³²².

Zarraka: Bu mahallede 1518 yılında toplam 204 hanenin 120'sini Müslimler, 84'ünü Gayrimüslimler oluşturmaktadır. 19 mücerredin 16'sı Müslimler 3'ünü de Gayrimüslimler

³¹⁷ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 100.

³¹⁸ BOA. TD, nr. 64, s. 222-223; KKA. TD, nr. 117, v. 19b-a-20ba-21b.

³¹⁹ BOA. TD, nr. 64, s. 22; KKA. TD, nr. 117, v. 21ba-22ba.

³²⁰ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 78.

³²¹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 100.

³²² BOA. TD, nr. 64, s. 224-225; KKA. TD, nr. 117, v. 22a-23ba-24ba.

oluşturmaktadır. 1564 yılında Müslüman hane sayısı 155, Gayrimüslim hane sayısı da 248'e yükselmiştir. 69 mücerredin 67'si Müslümlere ve 2'si Gayrimüslimlere aittir. Ayrıca mahallede 22 nefer kışlakçı kaydedilmiştir³²³. İlk tahrirde Müslümanların yoğun olarak yaşadığı şehirde, sonraki yıllarda Hıristiyanlar Müslümanlara göre daha büyük bir artış göstererek bu durumu değiştirmiştir. Zarraka mahallesi XVIII. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren bu isme Mardin mahalleleri arasında rastlanılmamıştır³²⁴.

Sevindik: 1518 yılında bu mahalle ismi kaydedilmemiştir. 1564 yılında toplam 540 hanenin 82'si Müslüman, 458'i Gayrimüslimdir. 58 mücerredin ise 53'ü Müslüman, 5'i Gayrimüslimdir.³²⁵

Bab-ı Cedid (Yeni Kapı): Bu mahallede 1518 yılında toplam 198 hane bulunmaktadır. Bunların 152'sini Müslüman haneler, 46'sını ise Gayrimüslim haneler oluşturmaktadır. 33 mücerredin 22'sini Müslümanlar, 11'ini ise Gayrimüslimler oluşturmaktadır. 1564 yılında toplam 304 hanenin 160'ını Müslümler, 144'ünü de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Yine 56 mücerredin 54'ünü Müslümanlar 2'sini Gayrimüslimler oluşturmaktadır³²⁶. Mahalle sur kapılarından birisinin adını taşımaktadır. Mahallede halkın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Hıristiyanları ise küçük bir grup oluşturmaktadır³²⁷.

Yahudiyan: Yukarıda da görüldüğü gibi diğer bütün mahallelerde Müslüm ve Gayrimüslimler bir arada yaşarken bu mahalle isminden de anlaşılacağı üzere sadece Yahudilere aittir. 1518 yılında 96 hanesi ve 16 mücerredini bulunmaktadır. 1564 yılında ise hane sayısı iki kat artarak 198 haneye yükselirken mücerred sayısı 6'ya düşmüştür³²⁸.

Kissis: Mahalle isminin Mardin'in sur kapılarından birisiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Bugün Mardin'de bu adı taşıyan bir mahalle bulunmamaktadır³²⁹. Bu mahallede 1518 yılında 55 Müslim hane bulunurken, 153 Gayrimüslim hane bulunmaktadır. 34 mücerredin de 4'ü Müslümanlara, 30'u da Gayrimüslimlere aittir. 1564 yılında 551 hanenin 59'unu Müslümler, 492'sini Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Mahallede 26

³²³ BOA. TD, nr. 64, s. 218-219; KKA. TD, nr. 117, v. 25ba-26ba-27ba.

³²⁴ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 98.

³²⁵ KKA. TD, nr. 117, v. 28ba-29ba-30ba-31b.

³²⁶ BOA. TD, nr. 64, s. 216-217; KKA. TD, nr. 117, v. 31a-32ba-33ba.

³²⁷ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 97.

³²⁸ BOA. TD, nr. 64, s. 227; KKA. TD, nr. 117, v. 33a-34ba.

³²⁹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 98.

Müslüman mücerred bulunurken Gayrimüslim mücerred bulunmamaktadır. İki tahrirde de mahallede yoğun olarak Hıristiyanların yaşadığı görülmektedir³³⁰.

Babü'l Hammara: Bu mahalle de adını şehir kapılarının birinden almıştır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında kapalı olan kapı bu adı IV. yüzyılın başlangıcında şehrin kuzey batısında Kırkıs denilen yerde Babişvat yakınında kurulan Deyralhammar manastırından almıştır³³¹. Mahallede 1518 yılında toplam 193 hane mevcuttur. Bunların 12'si Müslümanlara 181'i Gayrimüslimlere aittir. Defterimizdeki toplam 68 mücerredin de 4'ü Müslümanlara 64'ü Gayrimüslimlere aittir. 1564 yılında ise toplam 784 hane mevcuttur. Bunlardan 25'i Müslümanlara 759'u Gayrimüslimlere aittir. Gayrimüslimlerde mücerred bulunmazken Müslümanlarda 19 mücerred vardır. Bu mahallede de Kıssıs mahallesindeki gibi Hıristiyan nüfusun yoğunluğu dikkat çekicidir³³².

Kamil ve Bimaristan: Bu mahallenin bugünkü adı Emineddin mahallesidir. 1518 ve 1526 yıllarından sonra bu mahalle ismine tahrirlerde rastlanılmamıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında Mahristan adında bir mahalle mevcuttur³³³. Mahallede 1518 yılında 204 haneden 43'ü Müslümanlara, 161'i Gayrimüslimlere aittir. Defterimizde kayıtlı Müslüman mücerred sayısı bulunmazken Gayrimüslim mücerred sayısı 22'dir³³⁴.

2.3. Ruha (Urfa)

Anadolu-Irak ve Suriye'yi birbirine bağlayan El-Cezire'nin Diyarımudar bölümünde kalan şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu belli değildir. Bununla birlikte Ruha, bulunduğu yol güzergâhına (Musul-Urfa-Halep), tarım ve hayvancılığa, verimli topraklara sahip oluşu nedeniyle birçok devlete ev sahipliği yaptığı gibi aynı nedenlerden ötürü sürekli bir mücadele alanı da olmuştur³³⁵.

Evliya Çelebi, Urfa Kalesi'nin Damlacık Dağı'nın eteğindeki yüksek tepe üzerine kurulduğunu söylemektedir³³⁶. Çok eski tarihlerden itibaren insanlar yerleşim bölgesi seçerken çevreye hâkim olan tepelik alanları tercih etmişlerdir. Burada geniş bir alanın

³³⁰ BOA. TD, nr. 64, s. 219-220; KKA. TD, nr. 117, v. 34a-35ba36ba-37ba-38a.

³³¹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 99.

³³² BOA. TD, nr. 64, s. 221-222; KKA. TD, nr. 117, v. 38ab-39ba-40ba-41ba-42ba.

³³³ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 101.

³³⁴ BOA. TD, nr. 64, s. 226

³³⁵ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, s. 336-337.

³³⁶ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3/1, s. 200.

gözetlenmesinin kolaylığı sayesinde tehlikelerden önceden haberdar olunmak amaçlanmıştır. Ayrıca bu durum şehrin savunulması açısından avantaj olarak görülmüştür³³⁷.

Geniş bir platonun orta kesiminde kurulan Ruha'nın kuzeyinde, bir tarafta Fırat nehri Samsad sancağı ile sınır oluştururken diğer taraftan da Siverek sancağı yer almaktadır. Batısında Birecik, güneyinde Rakka sancakları bulunmakta, doğusunu ise Mardin sancağına bağlı Berriyecik kazası çevrelemektedir³³⁸.

Bilinen fakat kısa süre kullanılan en eski adı Edessa, Selevkoslar dönemine kadar uzanmaktadır ve eski Makedonya krallık merkezi Selevkosça isminden alınmıştır³³⁹. Arap hükümlerinde şehre verilen ve Osmanlılar döneminde de kullanılan Ruha (Er-Ruha) adı ise Arapça suyu bol olan yer anlamına gelmektedir. Şehrin kurulu olduğu alan ve yakın çevresinin de birçok önemli su kaynağı ve akarsuya sahip olduğu bilinmektedir³⁴⁰.

Fransız seyyahı Jean Baptiste Tavernier Ruha'yı oldukça beğendiğinden bahsetmektedir. 1643 yılında Asya'ya yaptığı bir yolculuğu sırasında bu yol güzergâhında bulunan Ruha'da konaklayan seyyah, Ruha'nın ilgi çekici yerlerini görmüş, yemeklerini ve şarabını çok beğenmiştir. Ayrıca Ruha'nın en güzel marokenlerin³⁴¹ yapıldığı üç kentten biri olduğundan bahsetmiştir. Bunun da Ruha'nın kendine has suyundan kaynaklandığını, bu kadar güzelinin Türkiye'nin başka bir yerinde yapılmadığını söylemiştir³⁴².

Ruha'nın kurulduğu dönemlerde şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Arami kökenli topluluklar oluşturmaktadır. IV. yüzyıldan itibaren nüfus ekseriyetle Süryanilerden oluşmaktadır. Selevkoslar döneminde ise şehre yerleştirilen Grek kökenli insanlar ve Ermeniler şehir nüfusunun önemli toplulukları olmuştur. İslam dininin bölgeye hâkim olmasıyla kırsal çevrenin ve şehrin demografik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle Abbasiler döneminde şehrin Hıristiyan nüfusu üzerine önemli politikalar geliştirilmiştir. Müslümanlığı kabul edenlere önemli kolaylıklar sağlanması pek çok Hıristiyanın din değiştirerek Müslümanlığı kabul etmesine neden olmuştur. İslam devletleri

³³⁷ Mehmet Sait Şahinalp, "Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C.4, S.1, Ankara 2006, s. 113.

³³⁸ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 13.

³³⁹ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", s. 337.

³⁴⁰ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.m.**, s. 108.

³⁴¹ Maroken debbâğlanmış ve boyanmış keçi derisine verilen isimdir Bkz. İsmail Parlatur, **a.g.e.**, s. 1014.

³⁴² Tavernier, Mavi marokenin Tokat'ta, kırmızı marokenin Diyarbakır'da, sarı marokenin ise Ruha'da yapıldığını söylemektedir. Bkz. Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, s. 197-199.

döneminde de şehrin Hıristiyan nüfusunda sürekli azalmalar meydana gelmiştir. Osmanlılara kadar bu durum böyle sürmüştür³⁴³.

1518 yılında Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak konumunda olan Ruha idari değişiklikler sonucunda farklı dönemlerde farklı eyaletlere bağlı kalmıştır. Buna göre Ruha, 1586-1587 yıllarında yapılan idari yapılanma sonrası yeni oluşturulan Rakka Eyaleti'ne bağlanmıştır. Rakka eyaletinin merkezi her ne kadar Rakka ve Ruha şehirleri olarak tespit edilmişse de eyalet yöneticileri Ruha'da oturmayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle fiili olarak Ruha şehri eyaletin merkezi gibi işlev görmüştür. Ruha, 1865 yılında Halep Eyaleti'ne bağlı sancak merkezi olmuştur³⁴⁴.

Ruha XVI. yüzyıldan itibaren değirmenler, kasabhane, dabağhane, boyahane, darphane, demirci, bakırcı, dokumacılık gibi önemli sanayi tesislerine sahip olan bir şehirdir. Özellikle dokumacılık, kumaş boyama, basmacılık en önemli sanayi tesisleridir. Öyle ki 1518 yılı tahrirde Ruha ve Harran boyahanelerinden alınan verginin 100.000 akçe civarında olması Ruha boyahanelerini Anadolu'nun en önemli boyahaneleri durumuna getirmiştir. Yine dokumacılık ve hayvan derilerinin işlendiği tabağhane oldukça önemlidir. Özellikle pamuktan imal edilen ve kapu bezi denilen kumaşlar bölgede oldukça rağbet görmüştür. Bu yıllarda Anadolu'da Tokat ve Diyarbakır ile birlikte Ruha şehri önemli bir işlenmiş deri üretim merkezidir³⁴⁵. Urfa'da sanayi ve ticaretin yanı sıra şehir halkının geçim kaynaklarından biri tarımdır. Şehrin güneyinde yer alan ve verimli topraklara sahip olan Harran Ovası önemli bir tarım alanıdır. Burada üretilen tarım ürünlerinin bir kısmı şehirdeki pazarlarda, bir kısmı ise Ayıntap ve Halep taraflarında satılarak ekonomik gelir elde edilmekteydi³⁴⁶.

Osmanlılar döneminde Musul üzerinden Mardin'e, buradan Urfa'ya ulaşan ve Urfa'yı Halep'e bağlayan kervan yolu bölge için ticari canlılık, devlet için ilave kaynaklar anlamına gelmektedir. Şehre gelen, buradan giden ya da geçen emtiadan bac ve damga resmi alınmakta, ayrıca şehirde kurulan pazarlarda devlet adına yürütülen hizmetlerin mukataa gelirlerine dönüşmesi sağlanmaktadır. 1566 yılında sancağın ticari geliri yaklaşık 600.000 akçedir (toplam gelirin% 12'si) ve bu rakam hem Urfa hem de bağlı olduğu Diyarbakır eyaleti çapında dikkat çekicidir³⁴⁷.

³⁴³ Mehmet Sait Şahinalp, **Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 114.

³⁴⁴ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.t.**, s. 131.

³⁴⁵ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.t.**, s. 167-168.

³⁴⁶ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.t.**, s. 165-166.

³⁴⁷ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", s. 340.

Şehrin Mahalleleri

1518 yılında şehir merkezinde Bab-ı Berriye, Bab-ı Mâ, Bab-ı Emir, Bab-ı Harran, Mağaracık ve Hıristiyanların yaşadığı Cemaat-i Eramine adı altında kaydedilen 6 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan 5 Müslüman mahallesinde toplam 781 vergiye tabi hane ve 76 mücerred vardır. Ruha'da bulunan mahallelerin önemli özelliklerinden biri bunların isimlerinden de anlaşılacağı üzere, yerleşmenin sur içinde ve kalenin etrafından çevreye doğru bir gelişmenin olduğunu göstermesidir. Osmanlı döneminde şehirde bulunan mahallelerin bir başka özelliği, mahallelerin Müslüman ve Gayrimüslim mahalleleri olarak ayrılmasıdır. Bu durum aynı inanç, gelenek ve göreneklere sahip insanların bir arada, daha rahat ve huzurlu bir biçimde yaşayabilmelerinden kaynaklanmaktadır³⁴⁸

Şehirde yoğun olarak Müslümanlar yaşamaktadır. Gayrimüslimler ekseriyetle tek bir mahallede vergiye tabi 308 hane ve 34 mücerred olarak yaşamaktadır. Bu verilere göre 1518 de şehrin toplam hane sayısı 1.089 mücerred sayısı ise 110'dur. Şehir nüfusu 5.555'tir. Bunun 3.981'i Müslüman 1.574'ü Hıristiyan'dır.

43 yıl aradan sonra 1566 yılında yapılan tahrirde ise Hıristiyanlar Müslümanlar ile Bab-ı Berriye ve Bab-ı Emir mahallelerinde kaydedilmiştir. Fakat TD 151 numaralı defterde Hıristiyanlar bu mahallelerde *Bab-ı Emir Tabi Kasım Kethüda* ve *Cemaat-i Eramine Bab-ı Berriye* adı altında Müslüman hanelerden ayrı yerlere kaydedilmişlerdir. Buna göre bu iki mahalledeki Hıristiyan hane sayısı toplam 861, mücerred sayısı ise 224'tür. 1566 yılında şehrin vergiye tabi Müslüman hane sayısı toplam 1.705, mücerred sayısı ise 705'tir. Bu son tahrirde göre şehrin nüfusu 13.759'dur. Bunun 9.230 Müslüman, 4.529'u Hıristiyan'dır. İlk tahrir ile son tahrir arasında nüfusta yaklaşık %147'lik bir artış yaşanmıştır. Ayrıca yine bu yıla ait tahrirde 70 nefer Şeyh Çakeri Cemaati adı altında avârız-ı divâniyyeden muaf bir derviş zümresi kaydedilmiştir³⁴⁹. Bunlara bakarak Ruha şehrinde nüfusun ekseriyetle Müslümanlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu rakamların her iki tebaa içinde vergi mükellefi haneleri ihtiva ettikleri düşünülürse Müslüman sayısına vergiden muaf zümre de eklendiğinde şehirde yaşayan Hıristiyanların sayısının çok daha düşük olduğu görülecektir.

Şehrin XVI. yüzyıla ait ilk ve son tahrirleri arasında artış oranının bu derece yüksek olmasında dışarıdan alınan göçlerin büyük bir rolü bulunmaktadır. Osmanlılarda şehirlerin gelişmesi ile şehirlerde bir takım sosyal tesislerin kurulması arasında bir paralellik

³⁴⁸ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.t.**, s. 139-140.

³⁴⁹ KKA. TD, nr. 151, v. 19ba.

bulunmaktadır. Şehirlerde inşa edilen imaretler ve dini tesisler (cami, mescit, tekke, türbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastahane, çarşı, fırın, boyahane, salhane, su yapıları ve kanalizasyon gibi tesislerin kurulması şehirlere olan akını arttırmıştır. Bunun yanı sıra şehirlerin ticari faaliyetleri de köylerden kasabalara, kasabalardan şehirlere meydana gelen göçü etkilemektedir. XVI. yüzyılda Ruha şehri özellikle yakın çevresindeki yerleşmelerden olmak üzere, Bağdat, Erzincan, Malatya, Siverek, Mardin, Ergani, Gerger ve Acem gibi yerlerden önemli miktarda göç almıştır. Göç eden bu kesimlerin yanında Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Döğer, Sincanlı, Baharlı, Bozcalı, Hamza Hacılı ve Haydarlı gibi Türkmen aşiretlerinden de gerek yeni bir yaşam tarzına geçiş gerekse de devletin iskân politikası nedeniyle şehre yerleşenlerin sayısı önemli miktarlara ulaşmıştır³⁵⁰.

1518 ve 1566 Yılında Mahalleler

Bab-ı Emir: Şehrin en büyük mahallelerinden olan Emir mahallesi kalenin doğu kapısında bir mevkiye yer almaktadır³⁵¹. Mahallenin 1518 yılında 205 Müslüman hane ve 14 mücerredi bulunmaktadır. 1566 yılında ise bu sayı 569 hane ve 295 mücerrede çıkmıştır. Ayrıca mahallenin 12 imam-hatip-müezzini ve 2 pîr-i fânisi bulunmaktadır³⁵². Bu mahalledeki Hıristiyan cemaat defterde ayrı bir yerde *Bab-ı Emir Tab-i Kasım Kethüda* adı altında 43 hane ve 14 mücerred olarak kaydedilmiştir³⁵³.

Bab-ı Mâ: Bu mahalle Halîlürrahman Gölü'ne dökülen aynı adlı suyun şehre giriş kapısındadır ve güney uçtadır³⁵⁴. Mahallede 1518 yılında toplam 143 hane ve 23 mücerred vardır. 1566 yılında bu sayı 253 hane ve 83 mücerrede çıkmıştır. Ayrıca mahallede 2 imam-müezzin bulunmaktadır³⁵⁵.

Bab-ı Harran: Mahallenin 1518 yılında 252 hane ve 23 mücerredi bulunmaktadır. 1566 yılında bu sayı iki katından fazla artarak 566 hane ve 220 mücerrede ulaşmıştır³⁵⁶. Harran Kapısı, Harran'a doğru açılan kesimde güney kapısıdır³⁵⁷.

³⁵⁰ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.t.**, s. 136.

³⁵¹ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", s. 339.

³⁵² BOA. TD, nr. 64, s. 390; KKA. TD, nr. 151, v. 5ba-6ba-7ba-8ba-9ba.

³⁵³ KKA. TD, nr. 151, v. 12b.

³⁵⁴ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", s. 339.

³⁵⁵ BOA. TD, nr. 64, s. 389; KKA. TD, nr. 151, v. 10ba-11ba.

³⁵⁶ BOA. TD, nr. 64, s. 392; KKA. TD, nr. 151, v. 12ba-13ba-14ba-15ba-16ba.

³⁵⁷ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", s. 339.

Mağaracık: 1518 tahririnde 48 haneden oluşan mahallede mücerred kaydı bulunmamaktadır³⁵⁸. Sur dışında Müslümanların oturduğu Mağaracık mahallesinin dağılmış ya da sur içine yerleşmiş olabileceğinden dolayı 1566 tahrirde kaydına rastlanılmamıştır³⁵⁹.

Bab-ı Berriye: Şehrin güneydoğu kesimindeki bu mahalle Bey kapısı ile Harran kapısı arasında yer almaktadır³⁶⁰. 1518 yılında toplam 133 hane ve 15 mücerredden oluşmaktadır³⁶¹. 1566 yılında mahalle 317 hane ve 107 mücerrede çıkmıştır. Ayrıca mahallede 2 imam-müezzin, 2 muhafız ve 1 pîr-i fâni bulunmaktadır³⁶². 1566 yılında bu mahallenin Hıristiyan cemaatinin nüfusu 818 hane ve 210 mücerred olarak ayrı bir yerde kaydedilmiştir³⁶³.

Cemaat-i Erameni: 1518 yılında şehirdeki tüm Hristiyanlar ekseriyetle tek bir mahallede vergiye tabi 308 hane 34 mücerred olarak kaydedilmişlerdir³⁶⁴. 1566 yılında bu cemaatin ikamet yeri Berriye mahallesinin ve Emir mahallesinin bir bölümüdür. *Cemaat-i Eramine der mahalle-i Bab-ı Berriye* adı altında Berriye mahallesindeki Müslümanlardan ayrı yerde kaydedilen Gayrimüslimler 828 hane ve 210 mücerredten oluşurken³⁶⁵ Emir mahallesinde de *Bab-ı Emir Tabi Kasım Kethüda* adı altında 43 hane ve 14 mücerredten oluşmaktadır³⁶⁶.

2.4. Harput

Bugün Elazığ sınırları içerisinde bulunan Harput'un sancak olarak ortaya çıkarılmasında coğrafi konumu ve tarihi geçmişteki fonksiyonu önemli rol oynamıştır. Osmanlı hâkimiyetine geçmeden uzun yıllar önce de Harput ve kapladığı alan Harput şehri merkez olmak üzere bir vilâyet şeklinde meydana getirilmiştir³⁶⁷. Ayrıca savunmaya elverişli bir mevkide oluşu Harput'un bir şehir ve merkez olarak ortaya çıkışını etkilemiştir³⁶⁸. Harput'un daha çok savunma maksatlı çevresindeki ovalardan yaklaşık 300 m yükseklikteki

³⁵⁸ BOA. TD, nr. 64, s. 394.

³⁵⁹ Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", s. 339.

³⁶⁰ Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", s. 339.

³⁶¹ BOA. TD, nr. 64, s. 388.

³⁶² KKA. TD, nr. 151, v. 16a-17ba-18ba-19ba.

³⁶³ KKA. TD, nr. 151, v. 19a-20ba-21ba-22ba-23ba-24ba-25b-27a.

³⁶⁴ BOA. TD, nr. 64, s. 394.

³⁶⁵ KKA. TD, nr. 151, v.19a-20ba-21ba-22ba-23ba-24ba-25b-27a.

³⁶⁶ KKA. TD, nr. 151, v. 12.

³⁶⁷ İbrahim Erdoğan, **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.37.

³⁶⁸ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 32.

tepeler üzerinde kale-şehir olarak kurulması şehrin nüfus yoğunluğunu etkilediği için, şehirde kalabalık bir nüfusun barınması pek mümkün olmamıştır³⁶⁹.

Harput adının menşei hakkında Evliya Çelebi üç farklı açıklama yapmıştır. İlki yöre halkı eşeğe taptığı için Dâr-ı Har-put'dur. İkincisi, yöredeki meşhur bir dikenli ağaç olduğu için Har-Bîd ve son olarak da bölgede bol miktarda diken yetiştirildiğinden diken getirici anlamında Hârberîd denmiştir³⁷⁰. Evliya Çelebi dışında da Harput isminin kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında Kar/Har=taş, Pert/berd=kale'den oluşan Taşkale hakim görüştür³⁷¹.

Sancağın kuzeyde Murat, güneyde Fırat Nehri ve batıda Bulutlu Dağı ile çevrili doğal sınırları, tabii olarak coğrafi ve idarî bir bütünlük arz etmektedir. Sancağın merkezî olan Harput şehri, 1300-1350 m. rakımıyla Uluova'nın kuzeyindeki güneybatı-kuzeydoğu istikâmetinde uzanan dağlık bir kütle üzerindedir. Bölgede yer alan Uluova (Uluâbâd) ve Kuzova (Kuzâbâd) düzlük alanları ile Behremâz ve Elazığ Ovaları (ayrıca baraj altında kalmış Aşvan ve Altınova), tarımla ilgili faaliyetlerin önem kazandığı ve iskâna elverişli alanlar olması bakımında ayrı bir öneme sahiptir³⁷².

Şehrin yüksekte ve dört bir taraftan açıkta oluşu, mevsim şartlarıyla birlikte ulaşım sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Halep'ten ve diğer şehirlerden gelen yük kervanları, nakliye pazarlığını Elazığ Ovası'na kadar ayrı, yüksekteki Harput şehri için ayrı yapmışlardır³⁷³.

Eski çağlardan beri önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Harput'un bu yollardan gelip geçen kervanlardan ve şehirde satılan eşyalardan alınan vergilerin şehir ekonomisine katkısı oldukça büyüktür. Harput'un Basra-Bağdat ve Diyarbakır hattını takip ederek Anadolu içlerinden İstanbul'a uzanan ipek ve baharat yolunu Malatya'ya ve Malatya-Sivas-Tokat-Amasya yoluyla Samsun'a, Malatya-Kayseri-Ankara veya Malatya-Sivas-Ankara yoluyla İstanbul'a bağlanan önemli nokta üzerinde bulunması, şehri ticari kervanların uğrak yeri yapmış ve ticari hayatı sürekli canlı tutmuştur.

XVI. yüzyılda Harput'un canlı bir ticari hayata sahip olmasına rağmen bulunduğu coğrafyadaki diğer şehirlerle (Amid, Mardin, Ruha) karşılaştırıldığında bu durumun şehir

³⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 56.

³⁷⁰ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 3/1, s. 300-301.

³⁷¹ Ertuğrul Danık, **Ortaçağ'da Harput**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 3.

³⁷² İbrahim Erdoğan, **a.g.t.**, s. 38.

³⁷³ İbrahim Erdoğan, **a.g.t.**, s. 155.

nüfusuna yansımadağı, pek kalabalık bir şehir olamadığı görülmüştür. En kalabalık olduğu zaman bile nüfusu 10.000'i ancak geçmiştir. Bunun sebebi şehrin yüksek tepeler üzerinde müdafaa amacıyla kurulmuş olmasına bağlanmaktadır³⁷⁴.

XVI. yüzyılda Harput şehir hayatında Müslim ve Gayrimüslimler arasında bir karışma kaynaşma söz konusu değildir. Farklı inançlara sahip bu cemaatler ilk tahrirde de son tahrirde de birbirinden bağımsız mahallelerde ikamet etmişlerdir³⁷⁵. Müslüman mahalleleri iki tahrirde de sayıca fazla olmasına rağmen buralarda yaşayan kişi sayısı Gayrimüslimlere göre daha az olmuştur. Erameni olarak anılan Gayrimüslimler Müslümanlara göre oldukça kalabalık gruplar halinde, bölünmeden yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Gayrimüslimlerin güvenlik kaygısıyla bu şekilde bir yapılanma sergiledikleri söylenebilir.

Polonyalı Simeon, yüksek tepe üzerinde inşa edilen Harput şehirde, civar köylerde ve tüm eyalette pek çok Süryani olduğunu söylemektedir. Harput Kalesi'ne bitişik olan Süryani kilisesinin kaleden daha kadim bir bina olduğu, şehirdeki evlerin çok büyük ve kalabalık olduğunu söylemektedir. Buradaki Ermeniler ve Süryaniler birbirlerinden kız alıp verirler, cenaze namazlarında birbirlerini papazlarına davet ederler, bu nedenle de bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı³⁷⁶.

Şehrin Mahalleleri

1518 yılında Harput şehirde 9'u Müslüman, 4'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 13 mahalle mevcuttur. Müslüman mahalleler içinde vergiye tabi Müslüman hane sayısı 428, mücerred sayısı ise 47'dir. Şehrin en kalabalık Müslüman mahallesi Hacı Satılmış mahallesidir. Diğer mahallelere göre nefer sayısı oldukça yüksektir. 1518 yılında Hıristiyan mahallelerin ise 328 hane ve 39 mücerred bulunmektedir. Şehrin en kalabalık Hıristiyan mahallesi Gürcü Bey mahallesidir. Bu sonuçlara göre şehirdeki vergi mükellefi hane sayısı 756 olup mücerred sayısı 86'dır. Buna göre 1518 yılında şehrin toplam nüfusu 3.866'dır. Bunun 2.187'si Müslümanlara, 1.679'u Hıristiyanlara aittir.

1566 yılı tahririne bakıldığında şehirdeki mahalle sayılarının arttığı görülmektedir. Hıristiyan mahalle sayısı aynı kalırken Müslüman mahalle sayısı 13'e yükselmiş ve böylece toplam mahalle sayısı 17 olmuştur. Nüfusun artışıyla mevcut mahallelerin bölünerek ya da yeni mahalleler kurulmasıyla bu sonuç ortaya çıkmış olabilir. Hıristiyan mahallerinin

³⁷⁴ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 55-56.

³⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 68.

³⁷⁶ Hrand Der Endreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)**, s. 108-109.

isimlerinde bir değişiklik olmazken Müslüman mahallerinin isimleri ya bölünerek ya da ortadan kaldırılarak tamamen değiştirilmiştir. Genel olarak Müslüman mahalleleri isimlerini cami ya da mescitten almıştır.

1566 yılında şehirdeki toplam Müslüman hane sayısı 717'dir. Mücerred sayısı ise 128'dir. Şehrin en kalabalık Müslüman mahallesi Arslaniye mahallesidir. Şehirdeki toplam Hıristiyan hane sayısı 860 olup, mücerred sayısı ise 274'tür. Şehrin en kalabalık Hıristiyan Mahallesi ise Şehroz mahallesidir. 1566 yılı tahririne göre şehrin toplan hane sayısı 1.577 olup mücerredini ise 402'dir. Buna göre şehirde 8.287 nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun 3.713'ü Müslümanlara, 4.574'ü Hıristiyanlara aittir. Bu veriler göre nüfusta ilk ve son tahrir arasında %114'lük bir artış yaşanmıştır.

İlk ve son tahrirler karşılaştırıldığında ilk tahrirde şehir nüfusunun ekseriyetini Müslümanlar oluşturmasına rağmen son tahrirde tersine bir durum gözlemlenmiştir. Ancak burada vergiye dâhil olmayan askeri zümreyi dikkate almak gerekmektedir.

1518 Yılında Müslüman Mahalleler

Kaya: Mahallede bulunan 49 neferin 44'ü hane 5'i mücerredir³⁷⁷.

Hoca Hasan: Mahallede bulunan 49 neferin 40'ı hane 9'u mücerredir³⁷⁸.

Aşçı: Mahallede bulunan 29 neferin 28'i hane 1'i mücerredir³⁷⁹. Bu mahalle adına son tahrirde rastlanılmamıştır. İsmi değişmiş olabilir³⁸⁰.

Börekçi Pir Mehmed: Mahallede bulunan 50 neferin 45'i hane 5'i mücerredir³⁸¹. Son tahrirde bu mahalle kaydı bulunmamaktadır.

Kadı Kayası: Mahallede bulunan 57 neferin 54'ü hane 3'ü mücerredir³⁸².

Medrese-i Hümmâm: Mahallede bulunan 50 neferin 44'ü hane 6'sı mücerredir³⁸³. Bu mahallenin 1523 ve 1566 tahririnde Melik Zahiriyeye mahallesi ve Saray Hatun mahallesi olarak kaydedilen mahallelerin kapladığı alanda olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü 1518

³⁷⁷ BOA. TD. nr. 64, s. 614.

³⁷⁸ BOA. TD. nr. 64, s. 614.

³⁷⁹ BOA. TD. nr. 64, s. 614.

³⁸⁰ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 199.

³⁸¹ BOA. TD. nr. 64, s. 615.

³⁸² BOA. TD. nr. 64, s. 615.

³⁸³ BOA. TD. nr. 64, s. 616.

tahririnde Zâhiriye Medresesi olduğu halde bu adda mescit ve mahalle kaydına rastlanılmamıştır. Nüfus tetkikleri de bu mahallenin ikiye ayrıldığı ve sonraki tahrirlerde farklı iki mahalle olarak kaydedildiğini desteklemektedir. 1518 yılında 44 hane ve 6 mücerredî bulunurken, 1523 yılında Saray Hatun ve Zahireye mahallelerinin nüfusunun toplamı 69 hane ve 6 mücerredîdir. Nüfus artışı da göz önüne alındığında 1518’de Medrese–i Hümmâm mahallesinin sonraki yıllarda ikiye ayrıldığı anlaşılır³⁸⁴.

Hanke: Mahallede bulunan 38 neferin 37’si hane 1’i mücerredîdir³⁸⁵.

Mescid-i Cuma: Mahallede bulunan 35 neferin 32’si hane 3’ü mücerredîdir³⁸⁶.

Hacı Satılmış: Mahallede bulunan 118 neferin 104’ü hane 14’ü mücerredîdir³⁸⁷.

1518 Yılında Hıristiyan Mahalleler

Sinabud: Mahallede bulunan 45 neferin 40’i hane 5’i mücerredîdir³⁸⁸.

Norsis: Mahallede bulunan 107 neferin 95’i hane 12’si mücerredîdir³⁸⁹.

Gürcü Bey: Mahallede bulunan 134 neferin 118’i hane 16’sı mücerredîdir³⁹⁰.

Şehroz: Mahallede bulunan 81 neferin 75’i hane 6’sı mücerredîdir³⁹¹.

1566 Yılında Müslüman Mahalleler

Cami-i Kebir: Mahallede bulunan 91 neferin 73’ü hane 13’ü mücerredîdir. Vergiye tabi olmayan 1 imam ve 4 mutasarrıf kaydedilmiştir³⁹².

Mescid-i Seydi Ahmed: Mahallede toplam 104 nefer bulunmaktadır. Bunun 84’ü hane 18’i mücerredîdir. Vergiye tabi olmayan 1 imam ve 1 mutasarrıfı bulunmaktadır³⁹³.

³⁸⁴ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 199-200.

³⁸⁵ BOA. TD. nr. 64, s. 616.

³⁸⁶ BOA. TD. nr. 64, s. 616.

³⁸⁷ BOA. TD. nr. 64, s. 617.

³⁸⁸ BOA. TD. nr. 64, s. 618.

³⁸⁹ BOA. TD. nr. 64, s. 618.

³⁹⁰ BOA. TD. nr. 64, s. 619.

³⁹¹ BOA. TD. nr. 64, s. 620.

³⁹² KKA. TD. nr. 106, v. 69ba.

³⁹³ KKA. TD. nr. 106, v. 69a-70b.

Mescid-i Ahi Musa: Mahallede bulunan 64 neferin 48'i hane 15'i mücerreddir. Vergiye tabi olmayan 1 imam mevcuttur. 2 dellal kaydedilmiştir³⁹⁴.

Mescid-i Kara Sufi: Mahallede bulunan 53 neferin 39'u hane 13'ü mücerreddir. Mahallede bir imam bulunmaktadır³⁹⁵.

Mescid-i Ortak: Mahallede bulunan 51 neferin 44'ü hane, 6'si mücerreddir. Mahallede bir imam bulunmaktadır³⁹⁶.

Saray Hatun: Mahallede bulunan 72 neferin 65'i hane 7'si mücerreddir³⁹⁷.

Mescid -i Zahiriye: Mahallede bulunan 44 neferin 38'i hane 6'sı mücerreddir³⁹⁸.

Mescid-i Alaca: Mahallede bulunan 42 neferin 36'sı hane 4'ü mücerreddir. Bir müezzini bir imam bulunmaktadır³⁹⁹.

Meydan: Mahallede bulunan 83 neferin 79'u hane 3'ü mücerreddir. Mahallede bir imam ve 1 bakkal bulunmaktadır⁴⁰⁰.

Arslaniye: Mahallede bulunan 123 neferin 99'u hane 17'si mücerreddir. Bir imam, 2 müezzini, 3 seyyid ve 1 dellal bulunmaktadır⁴⁰¹.

Mescid-i Müderris: Mahallede bulunan 62 neferin 49'u hane 11'i mücerreddir. Ayrıca mahallenin iki imam bulunmaktadır⁴⁰².

Mescid-i Havace (Hoca): Mahallede bulunan 37 neferin 26'sı hane 10'u mücerreddir. Ayrıca bir imamı bulunmaktadır⁴⁰³.

Mescid-i Ahmed Bey: Mahallede bulunan 43 neferin 37'si hane 5'i mücerreddir. Ayrıca bir imamı bulunmaktadır⁴⁰⁴.

³⁹⁴ KKA. TD. nr. 106, v. 70ba.

³⁹⁵ KKA. TD. nr. 106, v. 70a.

³⁹⁶ KKA. TD. nr. 106, v. 71b.

³⁹⁷ KKA. TD. nr.106, v. 71ba.

³⁹⁸ KKA. TD. nr. 106, v. 71a-72b.

³⁹⁹ KKA. TD, nr. 106, v. 72b.

⁴⁰⁰ KKA. TD, nr. 106, v. 72ba.

⁴⁰¹ KKA. TD, nr. 106, v. 72a-73ba.

⁴⁰² KKA. TD, nr. 106, v. 73a-74b.

⁴⁰³ KKA. TD, nr. 106, v. 74b.

⁴⁰⁴ KKA. TD, nr. 106, v. 74ba.

1566 Yılında Hıristiyan Mahalleler

Gürcü Bey: Mahalle kalenin kuzey tarafında Ulu Câmî'nin güneydoğusunda kurulmuştur⁴⁰⁵. Mahallede bulunan 339 neferin 153'ü hane 186'sı mücerredir⁴⁰⁶.

Norsis: Kalenin doğu yamacında kurulan mahallede halkın çoğu Süryani'dir⁴⁰⁷. Mahallede bulunan 308 neferin 263'ü hane 45'i mücerredir⁴⁰⁸.

Sinabud: Şehrin en eski mahallelerinden biri olan Sinabud mahallesi, kalenin güney yamacında kurulmuştur⁴⁰⁹. Mahallede bulunan 180 neferin 158'i hane 22'si mücerredir⁴¹⁰.

Şehroz: Şehrin batı yönünden Meteris semtinin batısında kurulmuştur⁴¹¹. Mahallede bulunan 306 neferin 285'i hane 21'i mücerredir⁴¹².

2.5. Arapgir

Arapgir, Yavuz Sultan Selim tarafından 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Diyarbakır eyaleti sancaklarına dâhil edilmiştir. Kanuni Sultan Selim döneminde de Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olan Arapgir, daha sonra Rum (Sivas) eyaletine bağlanmış ve 1834 yılına kadar bu statü içinde kalmıştır. Bu tarihte tekrar Diyarbakır'a, 1847 yılında ise Mâ'muratü'l-Aziz sancağına bağlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Malatya vilayeti içerisinde bir kaza olarak teşkilatlandırılmıştır.

Kesin kuruluş tarihi bilinmeyen Arapgir, Göz Deresi'nin aktığı batı-doğu doğrultusunda uzanan Göz Vadisi üzerinde kurulmuştur. Kale, vadinin batı kesiminde Göz Deresi ile Kozluk Çayı'nın birlettiği dirsek kesiminin batısında yer alan Say Tepesi'nin kuzey doğusundaki kayalık bir alan üzerine kurulmuştur⁴¹³.

Arapgir, Bizans kaynaklarında Arabrakes, Türklerde ise Arabgir veya Arapkir şeklinde adlandırılmıştır. Bununla beraber eski Arap coğrafyacılarının eserlerinde Arapkir adı

⁴⁰⁵ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 203.

⁴⁰⁶ KKA. TD, nr. 106, v. 75ba-76ba.

⁴⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 203.

⁴⁰⁸ KKA. TD, nr. 106, v. 76a-77ba-78ba.

⁴⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 203.

⁴¹⁰ KKA. TD, nr. 106, v. 78a-79ba.

⁴¹¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 203.

⁴¹² KKA. TD, nr. 106, v. 79a-80ba-81b.

⁴¹³ Erdal Karakaş, "Arapkir'in Kuruluş ve Gelişmesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VIII, S. I, Elazığ 1996, s. 177.

zikredilmemiştir. Şehir, Fırat Nehri'nin kollarından olan Arapgir suyunun açtığı geniş vadiye, deniz seviyesinden yaklaşık 1200 m yükseklikte yer almaktadır. Yerleşmeye uygun verimli topraklara sahip olması bölgeyi önemli bir yerleşim merkezi haline getirmiştir⁴¹⁴.

Arapgir'in önemli yol güzergâhları üzerinde bulunması şehir ekonomisi üzerine büyük katkı sağlamıştır. Bağdat-İstanbul yolu üzerinde bulunan Arapgir'in Basra-Bağdat ve Diyarbakır'dan gelen kervanların, Harput üzerinden, bir kolu Sivas-Tokat yoluyla Samsun'a diğer kolu Sivas-Ankara yoluyla İstanbul'a gitmektedir. Bu yollar üzerinde kervanların transit geçmeleri halinde bac, satış yaparlarsa tamğa adı verilen vergi alınmaktadır⁴¹⁵.

Arapgir'in ticaret yolları üzerinde bulunuşu nüfus yoğunluğuna da etki etmiştir. Anadolu'da doğu-batı istikametinde uzanan kervan yollarının en önemlisi, Antalya ve Alanya limanlarından Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas üzerinden Erzincan ve İran'a gitmektedir. Bunlardan Malatya ile Elâzığ'a giden yolun, Divriği ve Arapkir üzerinden geçmesi nedeni ile XV. yüzyıldan itibaren, Divriği-Arapkir-Harput ve Harput-Arapkir-Kernaliye-Kemah-Erzincan arasındaki ticaret yollarının gelişmesi tarımsal potansiyeli zayıf olan Arapkir yerleşmesinin, bu transit kervan yoluna bağlı olarak ticari açıdan gelişmesine ve o dönem şartları içinde oldukça büyük nüfus miktarını bünyesinde barındırabilmesine imkân tanımıştır⁴¹⁶.

Şehrin Mahalleleri

1518 tahririne göre 194 Müslüman nefer kaydedilen Arapgir şehrinde 144 hane ve 50 mücerred bulunmaktadır. Hıristiyanlardan 154 neferin 112'si hane 42'si mücerredir⁴¹⁷. Buna göre şehirde toplam 256 hane 92 mücerredi bulunmaktadır. Bu veriler doğrultusunda tahmini nüfus, 770'i Müslüman 602'si Hıristiyan olmak üzere 1.372'dir. 1518 yılı tahririnde Arapgir'e ait mahalle belirtilmeyip sadece şehrin Müslim ve Gayrimüslimlere ait hane ve mücerred sayısı kaydedilmiştir.

1566 yılı tahririnde ise 1518 yılı tahririnde sadece sancak merkezi *nefs-i şehir* olarak belirtilen ve hiçbir mahalle kaydına rastlanılmayan diğer sancaklarda olduğu gibi (Çermik, Ergani, Çemişgezek) nüfus artışıyla birlikte mahalle kaydına rastlanılmıştır. Buna göre 1566

⁴¹⁴ Yusuf Halaçoğlu "Arapkir", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 328.

⁴¹⁵ Reyhan Özcan, **1518 (H. 924) ve 1522-1523 (H. 928-929) Tarihli Arabgir Sancağı Tahrir Defterleri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000, s. 26.

⁴¹⁶ Erdal Karakaş, **a.g.m.**, s. 180.

⁴¹⁷ BOA. TD, nr. 64, s. 673-675.

yılında Arapgir şehrinde 5'i Müslüman ve 3'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 8 mahalle sayılmıştır. Ancak, 5 mahalleye dağılan Müslim hanelerin sayısı 3 mahallede toplanan Gayrimüslim sayısının yarısı kadardır. Nüfus yoğunluğu bakımından en kalabalık mahallerde Gayrimüslimler oturmaktadır. 1566 tahririnde Müslümanlar 362 hane, 62 mücerred, Hıristiyanlar ise 679 haneden ibaret olup mücerred bulunmamaktadır. Şehirdeki toplam hane sayısı 1.041 olup bunun nüfus olarak karşılığı 5.267'dir. Şehirde yaşayan bu nüfusun 1.872'si Müslümanlara 3.395'i Hıristiyanlara aittir.

Son tahrire göre şehir nüfusunun yaklaşık 3 kat artığı görülmektedir. Bu yaklaşık %247'lik bir artış demektir. Nüfusun bu denli artışında yukarıda da değinildiği gibi Arapgir üzerinden geçen ticari yolları büyük etkisi olmuştur. Sahip olduğu ticari avantajlar sayesinde Arapgir şehri gelişmiş ve sürekli nüfus çekmiştir. Dikkati çeken bir husus da 1518 tahririne göre şehirde yaşayan iki grubun nüfus sayıları birbirine yakınken 1566 tahririnde aradaki farkın Hıristiyanlar lehine yaklaşık iki kat artmasıdır. Müslüman mahalle sayısı Hıristiyanlarınkinden fazla olmasına rağmen Hıristiyan mahallelerinde yaşayan nüfus yoğunluğu daha fazladır. Bunun yine azınlık psikolojisinin verdiği etkiyle bölünmeyip kalabalık gruplar halinde yaşama isteğinin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

1566 Yılında Müslüman Mahalleler:

Uluca Mahalle-i Tülük: Bu mahalle de toplam nefer sayısı 146'dır. Bunun 125'i hane 21'i mücerredir⁴¹⁸.

Mescid-i Ahmed Bey: Bu mahallede toplam nefer sayısı 48'dir. Bunun 42'si hane 6'sı mücerredir⁴¹⁹.

Mescid-i İsmail Bey: Mahallede toplam nefer sayısı 67'dir. Bunun 61'i hane 16'sı mücerredir⁴²⁰.

Mescid-i Lala Hızır Bey: Mahallede toplam nefer sayısı 99'dur. Bunun 85'i hane 14'ü mücerredir⁴²¹.

Börklü Ali: Mahallenin nefer sayısı 54'tür. Bunun 49'u hane 5'i mücerredir⁴²².

⁴¹⁸ KKA. TD, nr. 127, v. 21a-22b.

⁴¹⁹ KKA. TD, nr. 127, v. 22ba.

⁴²⁰ KKA. TD, nr. 127, v. 22a.

⁴²¹ KKA. TD, nr. 127, v. 23b.

⁴²² KKA. TD, nr. 127, v. 23a.

1566 Yılında Hıristiyan Mahalleler:

Berruk: Mahallede toplam 247 hane mevcut olup mücerred bulunmamaktadır⁴²³.

Kemal Bey: Mahallede toplam 268 hane mevcuttur ve mücerred yoktur⁴²⁴.

Şakir Bey: Mahallede toplam 164 hane olup mücerred bulunmamaktadır⁴²⁵.

2.6. Ergani

Ergani sancağı doğuda Dicle, batıda Fırat Nehri, güneyde Amid ve Çermik Sancağı, kuzeyde Harput Sancağı ile çevrili olup, bugünkü Ergani ve Çüngüş ilçelerinin tamamını, Çermik ilçesinin kuzey kısımlarını ve Diyarbakır merkez nahiyesinin Ergani'ye yakın kısımlarını içine alan yaklaşık 2.500 km'lik alanı kaplamaktadır⁴²⁶. Şehir, Ergani ovasında 600 m. yükseklikteki Makam Dağı'nın üzerinde kurulmuştur. Ergani'nin de Harput gibi savunma amacıyla yüksek kesimde kurulması ve tarıma elverişli arazisinin olmayışı nüfus yoğunluğunu etkilemiştir. XVI. yüzyılda genellikle nüfusun tarımla uğraşmasından dolayı kalabalık bir nüfusa sahip değildir. Şehir stratejik bakımdan önemini kaybettikten sonra XX. yüzyılın başlarında ulaşımın daha kolay yapıldığı bugünkü yerine taşınmıştır⁴²⁷.

Evliya Çelebi'ye göre, Ergani Kale'si ilk olarak Abbasi oğullarından Sultan Evhadullahzâde Ergani Sultan tarafından yaptırılmıştır⁴²⁸. Mezopotamya'nın sayılı yerleşme yerlerinden biri olan Ergani kale şehri tarihi Kral Yolu'nun buradan geçmesiyle giderek önem kazanmış birçok imparatorluk arasında el değiştirmiştir. Hurri, Mitani, Asur, Urartu, İskit, Med, Pers, Selevkos, Part, Roma, Bizans, 639 yılında Müslümanların fethinden sonra, "Hülefa-i Raşidin" (Dört Halife Dönemi), Emevîler, Abbasiler, Mervânîler, Selçuklular, Artuklular, Akkoyunlular ve Osmanlılar belli dönemlerde Ergani'ye egemen olmuşlardır. Ergani, Eylül 1515 yılında kendi isteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Osmanlı

⁴²³ KKA. TD, nr. 127, v. 23a-24ba.

⁴²⁴ KKA. TD, nr. 127, v. 25ba-26b.

⁴²⁵ KKA. TD, nr. 127, v. 26a.

⁴²⁶ H. Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağında İdari Yapı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 88, Şubat 1994, s. 100.

⁴²⁷ Esen Durmuş, **a.g.t.**, s. 148.

⁴²⁸ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, s. 28.

döneminde Ergani, kuzey Mezopotamya'nın yarısını kapsayan Diyarbakır Eyaleti'nin önemli bir sancağıdır⁴²⁹.

Ergani Sancağı 1518 yılında 3 idari bölümden oluşmaktadır. Bunlar Ergani Merkez, Çüngüş ve Hisaran nahiyeleridir. 1566 tahririnde Çüngüş ve Hisaran nahiyeleri Çermik sancağı kısmına yazılmıştır⁴³⁰.

Ergani, eski çağlardan beri Basra, Bağdat, Şam ve Mısır'dan Anadolu'ya giden ticaret yollarının kesişme noktasındadır. Bu önemli iktisadi konumundan dolayı Diyarbakır bölgesi, askeri ve siyasi bakımdan da çok hareketli bir bölge olmuştur. Dolayısıyla Ergani şehrinin de içinde bulunduğu Diyarbakır bölgesi, doğuda Pers, batıda Roma ve güneybatıda Mısır gibi tarihin en büyük imparatorlukları arasında devamlı olarak bir mücadele sahası olmuştur. Ergani ve çevresi aynı zamanda bir zenginlik kaynağıdır. Zengin verimli ovaları, dağlarındaki bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin işletilmesine ve ticaretine ait bilgileri Babil ve Asur çağlarına kadar gitmiş olması bunu göstermektedir.

Ergani sancağının idari ve kaza merkezi olan Ergani şehrinde ticari hayatın canlılığının en önemli göstergesi Ergani'nin Basra-İstanbul ticaret yolu üzerinde bulunmasıdır. Birçok uygarlığa ev sahipliği yapması, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıkları arasında köprü görevi gören sahaya karşılık gelmesi, madencilik geliştiği önemli maden kaynaklarına yakın olması idari statüde sürekli etkin bir rol oynaması Ergani'de yerleşim tarihinin ne kadar eskiye dayandığının önemli bir göstergesidir⁴³¹.

Şehrin Mahalleleri

Ergani şehrinin XVI. yüzyıla ait ilk ve son tahrir defterlerinde herhangi bir mahalle kaydına rastlanılmamıştır. Ergani, diğer bazı şehirler gibi Müslim ve Gayrimüslim cemaatler şeklinde kaydedilmiştir. 1518 yılında Ergani şehrinin Müslüman hane sayısı 127, mücerredi 19'dur. Hıristiyanların ise 109 hane ve 21 mücerredi bulunmaktadır⁴³². Buna göre 1518 yılında Ergani şehrinde toplam hane sayısı 236, mücerred sayısı ise 40'tır. Bu verilere dayanarak yapılan hesaplama sonucu şehrin tahmini nüfusu 1.220'dir. Nüfusun 654'ü Müslümanlara, 566'sı Hıristiyanlara aittir. 1518 tahririnden 5 yıl sonra yani 1523 yılında yapılan tahrirde şehrin Müslüman hane sayısında düşüş meydana gelirken Hıristiyan hane

⁴²⁹ Mehmet Songür, "Hurri'lerden Osmanlıya Ergani M.Ö. 3000-M.S. 1515", **Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, s. 237.

⁴³⁰ H. Basri Karadeniz, **a.g.m.**, s. 100.

⁴³¹ Esen Durmuş, **a.g.t.**, s. 203.

⁴³² BOA. TD, nr. 64, s. 535-537.

sayısında artış olmuştur. Bu durum şehirdeki Müslüman halkın tarımla uğraşmak için kırsal bölgelere göç etmesiyle açıklanmaktadır⁴³³. Buradan yer şekillerinin bir şehrin ekonomik ve demografik yapısı üzerinde ne denli etkili olduğunu anlayabiliriz. İnceleme alanımız içinde bulunan şehirlerde genel olarak Müslüman halkın tarım ile Gayrimüslim halkın ise esnaf ve zanaatkârlıkla uğraştığını söyleyebiliriz. Şehir hayatında ekonominin tarımdan ziyade ticari faaliyetlere dayalı olmasının yanı sıra şehirlerin ekip biçmeye elverişsiz yer şekillerine sahip olması Müslüman nüfus için olumsuzluklara neden olmaktadır. Sonuç olarak şehirlerde geçimini sağlayamayan Müslümanların kırsal alanlara doğru yönelmesi şehirlerde Müslüman nüfusun azalmasına yol açmıştır. Öyle ki aşağıda da değinileceği gibi ilk tahrir ile son tahrir arasında geçen 48 yıllık bir sürede -oyunalar olsa da- Ergani şehrinde Müslümanlar yaklaşık %13'lük bir artış sergilerken Gayrimüslimler %188'lik bir artış sergilemiştir.

1566 yılında şehir merkezinde toplam nefer sayısı 572'dir. Bu neferlerin 139 hane ve 57 mücerredi Müslümanlara, 314 hane 62 mücerredi de Hıristiyanlara aittir⁴³⁴. Buna göre şehrin tahmini nüfusu 2.384'tür. Bu nüfusun 752'si Müslümanlara, 1.632'si Hıristiyanlara aittir. İki tahrir arasında yaklaşık %95'lik bir artış meydana gelmiştir. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen Müslüman nüfusta büyük bir artış meydana gelmezken Hıristiyan nüfusu neredeyse üç katı artış göstermesinde yukarıda bahsettiğimiz durum etkili olmuştur. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte güven ortamının sağlanması ve ayrıca ticari hareketliliğin de yarattığı etki ile Gayrimüslimler şehirlere yığılmıştır.

2.7. Çemişgezek

Bugün Tunceli iline bağlı bir ilçe olan Çemişgezek, XVI. yüzyılda çevresindeki Mazgirt, Pertek ve Sağman'la birlikte Osmanlı belgelerinde *Çemişgezek Ülkesi* olarak geçmektedir. Batıda Fırat Nehri, güneye Murat Nehri, kuzeyde Munzur Dağları, doğuda Karaboğa Dağları ile çevrili bu bölge Anadolu'nun sair yöreleri gibi M. Ö. 6 binlerden beri yerleşime açıktır. Çemişgezek beyleri, Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasıyla Doğu Anadolu'da kurulan güçlü devletlerin yüksek hâkimiyetini kabul etmek suretiyle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Zira Çemişgezek beylerinin baştan beri takip ettikleri siyaset daima güçlü olan devletlerin yüksek hâkimiyetini kabul etmek şeklinde olmuştur⁴³⁵.

⁴³³ Müslüman hane 104'e düşerken Hıristiyan hane 237'ye yükselmiştir. Bkz. Esen Durmuş, **a.g.t.**, s. 148.

⁴³⁴ KKA. TD, nr. 106, v. 212ba-213ba-214ba-215b.

⁴³⁵ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapı", **Osmanlı Araştırmaları**, XII, İstanbul 1992, s. 367.

Çaldıran Savaşı'nda bölge Osmanlı kuvvetlerinin eline geçene kadar bu durum devam etmiştir. Şah İsmail'in adamlarından Nur Ali Halife'nin elinde bulunan Çemişgezek Bıyıklı Mehmed Paşa ve Pir Hüseyin Bey'in gayretleri ile Safevilerden temizlendikten sonra, sancakbeyliği Pir Hüseyin Bey'e verilmiştir. Pir Hüseyin Bey'in hangi tarihte Çemişgezek sancakbeyliğine atandığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bunun 1515 yılı içerisinde olması muhtemeldir. 1518 tarihli Diyarbakır vilayeti çevresinde yapılan tahrir sonuçlarını ihtiva eden defterde Pir Hüseyin Bey'in Çemişgezek sancağı beyi olduğu kayıtlıdır. Söz konusu tahrir göre sancak gelirinin büyük kısmı Hüseyin Bey'e has olarak bırakılmıştır⁴³⁶.

Çemişgezek şehri doğudan batıya uzanan Munzur Dağları platosu üzerinde engebeli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Şehir, bulunduğu mevki açısından şehirleşmeye uygun olmadığı gibi ilk ve ortaçağın temel ögesi olan savunma amacıyla kurulmuştur. Çemişgezek topraklarının yarısına yakın bir bölümü dağlarla kaplıdır. Sadece 1/4'ü tarıma elverişli olup geri kalanı orman ve meradan ibarettir. Ayrıca ana yollardan uzak nehir ve dağlar vasıtasıyla çevresinden tecrit edilmesinden dolayı sanayi ve ticari faaliyetleri gelişmemiştir.

Çemişgezek yüzölçümü olarak geniş bir araziye sahip olmasına rağmen üzerinde yaşayan nüfusu seyrektiler. Her ne kadar tahrir defterlerinde nefis⁴³⁷ olarak geçiyorsa da Çemişgezek gelişmiş bir şehir özelliği taşımamaktadır. Ancak bulunduğu alanda kaza merkezi ve çevresinin en kalabalık yerleşim yeri olmasından dolayı defterlerde şehir olarak geçmektedir⁴³⁸.

Şehrin Mahalleleri

1518 tarihli tahrir göre Çemişgezek şehirde bir mahalle kaydına rastlanılmayıp sadece vergi mükellefi hane ve mücerredler kaydedilmiştir. 1518 yılında şehirde toplam nefer sayısı 336'dır. Müslümanlar 44 hane ve 11 mücerredten oluşmaktadır. Bu rakamlara defterlere kaydedilmeyen askeri sınıf mensupları dâhil değildir. Cemaat-i Eramine olarak geçen Hıristiyanların hane sayısı 226, mücerred sayısı ise 55'tir⁴³⁹. Bu verilere göre 1518 yılında şehrin tahmini nüfusu 231'i Müslüman, 1.185'i Hıristiyan olmak üzere toplam 1.416'dır.

⁴³⁶ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapı", s. 378

⁴³⁷ Tahrir defterlerinde nefis, kasaba ve şehir gibi terimlerle kaydedilmiş olup, Osmanlı genel anlayışı içerisinde kadısı, mülki-askeri idarecisi, çarşısı, pazarı bulunan bütün iskân birimleri şehir olarak adlandırılmıştır. Bkz. Adnan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 30.

⁴³⁸ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 54-57.

⁴³⁹ BOA. TD, nr. 64, s. 757-759.

1518 tarihli defterde şehrin vergi mükellefleri cemaat adı altında kaydedilip herhangi bir mahalle adı belirtilmemişken, 1566 tarihli defterde nüfus artışıyla birlikte şehir mahallelere ayrılmıştır. Buna göre Müslüman mahalle sayısı 5, Hıristiyan mahalle sayısı ise 6'dır. Bu mahallelerde yaşayan toplam nefer sayısı 697'dir. Bu neferlerden Müslümanlara ait olanlar 201 hane ve 77 mücerred iken Hıristiyanlara ait olanlar 319 hane ve 100 mücerredir.

Ayrıca Müslüman mahallelerinde vergiye tabi tutulmayan 5 imam ve 17 nökerzade kaydedilmiştir. Nökerzadelerden ilk defa 1540 tarihli Çemişgezek kanunnâmesinde "Pîr Hüseyin Bey'in bazı ağaları ve nökerleri" şeklinde vergiden muaf zümre olarak bahsedilmiştir. 1518 ve 1523 tarihli defterlerde bu zümrelerden bahsedilmemiştir. 1540 tarihli defterde bahsedilmesinin sebebi ise Pîr Hüseyin Bey'in ölmüş olmasıdır. 1540 tarihli defterde nökerzadeler 221, 1566 tarihli defterde ise 17 adet olarak kaydedilmiştir. Son tahrirde sayılarının azalmasının nedeni 1540 tarihli defterde Çemişgezek şehrinde ve çeşitli köy ve nahiyelerinde oturan nökerler kaydedilirken 1566 tarihli deftere sadece Çemişgezek şehrinde oturanlar kaydedilmiştir⁴⁴⁰.

1518 tahririnde Müslüman halkın vergi mükellefi olarak çift mi bennak mı olduklarına dair bilgi verilmemişken 1566 tahririnde hane kaydedilenlerin tamamı aynı zamanda bennak kaydedilmiş ve bennak vergisine tabi tutulmuşlardır⁴⁴¹.

Yukarıda verilen sonuçlara göre 1566 yılında şehrin tahmini nüfusunun 1.082'si Müslüman, 1.695'i Hıristiyan olmak üzere 2.772'dir. İki tahrir arasında yaklaşık %95'lik bir artış yaşanmıştır. Çemişgezek şehrinin iki tahrirde de Hıristiyan nüfusunun daha yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Ancak artış oranlarına bakıldığında Müslümanlar %368'lik artış gerçekleştirirken Hıristiyanlar yaklaşık %43'lük bir artış gerçekleştirmiştir. İki cemaat nüfusunda da 1541 yılına kadar belirgin bir artış yaşanırken, 1566 yılında bir düşüş söz konusudur. Şehirde Gayrimüslim sayısı 1518'de 226 hane ve 55 mücerred, 1523'te 235 hane ve 58 mücerred, 1541'de ise 344 hane ve 150 mücerrede yükselmiştir. 1566'ya kadar düzenli bir şekilde artış gösteren Gayrimüslimler 1566 tahririnde 319 hane ve 100 mücerrede düşmüştür. Yine Müslüman nüfusta da son tahrirde benzer bir düşüş yaşanmıştır. 1518 yılında 44 hane 5 mücerred olan Müslümanlar, 1523'te 84 hane ve 16 mücerred, 1541'de 223 hane ve 35 mücerred iken 1566 yılında 221 hane 77 mücerred olmuştur⁴⁴². Mehmet Ali Ünal, 1541 yılına kadar meydana gelen artışın nedeni olarak köylerden şehirlere doğru meydana gelen

⁴⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 70.

⁴⁴¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 59.

⁴⁴²1523 ve 1541 tahrirlerinde şehrin Müslim ve Gayrimüslim sayısı ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 60-63.

göçleri verirken, 1541 yılından sonraki azalış nedeninin ise Çemişgezek topraklarının coğrafi konumuna bağlamaktadır. Şehrin önemli ticaret yollarına uzak olması, tarıma elverişli topraklarının yetersiz, ana yollardan uzak, ticaret ve sanayi bakımında gelişmeye elverişsiz olması artan şehir nüfusu için yaşamayı imkânsız hale getirmiş, bu yüzden de şehir dışarıya göç vermiştir. Özellikle şehir hayatında etkin rol oynayan Gayrimüslimlerde bu durum daha belirgin olmuştur. XVII. yüzyıla ait Harput Şer'iyye Sicilleri'nde Çemişgezek'ten Harput'a kaçmış olan reayanın geri döndürülmesi hakkında hükümler bulunması bunu destekler niteliktedir⁴⁴³.

1566 Yılında Müslüman Mahalleler

Medrese: Mahallede 43 nefer kaydedilmiştir. Bunların 23'ü hane, 16'sı mücerred, 2'si imam ve 3'ü de nökerzade olarak kaydedilmiştir⁴⁴⁴.

Dar: 40 neferin 29'u hane 10'u mücerred ve 1'i imamdır. Bunların dışında mahallede 6 nefer nökerzade kaydedilmiştir⁴⁴⁵.

Mahkeme: Mahallede kaydedilen 79 neferin 59'u hane, 17'si mücerred, 1'i imam ve 2'si de nökerzadedir⁴⁴⁶.

Mescid-i Veli Beğ: Mahallede kaydedilen 78 neferin 54'ü hane, 23'ü mücerred, 1'i imamdır⁴⁴⁷. Ayrıca defterimizde bunların haricinde 5 nefer olarak kaydedilen nökerzadeler bulunmaktadır.

Mescid-i Molla Halil: Mahallede kaydedilen 49 neferin 36'si hane 11'i mücerred, 2'si imamdır⁴⁴⁸. Ayrıca bir nefer de nökerzade olarak kaydedilmiştir.

1566 Yılında Hıristiyan Mahalleler

Harbende: 90 neferin 68'i hane 22'si mücerredir⁴⁴⁹.

Hamam: 50 neferin 39'u hane 11'i mücerredir⁴⁵⁰.

⁴⁴³ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s. 62.

⁴⁴⁴ KKA. TD, nr. 106, v. 4b.

⁴⁴⁵ KKA. TD, nr. 106, v. 4ba.

⁴⁴⁶ KKA. TD, nr. 106, v. 4a-5b.

⁴⁴⁷ KKA. TD, nr. 106, v. 5ba.

⁴⁴⁸ KKA. TD, nr. 106, v. 5a-6b.

⁴⁴⁹ KKA. TD, nr. 106, v. 6ba.

Çirlik: 71 neferin 51'i hane 20'si mücerreddir⁴⁵¹.

Kürüslü: 87 neferin 56'sı hane 31'i mücerreddir⁴⁵².

Kala-i Tüvir: 47 neferin 32'si hane 15'i mücerreddir⁴⁵³.

Şehr-i Üstek: 74 neferin 73'ü hane 1'i mücerreddir⁴⁵⁴.

2.8. Sincar

Sincar, Diyarbakır Eyaleti'nin en küçük şehirlerinden biridir. Evliya Çelebi'nin Sincar şehri hakkında söyledikleri bu tabiri desteklemektedir. Çelebi, Sincar Kalesi'nin sarp yüksek bir tepe üzerinde kesme taş ile yapılmış bir kale olduğunu, şehirde cami, medrese gibi imaret yapılarının, han, hamam, çarşı ve pazarının bulunmadığını söylemektedir⁴⁵⁵. Zira bir yerleşim yerinin şehir olarak tanımlanması için bu özelliklere sahip olması gerekmektedir.

1518 yılı tahririnde herhangi bir mahalle kaydına rastlanılmayan Sincar şehirde Müslümanlara ait toplam nefer sayısı 255'tir. Bu neferlerin 216'sı hane 39'u mücerred olarak kaydedilmiştir. Şehirdeki 57 nefere sahip olan Hıristiyan tebaayı Yahudiler temsil etmektedir. Bunların 50'si hane 7'si mücerreddir⁴⁵⁶. Tahrir defterlerinden elde ettiğimiz bu sonuçlara göre 1518 yılında şehrin nüfusu 1.119'u Müslümanlar 257'si Yahudiler olmak üzere 1.376'dır.

XVI. yüzyıla ait son kayıtları ihtiva eden TD 96 numaralı deftere göre şehirde 6 mahalle kaydedilmiştir. Bunların toplam hane sayısı 560'tır. Bununun 462'si Müslümanlara, 12'si Hıristiyanlara, 86'sı da Yahudilere aittir. Şehirdeki toplam mücerred sayısı ise 526 olup tamamı Müslümanlara aittir. Buna şehir nüfusunun 2.836'sı Müslüman, 60'ı Hıristiyan, 430'u Yahudi olmak üzere toplam 3.326'dır. 1518 tarihli defterimizde Yahudilerin dışında bir Hıristiyan nüfusu kaydedilmemişken son tahrirde 12 Hıristiyan hane sayılmıştır. Bunlar savaş döneminde bölgeyi terk edip merkezi otoritenin sağlanmasının ardında geri dönüp yerleşenler grupları olabileceği gibi mevcut şartların meydana getirdiği olumsuzluklar nedeniyle kırsal bölgeden şehirlere göç edenler arasında da sayılabilir.

⁴⁵⁰ KKA. TD, nr. 106, v. 7b.

⁴⁵¹ KKA. TD, nr. 106, v. 7ba.

⁴⁵² KKA. TD, nr. 106, s. 7a-8b.

⁴⁵³ KKA. TD, nr. 106, s. 8ba.

⁴⁵⁴ KKA. TD, nr. 106, s. 8a-9b.

⁴⁵⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4/1, s. 89.

⁴⁵⁶ BOA. TD, nr. 64, s. 327-330.

XVI. yüzyılın ilk ve son tahrir kayıtlarına göre genel olarak şehir nüfusunda %141'lik bir artış yaşanmıştır. Müslümanlar %153'lük bir artış sergilerken Yahudiler %67'lik bir artış gerçekleştirmiştir. İki yıla ait tahrir kayıtları karşılaştırıldığında iki yılda da şehir nüfusunun ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluştuğu söylenebilir. Son tahrire göre Sincar şehrinin asıl Gayrimüslim tebaasını oluşturan Yahudi nüfusunda büyük bir artış yaşanmamıştır. Ele aldığımız diğer şehirlerin aksine Sincar şehrinde nüfusun çoğu Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu durum bulunduğu konum nedeniyle ticaretin gelişmemesine ve haliyle daha çok ticari faaliyetlerle meşgul olan Gayrimüslim tebaanın da Sincar şehrini tercih etmemesine bağlanabilir. Ayrıca şehrimizde ilk tahrirde nüfus azlığından dolayı mahalle yapılanmaları görülmezken son tahrirde 5 mahalle kaydedildiği görülmüştür. Yahudi cemaati diğer cemaatlerden ayrı olarak kendi adıyla ayrı bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Defterimizdeki diğer bir husus da mücerred sayısının neredeyse hane sayısına eşdeğer olması ve tamamının Müslümanlardan oluşmasıdır. Sincar şehri, şehirleşme açısından büyük bir ivme yakalayamayan şehirler arasında mücerred sayısı en yüksek olan şehir olmuştur.

Şehrin Mahalleleri

Mağara: Bu mahallede bulunan nefer sayısı 253'tür. Bunun 121'i hane 132'si mücerredir⁴⁵⁷.

Ribat: Mahallenin nefer sayısı 322'dir. Bunun 120'si hane 202'si mücerredir. Bu mahallede ayrıca 12 hanelik bir Hristiyan cemaati bulunmaktadır⁴⁵⁸.

Asur/Ajur?: Mahallenin nefer sayısı 194'tür. Bunun 116'sı hane 78'i mücerredir⁴⁵⁹.

Niki nam-ı diğer Kasar: Mahallenin nefer sayısı 140'tır. Bunun 65'i hane 75'i mücerredir⁴⁶⁰.

Harid/Çerik?: Mahallenin nefer sayısı 79'dur. Bunun 40'ı hane 39'u mücerredir⁴⁶¹.

Yahudi: Mahallenin hane sayısı 86 olup mücerred bulunmamaktadır⁴⁶².

2.9. Berriyecik

⁴⁵⁷ KKA. TD, nr.96, v. 133ba-134b.

⁴⁵⁸ KKA. TD, nr. 96, v. 134a-135ba-136b.

⁴⁵⁹ KKA. TD, nr. 96, v. 136a-137ba.

⁴⁶⁰ KKA. TD, nr. 96, v. 137a-138b.

⁴⁶¹ KKA. TD, nr. 96, v. 138a-139b.

⁴⁶² KKA. TD, nr. 96, v. 139ba.

Berriyecik, 1518 yılı tahrir kayıtlarını ihtiva eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 64 numaralı deftere göre; Yavuz Sultan Selim'in Doğu siyasetinin sonucu olarak Safevilerden devralınan topraklarda 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyi olarak atandığı 12 livadan biridir⁴⁶³. Ancak Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinin ardından 1523 (923) yılında yapılan ikinci tahrir kayıtlarında Berriyecik Mardin'e bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir⁴⁶⁴.

Berriye, Arapçada "sahra, step, çöl" anlamına gelmektedir. Bugün ise Diyarbakır halk ağzında "yayla" anlamında kullanılmaktadır. XVI. yüzyılda Mardin ve Nusaybin'in güney taraflarına Berriye ağzı denilmektedir. Bu idari bölge bugün Urfa'nın Viranşehir ve Mardin'in Derik kazaları ve çevresini kaplayan bir alana yayılmış olmaktadır. Dede-kargın ve halen Viranşehir'in kuzeybatısında 1960 sayımına göre 414 nüfuslu köy olan Tel-gürân Berriyecik sancağının birer nahiyesidir⁴⁶⁵.

1540 yılına gelindiğinde Mardin sancağı bünyesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Mardin'e bağlı kazalar olan Nusaybin ve Berriyecik Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 200 numaralı defterde kaza-i Nusaybin başlığı altında müstakil kanunnamesi ile defterin bir bölümünde müstakil bir yer işgal etmektedir. Önceki defterlerde olduğu gibi bu kazaların bağlı buldukları sancakların isimleri yazılmamıştır⁴⁶⁶.

1518 yılına göre sancak olarak kaydedilen Berriyecik'in hane sayısı 112, mücerred sayısı 34'tür. Buna göre nüfusu 594'tür. Defterimizde Müslim ya da Gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır⁴⁶⁷.

2.10. Çermik

XVI. yüzyılda doğu, kuzey ve batıdan Ergani, güneyden Siverek sancaklarıyla komşu olan Çermik sancağı, günümüzde Çermik ilçesi adıyla Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Diyarbakır iline bağlı ilçe merkezi olup il merkezinin 90 km. batısında bulunmaktadır. Çermik ilçesinin sınırları, doğusunda Ergani, kuzeyinde Çüngüş ve Elazığ ilinin Sivrice ilçesinin toprakları, batısında Adıyaman ilinin torakları ve güneyde Şanlıurfa iline bağlı Siverek ilçesinin toraklarıyla çevrilidir. Çermik ilçesini oluşturan arazinin yapısı

⁴⁶³ BOA. TD, nr. 64. s. 347-384

⁴⁶⁴ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 35.

⁴⁶⁵ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 41.

⁴⁶⁶ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 43.

⁴⁶⁷ BOA. TD, nr. 64. s. 352-353

büyük ölçüde dağlık-taşlık olmakla beraber, ilçenin güneydoğu kısmı tarıma elverişli düzlüklerden oluşmaktadır⁴⁶⁸.

Osmanlıların fethinden önce Çermik Sancağı ve çevresindeki beylerinin sülalesi Buldukani'lere dayanmaktadır. 1507 yılında Safevilerin bölgeyi işgal etmelerine kadar Çermik yöresi bu beylerin denetiminde ve Akkoyunlu Devleti'nin idaresinde kalmıştır.

Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim ile Safevi hükümdarı Şah İsmail arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda (1514) Şah İsmail'in yenilmesinden sonra, Diyarbakır halkı Yavuz Sultan Selim'i Diyarbakır'a davet etmiştir. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, 10 Eylül 1515 tarihinde Diyarbakır'a girmiştir. Diyarbakır halkı, Osmanlı padişahını ve ordusunu davul zurnalarla, kurbanlar keserek sevinç gösterileriyle karşılamış ve Diyarbakır, savaş yapılmadan Osmanlı birliği'ne katılmıştır. Osmanlı ordusu, Diyarbakır'a girdiği sırada Safeviler'in elinde bulunan Çermik ve Harput gibi birçok kaleler Yavuz Sultan Selim'in, Mısır Seferi sırasında 15 Aralık 1516 tarihinde ele geçirilmiştir⁴⁶⁹.

Çermik, çok gelişmiş bir şehir hayatına sahip değildir. Bu durum, XVI. yüzyılda dört ayrı tarihte tutulmuş tahrir defterlerinde şehir ile ilgili sayfalardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Mesela, şehirde 1566 yılına kadar mahalle kaydına rastlanılmamaktadır. Belirtilen tarihe kadar, şehir halkı bazen "esâmi-i nefis-i şehri-i mezkûre" bazen de "cemaat-i Erâmine" ya da "hane-i İslâmiyye" ve "hane-i Erâmine" tabirleriyle birbirinden ayrılmaktadırlar. 1566'da "mahalle-i Müselmenân" ve "cemaat-ı Nasarâ-yı nefis-i Çermik" başlığı altında verilmiştir⁴⁷⁰.

1518 yılında Çermik şehrinde Cemaat-i Erâmine olarak belirtilen Hıristiyanlar 93 neferdir. Bu neferlerin 89'u hane 4'ü mücerreddir. Müslümanlar ise 140 neferdir. Bunların 123'ü hane 17'si mücerreddir. Buna göre şehrin nüfusu 1.081'dir. Bunun 632'si Müslümanlardan 449'u Hıristiyanlardan oluşmaktadır⁴⁷¹.

⁴⁶⁸ Mehmet Salih Erpolat, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Çermik Sancağında İskân ve Nüfus", **Tüm Yönleriyle Çermik İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, s. 74.

⁴⁶⁹ Kenan Haspolat, "Çermik Ve Turizm", **Tüm Yönleriyle Çermik İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, s. 34.

⁴⁷⁰ Mehmet Salih Erpolat, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Çermik Sancağında İskân ve Nüfus", s. 79.

⁴⁷¹ BOA. TD, nr. 64, s. 508-510.

1566 yılı tahririnde Müslüman neferlerin toplam sayısı 626'dır. Bunların 394'ü hane 232'si mücerreddir. Hıristiyanlar ise 381 neferdir. Bunların 331'i hane 50'si mücerreddir⁴⁷². 1566 yılında şehrin nüfusu 3.847'dir. 2.202'sini Müslümanlar 1.705'ini Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Şehrin ilk ve son tahrirleri karşılaştırıldığında artış oranı %255 olmuştur.

Görüldüğü gibi şehir, nüfus bakımından çok kalabalık değildir. Buna bağlı olarak Çermik şehir merkezinde imalat ve hizmet iş kollarında üretimin yapıldığı hizmetin verildiği boyahane ve dabbağhene dışında iş yerlerinin olduğuna dair kayıtlara da rastlanılmamaktadır⁴⁷³. Çermik şehrinde genellikle Müslümanlar yoğun olarak yaşamaktadır. 1518 yılında şehirdeki vergiye tabi nüfus mahalle olarak değil Müslüman ve Hıristiyan cemaatleri adı altında kaydedilmiştir. Diyarbakır Eyaleti'nde küçük ölçekli şehirler genellikle bu şekilde kaydedilmiştir. Fakat Çermik şehri onlardan farklı olarak 1566 yılı tahririnde de bu durumunu devam ettirmiştir. 1518 yılında bu şekilde kaydedilen sancak şehirleri 1566 yılında nüfus artışıyla birlikte mahallelere ayrılmıştır. Fakat Çermik şehrinde 1566 yılında da mahalleler belirtilmeyip vergiye tabi nüfus cemaat olarak kaydedilmiştir.

2.11. Siverek

Sönmüş bir yanardağ olan Karacadağ'ın eteğinde, yığma bir tepe üzerinde inşa edilmiş kale ve etrafında kurulmuş olan Siverek şehrinin tarihi; Sümer, Akad, Asur, Eti, Mitanni, Akat, Urartu, Med, Pers, Roma, Bizans, Arap, Selçuklular ve Osmanlılardan günümüze kadar çok değişik kavim ve milletlere dayanmaktadır. Bulduğu coğrafi konum itibarıyla ve volkanik bir arazi olmasının doğal bir sonucu olarak zengin toprağa ve su kaynaklarına sahiptir. Bu durum birçok kavim arasında el değiştirmesine neden olmuştur. Bundan ötürü birçok Türkmen, Yörük ve Ekrad cemaatlerinin uğrak yeri olan Siverek, bu bakımdan kültürel bir çeşitliliğe sahiptir⁴⁷⁴.

Farklı dönemlerde farklı isimlerle anılan bu bölge Selçuklu ve Osmanlılar döneminde Siverek adını almıştır⁴⁷⁵. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethi ile başlayan idari teşkilatlanma

⁴⁷² KKA. TD, nr. 106, v. 329ba-330ba-331ba-332ba-333ba-334ba.

⁴⁷³ Mehmet Salih Erpolat, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Çermik Sancağında İskân ve Nüfus", s. 79.

⁴⁷⁴ Zelal Özağaçhanlı, **Siverek İlçesinin Tarihi Sosyo-Kültürel Yapısı**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2010, s. 1.

⁴⁷⁵ Subarular döneminde "Subartu", Hitit-Asur-Mitanni dönemlerinde "Kummuh", Aramiler döneminde Süryaniler tarafından "Sebhabherak", Ermeniler hâkim oldukları dönemlerde "Sevaverek" olarak geçmektedir. Arapların bölgeyi fethettiği dönemlerde Siverek bir dış gibi kaldığı için buraya dış anlamına gelen "Senn" ya da Siyah taşlarından dolayı "Süveyda" adını verilmiştir. Siverek örneklerde

sonucu Siverek, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki "Ekrâd" "Yurtluk-Ocaklık" veya "Hükümet Sancakları" statüsünden farklı olarak klasik Osmanlı Sancakları statüsünde Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Hem sancak hem nahiye ismi olarak kaydedilen Siverek aynı zamanda sancağın idari merkezi olarak gördüğümüz tek nefsdır⁴⁷⁶.

XVI. yüzyılda şehir nüfuslarının gelişmesi büyük oranda verimli topraklara ve önemli ticaret yollarına sahip olunmasına bağlıdır. Bu özellikleri taşıyan şehirlerin bir de sağlam ve büyük kalelerle çevrili olması şehir nüfusunu daha da arttırmaktadır. Ancak Siverek'in önemli olmayan ikinci derecede ticaret yolları üzerinde oluşu, çevresinde tarıma elverişli fazla verimli arazisinin olmayışı gelişmiş bir şehir özelliği taşımaya engel olmuştur. Her ne kadar Siverek'te Bizans'tan beri kalenin varlığı biliniyor, hatta Türk ve Osmanlı fethinde Siverek kalesinin fethi kaynaklarda geçiyorsa da kısa bir süre sonra Osmanlı sınırlarının çok daha güneye ulaşmasıyla önemini yitirmiştir⁴⁷⁷.

1518 yılı tahririnde Siverek şehrinde 74'ü Müslüman 130'u Hıristiyan olmak üzere toplam 204 vergiye tabi hane kaydedilmiştir. Mücerredleri ise 19'u Müslüman 30'u Hıristiyan olmak üzere toplam 49'dur⁴⁷⁸. Bu verilere göre şehrin nüfusu 1.069'dur. Bunun 389'u Müslümanlardan, 680'i Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Şehirde nüfus sayısının azlığından dolayı mahalle kaydına rastlanılmayan Siverek şehrinde Müslim ve Gayrimüslimler iki ayrı cemaat olarak vergiye tabi hane ve mücerredler kaydedilmiştir⁴⁷⁹.

1566 yılı tahririnde Siverek'te 152'si Müslüman 325'i Gayrimüslim olmak üzere toplam 477 vergiye tabi hane bulunmaktadır. Mücerredlerin sayısı ise 61'i Müslüman 45'i Gayrimüslim olmak üzere 106'dır. Bu sonuçlara göre şehrin tahmini nüfusu 2.491'dir. Bu nüfusun 821'i Müslüman'dan 1.670'i Hıristiyanlardan oluşmaktadır.

İki tahrir sonuçlarına göre Siverek şehrinde yaklaşık %152'lik bir artış yaşanmıştır. Şehir nüfus olarak her ne kadar diğer şehirlerin gerisinde kalsa da burada da Müslim nüfus %111'lik bir artış gösterirken, Gayrimüslim nüfusta yaklaşık %145'lik bir artış olmuştur. Şehirde Gayrimüslim nüfusta büyük küçük gözetmeksizin genel olarak Müslümanlara göre daha fazla bir artış yaşanmıştır. Görüldüğü gibi Siverek'te de aynı tabloyla karşılaşmaktayız.

de görüldüğü gibi her dönem farklı bir isimle anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Zelal Özağaçhanlı, **a.g.t.**, s. 8.

⁴⁷⁶ İlhan Ekinci, "Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523)", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4, Isparta 1999, s. 108; Zelal Özağaçhanlı, **a.g.t.**, s. 55-56.

⁴⁷⁷ İlhan Ekinci, **a.g.m.**, s. 111.

⁴⁷⁸ BOA. TD, nr.64. s. 460-62.

⁴⁷⁹ KKA. TD, nr. 151, v.199ba-200ba-.201ba-202ba.

Bu konudaki genel kanı daha öncede bahsettiğimiz gibi Türklerin Anadolu'ya akınlarıyla birlikte Gayrimüslim unsurların doğudan batıya ve güneye, kırsal kesimden şehir merkezlerine doğru göç etmeleridir. Tarih içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı bu göçler devam etmiştir⁴⁸⁰.

2.12. Kiğı

Kiğı, inceleme alanımızdaki şehirler arasında küçük ölçekli şehir grubunda yer alan hatta en az nüfus yoğunluğuna sahip olan bir şehirdir. Coğrafi alanının büyük bir kısmının dağlık oluşu, savunma ya da ticari şehir potansiyeli gibi özelliklerinin bulunmayışı ve doğu-batı istikametindeki ana yollara uzak oluşu nedeniyle büyük ve gelişmiş bir şehir özelliği taşımamaktadır. Bulunduğu coğrafyanın Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından Kiğı sancağı Kiğı, Anderis, Sancak, Göçek, Gürzalık ve Kızucan olmak üzere 6 nahiyeye şeklinde teşekkül edilip Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Sancağın Kiğı nahiyesi hariç kent özelliği gösteren yerleşim birimi yoktur. Köy, mezra ve buralardaki nüfus yoğunluğu bakımından diğer nahiyeler arasında ilk sırada yer almaktadır. Nüfusunun tamamı Gayrimüslim olan 27 köyden 15'i Kiğı nahiyesinde bulunmaktadır. Bundan dolayı Kiğı hem sancak, hem nahiyeye ve hem de buraya bağlı merkez ismi olarak geçmektedir.

Kısmen şehir özelliği taşıyan Kiğı, XVI. yüzyılda Osmanlı kasabaları türünden bir şehir görünümündedir⁴⁸¹. Pazarı ve mahalleleri bulunan ve ağırlıklı olarak Gayrimüslimlerin bulunduğu Kiğı'da halk karışık halde yaşamaktadır⁴⁸².

1518 yılında Kiğı şehrinde toplam 74 nefer bulunmaktadır. Ne Müslüman ne de Hıristiyanlarda mücerred kaydedilmemiştir. Müslümanların 22 hanesi, Hıristiyanların ise 52 hanesi mevcuttur⁴⁸³. Hanelerin nüfus olarak karşılığı 370'dir. Kiğı'nin diğer şehirlerle karşılaştırıldığında şehir nüfusunun oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Kiğı'nın dağlarla çevrili bir araziye sahip olmasına ya da ana ticaret yollarına uzak olmasına bağlanabilir. Şehrin savunma amacına yönelik bir coğrafi yapıya sahip olmaması da burada

⁴⁸⁰ İlhan Ekinci, **a.g.m.**, s. 112.

⁴⁸¹ Kasaba bir vilayetin içindeki diğer yerleşmeler arasında büyük sayılan şehri ifade etmek için kullanılmış olup yine Osmanlı anlayışında ne pek büyük ne pek küçük şehirlere kasaba denildiği görülmektedir. Bkz. Adnan Gürbüz, **a.g.m.**, s. 31.

⁴⁸² Yunus Koç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kiğı Sancağı'nda İskân Ve Toplumsal Yapı", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S.16, Konya/Güz 2004, s. 131-133.

⁴⁸³ BOA. TD, nr. 64, s. 717.

kalabalık bir nüfusun barınmasına imkân vermediği gibi şehrin gelişmesine de engel olmuştur.

1553 yılına ait defterde nefs-i Kiğı yani kaza merkezi olarak geçen Kiğı'da bir Müslüman mahallesi iki de Hıristiyan mahallesi bulunmaktadır. Müslüman mahallesinde nefer sayısı 110'dur. Bunun 82'si hane 28'i mücerreddir. Bir de defterde 36 neferlik cami hizmetkârı ve duacı grubu kaydedilmiştir⁴⁸⁴. 1553 yılında Hıristiyanların toplam nefer sayısı 420'dir. 324'ü hane 96'sı mücerreddir. Hıristiyanlara ait Dertareş mahallesinde nefer sayısı 230'dur. 176'sı hane 54'ü mücerreddir. Çeys-i Erameni Mahallesinde ise nefer sayısı 192'dir. 148'i hane 42'si mücerreddir⁴⁸⁵. 1553 yılında Kiğı merkezinde toplam hane sayısı 406, mücerred sayısı ise 124 olmuştur. Bunun nüfus olarak oranı 2.154'tür. Bu nüfusun da 438'i Müslümanlara, 1.716'sı Gayrimüslimlere aittir.

İlk tahrirde göre şehir nüfusu oldukça düşük seviyedeysen son tahrirde büyük bir artış yaşanmıştır. Bu durum özellikle Gayrimüslim nüfus üzerinde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Gayrimüslim nüfusun yüksek artış oranında doğal artışın tesiri yanında göçle gelen nüfusun da katkısı vardır. Doğu ve güneydoğu sancaklarına ait defterlerde sıkça geçen "birûnî" terimi göçmen nüfusa işaret etmektedir. Sadece Kiğı sancağında isminin önünde ya da sonunda "birûnî" kaydı bulunan 177 adet şahıs tespit edilmiştir. Bu da sancak genelinde azımsanmayacak bir göçmen nüfusun bulunduğunu göstermektedir⁴⁸⁶.

Sancak bünyesinde yer alan Gayrimüslim nüfus tamamen Ermenilerden müteşekkildir. Bu durum hem Kiğı merkez hem de bazı köyler zikredilirken "an eramine", "gebran-ı eramine" tabirleri ile ifade edilmektedir⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Yunus Koç, **a.g.m.**, s. 140.

⁴⁸⁵ KKA. TD, nr. 126, v. 5ba-6ba-7ba.

⁴⁸⁶ Yunus Koç, **a.g.m.**, s. 143.

⁴⁸⁷ Yunus Koç, **a.g.m.**, s.144.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR EYALETİ'NDE ŞEHİRLEŞMEYE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Osmanlı Devleti kuruluştan büyük bir imparatorluğa doğru adım attığı yıllardan itibaren şehirleşmeye büyük önem vermiştir. Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethinin ardından şehri yağma ettirmeyip imar faaliyetlerine başlaması bunun en bariz göstergesi olmuştur. Bu durum daha sonra tahta geçen diğer padişahlar döneminde de devam etmiş ve Osmanlı şehirleri adından söz ettirir hale gelmiştir.

Osmanlı şehrinin gelişmesinde idari düzenin uyguladığı imar faaliyetlerinin yanı sıra bu gelişmeyi güçlendiren çeşitli unsurlarda vardır. Öncelikle şehirlerin büyüklüğü, içinde yaşayan nüfusla bağlantılıdır. Bir yerleşim bölgesinin şehir sayılabilmesi için belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşması ve burada yaşayan nüfus gelirlerinin çoğunun tarım dışı iktisadi faaliyetlerle karşılanması gerekmektedir. Şehir nüfusu yıllara göre artış veya azalış içinde olabilmektedir. Bunda göç olgusunun payı olduğu gibi bu dönemde meydana gelen savaşlar, sosyo-ekonomik koşullar ve uygulanan politikalar da etkili olmuştur. Ayrıca yolların kesiştiği yerlerdeki alışveriş merkezlerinin kentlerin büyümesindeki katkısı oldukça büyüktür. Ulaşımın kolay olması şehirlerde ticari canlılığın yaşanmasını sağladığı için burayı daha cazip hale getirmiş, dışarıdan daha fazla nüfus almasına sebep olmuştur.

Bunlara ek olarak XVI. yüzyılda şehir nüfuslarının gelişmesinde verimli ovalar ve hayvancılığın yapılabildiği büyük otlakların varlığı da önemli unsurlar arasındadır. Bu özellikleri taşıyan alanların, sağlam ve dik kalelerin koruması altında olması, şehir nüfusunun artmasına oldukça etki etmiştir⁴⁸⁸. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bazı şehir kalelerinden bahsetmiş, ancak gördüğü kalelerin hiçbirinin Mardin kalesi gibi sarp ve çetin bir kale olmadığını söylemiştir⁴⁸⁹. Diyarbakır Eyaletindeki şehirler dikkate alınca Mardin şehri nüfus ve gelişmişlik açısından önemli bir noktadadır. Ancak sancak merkezleri olan şehirler bulunduğu bölgenin en hareketli yerleşim birimleri olmalarına rağmen her biri aynı gelişmeyi gösterememiştir⁴⁹⁰. Ana yollar ve verimli ovalardan uzak olan şehirler genellikle bir gelişme

⁴⁸⁸ İlhan Ekinci, **a.g.m.**, s. 111.

⁴⁸⁹ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, s. 82

⁴⁹⁰ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 101.

göstermekten de uzak olmuşlardır. Bu bölümde de şehirlerin gelişim seviyelerinin farklılık arz etmesine neden olabilecek faktörler üzerinde durulacaktır.

1- Coğrafi Konum

Şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde yadsınamaz bir rolü olan devletin, zamanla yeni bölgeler fethederek sahip olduğu toprakları ve üzerinde yaşayan insanları idare etmesi için şehirleşmeye ihtiyacı vardı. Yukarıda da bahsedildiği gibi şehirlerin gelişme seviyeleri ile kurulduğu coğrafi zemin arasında oldukça sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. Fatma Acun'a göre şehirlerin kurulması ve gelişmesi 3 adımdan oluşmaktadır. Bunlar müsait bir çevre, zirai ve ziraat dışı faaliyetler için gelişmiş bir teknoloji ve sosyal organizasyonlardır⁴⁹¹. Coğrafi yapı yerleşimi etkileyen en temel faktörlerden biridir. Arazinin dağlık, ovalık, yayla, vadi boyu, yol güzergâhları vs. oluşuna iklim tipine bitki örtüsüne göre yerleşim düzeni değişmekte, fiziki ve sosyal yapı ona göre şekillenmektedir⁴⁹². Bu bağlamda eski dönemlerden beri coğrafi olarak elverişli, işlek ticari yollar etrafına kurulan şehirler diğerlerine göre daha çok nüfus çekmiştir⁴⁹³.

Diyarbakır Eyaleti'nin teşkil edildiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının genel olarak engebeli ve dağlık bir araziye sahip olması, tarım arazisinin kısıtlı olması hem sosyal hem ekonomik olarak şehir hayatını etkilemiştir. Çalışma alanımızdaki büyük ya da küçük ölçekli şehirlerde de coğrafi yapının etkisini görmek mümkündür. Küçük şehir olarak tabir ettiğimiz şehirlerin çoğunun yeryüzü şekillerinin dağlık ve engebeli oluşu ve buna bağlı olarak tarım arazilerinin yetersiz ve önemli ticaret yollarına uzak oluşu nüfus yoğunluklarını ve ticari hayatlarını etkilemiştir.

Bunların dışında ele aldığımız şehirlerin yüksek tepeler üzerinde kurulmuş olmaları ortak özellikleridir. Zira çok eski tarihlerden itibaren insanlar yerleşim bölgesi seçerken çevreye hâkim olan tepelik alanları tercih etmişlerdir. Burada geniş bir alanın gözetlenmesinin kolaylığı sayesinde tehlikelerden önceden haberdar olunmak amaçlanmıştır. Ayrıca bu durum

⁴⁹¹ Fatma Acun, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği", **Bellekten**, LXV/242, Nisan Ankara 2001, s. 164.

⁴⁹² Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s.54.

⁴⁹³ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s.164.

şehrin savunulması açısından avantaj olarak görülmüştür. Hemen hemen bütün şehirlerde bu özellik mevcuttur⁴⁹⁴.

Yeryüzü şekilleri büyük ölçüde karada yol güzergâhlarının oluşumunu da etkilemektedir⁴⁹⁵. Osmanlı Devleti yolları şehir kurulacak arazinin coğrafi şartlarını göz önünde bulundurarak belirlemiştir. Şehirleri ovada tarım arazilerini ziyan etmek yerine yamaçlara yerleştirmeyi tercih etmiş, dolayısıyla da insanların yaşam şekillerini kolaylaştıracak şekilde yollar meydana getirilmeye çalışılmıştır. Hal böyle olunca da bu durum insanların yaşam alanı olan evlerinin mimarisini de etkilemiştir. Evler düz bir yol üzerine kurulmadığı için her ev farklı istikametlere yönelmiştir. Bölgenin topografisine uygun olarak şehir ve yol şebekesi meydana getirmek birbirinden bağımsız evler oluşturduğu gibi bu evlere bir de şahsiyet kazandırmıştır⁴⁹⁶.

Bazı şehirlerin uzun süre varlıklarını devam ettirmeleri uygun coğrafi sahada kurulmuş olmaları ve gelişmiş ulaşım faaliyetlerine sahip olmaları sayesinde olmuştur. Böylece meydana gelen yeni koşullara daha iyi uyum sağlama fırsatı bularak gelişimlerini sürdürmüşlerdir⁴⁹⁷. Bu konuda Harput ve Arabgir iyi birer örnektir. Diğer şehirlerde olduğu üzere, yüksek tepe üzerinde kurulmalarına rağmen önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaları hem şehir nüfusuna hem de ekonomik gelişimine katkı sağlamıştır. Küçük şehirlerle karşılaştırıldıklarında aradaki bu fark daha belirgin bir şekilde görülebilmektedir. 400 ila 600 arası vergi mükellefine sahip olan birçok yerleşme, daha ileri bir gelişim seviyesi kaydedebilmek için buldukları yerleşimi bir şekilde ticari yol ağına bağlayacak düzeyde bir ticari faaliyete sahip olmalıdır. Yol öncelikle yiyecek ihtiyaçlarını karşılama, daha sonra konaklama noktalarının kurulması ve yerel sanat ürünlerinin üretilmesi şeklinde ticaretin çoğalması anlamına gelmektedir. Zanaatçı ve tüccar sayısı arttıkça sanatsal ürünler de artmakta ve bu durum idari unsurların etkinliğini azalmaktadır. Böylece şehir daha çok satış yapabilecek ve büyüyecektir⁴⁹⁸.

⁴⁹⁴ Mehmet Sait Şahinalp, **a.g.m.**, s. 113.

⁴⁹⁵ Cemal Çetin, “Anadolu İskeleleri ve Kara Yolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları)”, **JASSS**, C.II, S. 28, 2014 s. 353.

⁴⁹⁶ Osmanlı şehri ile Batı Avrupa şehirleri arasında kıyaslama yapan Cansever, Avrupa şehirlerindeki evlerin daha çok yola göre aynı hizada ve aynı yükseklikte yani tek tip olarak inşa edildiğini kesin bir şahsiyet ifadesine sahip olmadığını ve şehirlerin genellikle üst iradenin emri ile inşa edildiğini düşünmektedir. Bkz. Turgut Cansever, **a.g.e.**, s. 95-97.

⁴⁹⁷ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. 2, İstanbul 1981, s. 6.

⁴⁹⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, s. 52-53.

Diyarbakır, Ruha, Mardin gibi şehirlerin Diyarbakır-Musul, Halep-Musul yolları üzerinde bulunuşu bu şehirlerin ticari hayatları üzerine büyük fayda sağlamıştır. Buradan geçen büyük kervanlar Akdeniz limanlarına Asya'nın zengin ülkeleri Hindistan ve İran'dan çeşitli baharat, kumaş gibi ürünleri getirdikleri gibi, oradan da bir kısım Avrupa mallarını aksi istikamete taşırlardı⁴⁹⁹. Kervanların Ruha'ya getirdiği her türlü mal ve eşya burada gümrüğe tabi tutulmakta, bâc ve tamga adıyla gelir kaydedilmekteydi. Bu şekilde kervanlar sayesinde şehirdeki iktisadi faaliyetler sürekli canlı tutmaktaydı⁵⁰⁰.

Harput'un, dağlarla çevrili verimli ovalar üzerinde savunmaya elverişli bir şehir olarak kurulmuş olması eski çağlardan beri önemli bir şehir olmasını sağlamıştır. Tabi bunda ticari yolların etkisi olduğu da yadsınamaz bir gerçektir⁵⁰¹. Harput Diyarbakır-Ergani ve Bingöl'den gelen kervan yolları üzerinde olması nedeniyle büyük kervanların uğrak yeri olmuştur. Bu vesileyle kervanlardan alınan vergi gelirleri arttığı gibi çevre halkına ve bölgeye büyük iktisadi faydalar sağlamıştır. Böylece Harput çevrede üretilen malların ve dışarıdan gelen ticari eşya pazarlamasının yapıldığı önemli bir merkez olmuştur. Çemişgezek, Palu, Ergani gibi az gelişmiş şehirler bir çarşı sistemine sahip olmadığı için ihtiyaçlarını Harput'tan temin etmişlerdir⁵⁰². Ancak şehrin yüksekte ve dört bir taraftan açıkta oluşu, mevsim şartlarıyla birlikte ulaşım sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Halep'ten ve diğer şehirlerden gelen yük kervanları, nakliye pazarlığını Elazığ Ovası'na kadar ayırıp, yüksekteki Harput şehri için ise ayrıca pazarlık etmişlerdir⁵⁰³. Görüldüğü gibi bir şehrin önemli ticaret yolları üzerinde olması şehir ekonomisine katkı sağlayıp nüfusu cezbedebildiği gibi, yer şekillerinden ve ikliminden dolayı da olumsuz şekilde etkileyebilmekteydi.

Bir şehrin bulunduğu coğrafi sahanın tarımsal faaliyetlere uygun olması, şehir ekonomisine ek gelir sağlamaktadır. Şehirlerin ekonomik hayatı genel olarak sanayi ve ticari faaliyetlerle sürdürülmektedir. Ancak düz ve ovalık alanlara sahip olan şehirlerde hem şehir halkının ihtiyaçları karşılanmakta hem de elde edilen ürünler çarşı ve pazarlarda satılarak ekonomiye katkı sağlamaktadır. Özellikle Ruha sancağının zengin su kaynaklarına sahip olması ve kuzey Mezopotamya'nın bir uzantısını teşkil eden Harran Ovası'na sahip olması bölge topraklarında yerleşmeyi ve zirai üretimi teşvik etmiştir⁵⁰⁴. Bu nedenle nüfus yoğunluğu

⁴⁹⁹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 125.

⁵⁰⁰ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 164.

⁵⁰¹ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 31-32.

⁵⁰² Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 225.

⁵⁰³ İbrahim Erdoğan, **a.g.t.**, s. 155.

⁵⁰⁴ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 13.

açısından eyalet genelinde en yoğun üçüncü şehir olmuştur. Ruha'nın zengin su kaynakları yapancı seyyahların da dikkatini çekmiş ve seyahatnamelerinde bu konuya yer vermişlerdir⁵⁰⁵.

Çemişgezek şehri doğudan batıya uzanan Munzur dağları platosu üzerinde engebeli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Şehir, bulunduğu mevki açısından şehirleşmeye uygun olmadığı gibi ilk ve ortaçağ temel ögesi olan savunma amacıyla kurulmuştur⁵⁰⁶. Ayrıca ana yollardan uzak nehir ve dağlar vasıtasıyla çevresinden tecrit edilmesinden dolayı sanayi ve ticari faaliyetleri gelişmemiştir. Dolayısıyla bu durum şehirleşme ve nüfus yoğunluğu üzerine de etki etmiştir. Bu tür nedenlerden dolayı Çemişgezek küçük ölçekli kent grubunda kalmıştır.

Siverek ve Ergani şehirlerinin de Çemişgezek gibi önemli olmayan ikinci derece ticaret yolları üzerinde oluşu, çevresinde fazla verimli alanlarının olmayışı şehirleşme açısından gelişimlerini kısıtlamıştır. Şehirlerin ekonomik açıdan gelişmeleri için gereken şartlara sahip olmamaları nüfus yoğunluğuna yansımıştır⁵⁰⁷. Küçük ölçekli şehirler arasında yer alan Kiğı, coğrafi alanının büyük bir kısmının dağlık oluşu, savunma ya da ticari şehir potansiyeline sahip olmayışı ve doğu-batı istikametindeki ana yollara uzak oluşu nedeniyle büyük ve gelişmiş bir şehir özelliği taşımamaktadır.

Örneklerde de görüldüğü gibi şehirlerin gelişmesi ile kurulduğu coğrafi saha arasında oldukça sıkı bir ilişki vardır. Bir bölgenin coğrafi şartlarının yani arazi yapısının tarıma elverişli olmaması ya da ekilecek arazisinin ve buradan elde edilen ürünlerin yerleşik halka yetmemesi kıtlık yaşanmasına neden olmaktadır⁵⁰⁸. Büyük bir kasaba çevresinde uyduları olmadığı halde nadiren gelişebilmiştir⁵⁰⁹. Şehirler besin ihtiyaçlarını art bölgelerindeki tarım arazilerinden sağladıkları için şehir hayatı olumsuz etkilenmektedir. Özellikle bu durum XVI. yüzyılın ortalarından itibaren daha çok hissedilir hale gelmiştir. 1540 yılından sonra nüfusun dengesiz bir şekilde artması ve tarım arazilerinin bu artışın gerisinde kalması Anadolu'da hem şehir hem de köy ahalisini kıtlıkla karşı karşıya getirmiştir.

2- Transit Yol Ağı

⁵⁰⁵ Özellikle ünlü Fransız Seyyah Tavernier Seyahatnamesi'nde Ruha'nın su kaynaklarının kendine has ve oldukça güzel olduğundan bahsetmiştir. Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, s. 199.

⁵⁰⁶ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 57.

⁵⁰⁷ İlhan Ekinci, **a.g.m.**, s. 111.

⁵⁰⁸ Zafer Karademir, **İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)**, Kitapyayınevi, İstanbul 2014, s. 77.

⁵⁰⁹ Suraya Faroqlı, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, s. 53.

Şehirlerin gelişmesinde ve yeni şehirler kurulmasında sahip olunan yol ağının oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır. Medeniyetin en önemli unsuru olan yollar, insanlar için seyahat, ihtiyaç maddelerin nakli, toplumlar arası sosyal ve ekonomik fikir alışverişlerine olanak vermiştir⁵¹⁰.

Osmanlı Devleti ilk fetihlerinden itibaren Romalılar devrinden kalma yol sistemlerini, Bizans ve Selçuklulardan, onların da yapmış olduğu ilavelerle birlikte devralmıştır⁵¹¹. İstanbul'un fethinden sonra İstanbul ağırlıklı bir gelişme gösteren Osmanlı yol şebekesi, İstanbul'dan Balkanlara ve Anadolu'ya doğru ana yol güzergâhları sağ-orta ve sol kol olarak isimlendirilmiştir⁵¹². Bizanslılar döneminde ağırlıklı olarak deniz yollarının kullanılmasından dolayı ticari olarak büyük bir önem taşımayan Anadolu, Selçuklu fütuhâtı ile dünya ticaretinde önemli bir konuma gelmiştir. Böylece XII. yüzyılda Anadolu doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki kara ticaret yollarının ana kavşak noktası olmuştur. Bu yollardan doğu-batı istikametinde olan Antalya ve Alanya'dan (daha sonra yumurtalık) başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçip İran ve Türkistan'a varmaktaydı. Kuzey-güney istikametindeki yol ise; Antalya, Alanya ve Ayaş limanlarından başlayarak, Kayseri'den Sivas'a kadar doğu-batı yoluyla birleşir, buradan Tokat-Sinop ya da Tokat-Samsun güzergâhlarında deniz yoluyla Kırım'a Suğdak limanına ulaşırdı. Bu yolun bir kolu Elbistan Malatya-Diyarbakır üzerinden Doğu Anadolu ve Irak'a giderdi⁵¹³.

Değişen ekonomik koşullardan dolayı Osmanlı Devleti yol sisteminde önemli değişikliklere gitmiş, Selçuklu yollarının aksine büyük şehirler etrafında bir yol sistemi oluşturarak ve fetihlerle önemli ticaret yollarının denetimini ele geçirerek ticaret yollarının kendi topraklarından geçmesini sağlamışlardır. Bu durum Osmanlıların bölgeler arası ticareti geliştirmek için yaptığı en önemli faaliyetlerden birisi olmuştur. Osmanlılar bu durumun getireceği faydaları çok iyi bildikleri için XV. ve XVI. yüzyıllarda özellikle doğuya doğru

⁵¹⁰ Mehmet Yaşar Ertaş, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", **CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları VI. Ara dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan)**, Uşak 2011, s. 626.

⁵¹¹ Osmanlı Devleti'nin hem karada hem de denizde sahip olduğu yol sistemini ayrıntılı ve sistemli olarak ilk kez kaydettiği resmi belge, H. 1002 / M. 1594-1595 tarihli menzil ve iskele defteridir. Bu deftere göre Osmanlı Devleti'nin kara üzerinde altı adet ana yol hattı bulunmaktadır. Bunlardan üçü Anadolu topraklarında diğer üçü ise Balkan topraklarındadır. Bkz. Cemal Çetin, **a.g.m.**, s. 349.

⁵¹² İlhan Şahin, **a.g.m.**, s. 448.

⁵¹³ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi", **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 127.

takip ettikleri genişleme siyasetinin temel faktörlerinden birini ticaret yollarının denetimini ele geçirmek üzere kurmuşlardır⁵¹⁴.

Şehirlerin gelişmesi konusunda yolların oldukça önem arz ettiğini daha önce söylemiştik. Eski çağlardan beri yollar ticari ve askeri faaliyetler, ulaşım ve haberleşme, nakliye gibi amaçlar için kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda taşraya ve gerekli diğer yerlere merkezden gönderilen emirlerin ulaştırılması, haberleşmenin çabuk ve güvenli bir şekilde yapılması için gelişmiş yol ağına sahip olmak önemlidir⁵¹⁵. Birbirleriyle ve başkentle gelişmiş ulaşım ve iletişim imkânlarına sahip olan şehirde yaşamak idareciler ve askeri gruplar içinde dikkat edilen hususlar arasında olmuştur. Küçük ve izole konumdaki kırsal yerleşim birimleri bu fonksiyonları yerine getiremedikleri için idareciler, şehirlerde mekân tutmakta veya mekân tuttıkları yerleşim birimlerinin şehre dönüşmesi için devlet gerekli teşvik ve desteği sağlamaktadır⁵¹⁶.

Osmanlı Devletinde yollar Anadolu ve Rumeli yol ağı⁵¹⁷ olarak ikiye ayrılmış, bu yollar da kendi içlerinde sağ kol, orta kol, sol kol olarak üçer gruplara ayrılmıştır. Buna göre Anadolu yol ağı şöyledir:

Anadolu'nun sağ kolu: İstanbul'dan (Üsküdar) başlar Gebze, İzmit, Eskişehir, Akşehir, Konya, Adana, Antakya şehirlerinden geçerek buradan bir kol Halep'e, bir kol da Şam'dan Hicaz ve Mısır'a gitmekteydi⁵¹⁸.

⁵¹⁴ Özer Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV. XVI. Yüzyıllar)", **Prof.Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, Haz. Nilgün Nurhan Kara-Latif Daşdemir-Özer Küpeli, Meta Basım Yayın, İzmir 2008, s.391.

⁵¹⁵ Devlet, yol ağını güvenliğini sağlayabilmek için menzilhaneleri tesis etmiştir. Menzilhaneler aynı zamanda sefer esnasında ordunun iâşesinin sağlanması ve konaklaması ile ticari malların naklinde de kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım teşkilatı ile menziller aynı yolları kullanmışlardır. Ancak, haberleşme amacı ile yapılan konak yerleri ile ticaret kervanlarının konakları ayrı bir teşkilata sahiptir. Ulaşım konakları genellikle kervansaray ve han diye tabir olunan yerlerde olup, bunların güvenliğinin sağlanması için önemli geçit yerlerinde derbentler, posta ve diğer haberleşme işleri için ise menzilhaneler kurulmuştur. Bkz. A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı Ve Menziller", **Osmanlı Araştırmaları**, XX, İstanbul 2000, s. 74.

⁵¹⁶ Fatma Acun, "Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği",s. 168.

⁵¹⁷ Rumeli'de ise sağ kol: İstanbul-Vize-Kırklareli-Aydos-Prevadi-Babadağ- İsaççı- Akkerman yolu ile Özi ve Kırım'a; Orta kol, İstanbul - Silivri - Çorlu - Edirne - Filibe - Sofya - Niş - Yogodima üzerinden Belgrad'a uzanmaktaydı. Rumeli sol kolu ise, İstanbul - Silivri - Tekirdağ - Gelibolu - Malkara -Gümülçine - Yenice-i Karasu - Selanik - Yenişehir - İzdin - Livadiye yolu ile İstefe'ye, oradan da Eğriboz yolu ile Gördüs'e uzanıyordu. Bkz. A. Latif Armağan, **a.g.m.**, s. 74.

Anadolu'nun orta kolu: İstanbul'dan (Üsküdar) başlayarak Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Hendek, Ayaş, Düzce, Bolu, Hacı Hamza, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas, Hasan Çebi, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takip eden Bağdat-Basra yoludur.

Anadolu'nun sol kolu: İstanbul'dan (Üsküdar) başlayarak Gebze, İzmit, Düzce, Bolu, Çerkeş, Tosya, Hacı Hamza, Merzifon, (buraya kadar orta kolu takip eder) Karahisar-ı Şark Bayburt, Tercan, Erzurum yolu ile Kars'a ve Tebriz'e ulaşır⁵¹⁹.

Yukarıda adı geçen ana yollar tali yollarla birbirine bağlanmıştır. Orta kol Sapanca'dan Geyve, Taraklı, Torbalı, Göynük, Nallıhan, Ayaş, Ankara, Yahşihan, Kırşehir, Kayseri ve Maraş'a; yine aynı yol Ankara'dan itibaren Kalecik, Sungurlu, Yozgat, Bağazlıyan üzerinden Kayseri'ye; Sivas'tan Divriği, Eğin ve Arapkir üzerinden Çemişkezek'e; Eğin'den Erzincan ve Erzurum'a; yine Sivas'tan Yeni-il, Zamantı, Kayseri, Nevşehir, Niğde yoluyla Ereğli'ye; Sivas'tan diğer bir kolla Ulaş, Mancılık, Gürün, Elbistan Maraş, Ayıntab, Nizip, Birecik ve Urfa'ya; Diyarbakır'dan Rakka'ya uzanan tali yollar bulunmaktaydı. Sol koldan ise Erzurum'dan Eğil, Oltu, Ardahan üzerinden Ahıska'ya; Hamamlı'dan Araç, Kastamonu Taşköprü, Boyabat, Bafra, Samsun Çarşamba, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun, Tirebolu, Büyük Liman ve Boladhan (Polathane) üzerinden Trabzon'a ulaşılmaktaydı. Trabzon'dan da Gümüşhane-Bayburt yolu ile Erzurum'a varılıyordu. Erzurum'dan ise Hasankale-Molla Süleyman-Erciş güzergâhından Van ile bağlantı sağlanmaktaydı⁵²⁰.

Buna göre Anadolu topraklarından geçen bu ana yollardan sadece orta kol ve bu koldan ayrılan bazı tali yollar -Sivas'tan Divriği, Eğin ve Arapkir üzerinden Çemişkezek'e, Sivas'tan diğer bir kolla Ulaş, Mancılık, Gürün, Elbistan Maraş, Ayıntab, Nizip, Birecik ve Urfa'ya, Diyarbakır'dan Rakka'ya- bizim çalışma alanımız olan Diyarbakır eyaleti topraklarından geçmektedir. Ayrıca dönemin ekonomik kaynakları arasında oldukça önemli olan İpek Yolu'nun da çalışma alanımız dâhilindeki şehirlerle bağlantısı bulunmaktadır. Bu

⁵¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi", s. 127; Franz Taeschner'in ayrıntılarıyla Anadolu yol ağını anlattığı kitabında Anadolu sağ kol güzergâhı padişahın Doğu seferlerinde kullandığı geçiş yolu ve her yıl Mekke'ye giden hacıların kullandığı hac yolu olarak adlandırmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Franz Taeschner, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı**, Çev. Nilüfer Epçeli, C. I-II, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 127; Anadolu sağ kol güzergâhından ayrılan üç tâli yol vardır ve bu yolların en önemlileri İzmir, Bodrum ve Antalya-Anamur yollarıdır Bkz. A. Latif Armağan, **a.g.m.**, s. 74.

⁵¹⁹ İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan) S. XV, İstanbul 1997, s. 241-242.

⁵²⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi", s. 127.

nedenle Doğu Anadolu bölgesinin fethi Osmanlı Devleti için oldukça önem arz etmiştir. Devlet bu yolların denetimi ele geçirerek gücüne güç katmak istemiştir.

Osmanlı Devleti, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğuya doğru girdiği fetih hareketinde büyük ticari etkinliğe sahip olan İpek yolunun başlıca merkezleri Ankara, Osmancık, Amasya, Erzincan'ı ele geçirerek İpek yolunu kendi denetimine almaya çalışmıştır. Sonuç olarak da bu durum Osmanlı, İran ve İtalyan kent devletleriyle Bursa-Tebriz arasındaki İpek Yolu'nun denetimini ele geçirmek için uzun yıllar boyunca süren savaşları da beraberinde getirmiştir⁵²¹.

Özellikle Safevilerle girdiği savaş sonucunda Doğu Anadolu şehirlerini ele geçiren Osmanlılar bölgede etkinliklerini arttırmış, Dulkadiroğlularını Osmanlı hâkimiyetine katmış ve dağlık bölgelerdeki geçitleri de ele geçirerek Memluklulara giden yolu açmıştır. I. Selim'in Doğu Anadolu'nun fethini gerçekleştirmesi Osmanlılara Anadolu'dan Kafkasya'ya, Suriye ve İran'a açılan önemli stratejik geçitleri ellerinde bulundurma ve bu ülkelere askeri seferler hazırlayabilme fırsatı vermiştir. Doğu Anadolu'dan geçen Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa ipek yolu Osmanlı kontrolüne girmiş, Memluk topraklarının alınması ile de Süveyş kanalına kadar uluslararası ticari yolların kontrolü de Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimine geçmiştir. Böylece bu iki yol üzerinde zengin ticaret ve sanayi şehirleri, özellikle o zaman Mezopotamya ile İran, Anadolu ve Halep ticaret yollarının kesiştiği büyük ticaret merkezi olan Diyarbakır'ın ele geçirilmesi Osmanlı hazinesine önemli gelir kaynağı olmuştur⁵²².

Tebriz'den kervanlarla yola çıkan ham ipek, iki önemli dağıtım merkezi olan Erzurum ve Halep'e yine tüccarlar tarafından kurulan kervanlarla taşınırdı. Bu güzergâhta Tebriz'den Sa'd Çukuru (Aras vadisi) üzerinden Erzurum-Erzincan-Tokat yoluyla Amasya'ya gelinirdi. Amasya'da yol ikiye ayrılır ve biri kuzeyden Kastamonu-Bolu, diğeri güneyden Çorum-Ankara yolu izlenerek Bursa'ya ulaşırdı⁵²³.

⁵²¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 274-76.

⁵²² Dilaver Azimli, "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3/2, Uşak 2010 s. 106.

⁵²³ İran kervanları çoğunlukla Anadolu güzergâhını takip ediyorlardı. Fakat İran İpek Yolu'nun Anadolu kısmında farklı süreçlerde değişik menziller de kullanılmıştır: İlhanlılar döneminde kervanlar Erzurum, Erzincan, Sivas yoluyla Konya'ya ve İstanbul'a ulaşırdı. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra daha kısa bir güzergâh izlenmeye başlandı. Bkz. Nilüfer Alkan, "15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolunda Kervanlar", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S.11, Uşak 2006, s. 142.

Dönemin diğer bir önemli ipek pazarı olan Halep'e ise Erzurum üzerinden Fırat vadisine geçerek ya da daha çok Van-Bitlis-Diyarbakır-Urfa-Birecik yolunu kullanarak gelinirdi. Diyarbakır, Halep yolu üzerinde önemli bir durak yeriydi⁵²⁴. Halep'in de İskenderun-Adana-Karaman-Konya-Akşehir-Kütahya yoluyla Bursa'ya bağlantısı vardı. Bursa'dan sonra İran ham ipeğinin ihracı için Bursa- Mudanya-Pera ya da Bursa-Sakız yolu izleniyordu⁵²⁵. Bursa sadece İran ham ipek için değil, baharat ve diğer Asya ürünleri içinde önemli bir uluslararası pazar konumuna yükseldi. İpek konusunda Bursa ile rekabet edebilen tek pazar yukarıda da belirtildiği gibi Halep'ti⁵²⁶.

Tarih boyu önemini koruyan Diyarbakır kenti, çok önemli iki anayolun kavşağındadır. İlki Uzak Doğu'yu Van, Bitlis üzerinden Halep ve Batıya bağlamakta, diğeri ise Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı kuzeye bağlamaktadır⁵²⁷. XV ve XVI. yüzyıllarda Diyarbakır'dan geçen İpek güzergâhı oldukça fazla kullanılıyordu. Bu güzergâh ayrıca Filistin'deki kutsal yerleri ziyaret eden ve ters yöne yolculuk eden İtalyan tüccarları tarafından da kullanılıyordu. İpek ticareti farklı ticaret olanakları da sağlıyordu. İpek kervanları Doğu'dan misk, ravent ve Çin porseleni gibi değerli mallar getiriyordu. Ters istikamete de Avrupa yünlülerini, sırmalı kumaşları, kadifeleri, altın ve gümüş götürüyorlardı⁵²⁸.

Bir şehirde iktisadi faaliyetlerden elde edilen gelirlerin yüksek olması oranın önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Yine gelişmiş yollar üzerinde sürekli işleyen kervanların olması şehirlerin gelişmesine etki etmektedir. Amid, Mardin, Ruha, Harput bu özelliğe sahip olan şehirlerdir. Musul üzerinden Mardin'e, buradan Ruha'ya ulaşan ve Ruha'yı Halep'e bağlayan ticari yolun varlığı, Ruha'yı bölgenin önemli şehirlerinden biri haline getirmiştir⁵²⁹.

XVI. yüzyılda Amid şehrinin, Bağdat-Musul-Mardin, Siverek-Urfa-Halep, Malatya-Sivas yollarının kesiştiği yerde olması dolayısıyla kervanlara sağladığı gelir şehrin zenginleşmesinde başlıca rol oynamıştır. Güneydoğu Anadolu'nun ana gümrük kapısı Diyarbakır olduğu için burada gümrüklerin güvenli bir şekilde toplanabilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı topraklarına Van'ın güneyindeki yollara giren bütün kervanlar yüklerini Van ya da Hakkâri de açmadan doğruca Diyarbakır'a getirmek zorundaydı. Ancak Van'dan

⁵²⁴ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbakır'da**, Çev. Tansel Güney, İletişim Yay. İstanbul 2015, s. 76.

⁵²⁵ Nilüfer Alkan, **a.g.m.**, s. 142.

⁵²⁶ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 276.

⁵²⁷ Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", s. 204.

⁵²⁸ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **a.g.e.**, s. 76-67.

⁵²⁹ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 164; Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", s. 204.

gelen kervanların Diyarbakır yolunu takip etmeleri usulden olmakla beraber, bazı kervanlar daha güneyden Habur üzerinden geçip Amid’de gümrük (bac) ödemekten kaçınmışlardır. Bu da gümrük gelirlerinin azalmasına ve gümrük emînlerinin zarar etmelerine yol açmıştır⁵³⁰. Nitekim 983/1575-76 tarihli bir mühimme kaydından Amid’de gümrük vergisinden kaçmak için farklı güzergâhlar izlendiğine dair bilgi elde edilmektedir⁵³¹. Yine Harput oldukça önemli yol ağı üzerindedir. Bu yollardan ilki Basra-Bağdat-Musul-Diyarbakır-Ergani-Harput yoluyla Malatya-Sivas-Tokat-Ankara hattıyla Samsun’a giden yol, ikincisi Çapakçur (Bingöl) üzerinden Van’a ulaşan yoldur. Harput Osmanlı-İran savaşları sırasında Diyarbakır Eyaleti’nde ordunun daima toplanma yeri olmuş, çeşitli ihtiyaçlar için Harput sancak beyi ve Kadısına başvurulmuştur⁵³².

Yol sisteminin oluşmasında ve yolların fiziki yapısı üzerinde savaşların önemli etkileri vardır. Buna bağlı olarak da yol çevresindeki yerleşimler ve sosyo-kültürel yaşam üzerinde de derin etkileri olmuştur. Karada arazi yapısı ve iklim, denizlerde ise iklim, akıntı, rüzgârlar savaşlarda ulaştırma koşullarını, ordunun hareket kabiliyetini, savaşın süresini doğrudan etkilemekteydi. Bazı yollar savaş sıklığına bağlı olarak daha çok ön plana çıkarken bazıları arka planda kalmıştır. Yine savaş yolu üzerindeki yerleşim alanları daha fazla gelişmiş ve imar edilmiştir. Sefer yollarında daha fazla bakım ve onarım yapıldığı için bu yollar daha çok gelişmiştir. Yukarıda bahsedilen ana yollar Osmanlı Devleti’nin aynı zamanda savaş yollarını da oluşturuyordu. Ancak ordunun her zaman bu yollardan yürümediği gibi bir bütün olarak hareket etmediği durumlarda olabiliyordu. Ordu bazı durumlarda tali yolları kullanabiliyordu⁵³³.

Savaş döneminde seçilen sefer yolları ve fetih güzergâhları kısa vadede ordu geçişleri sebebiyle tahribata uğrasa da uzun vadede hem ticari hem de imar faaliyetleri açısından daha da gelişmiştir. Sefer dönemlerinde orduyu komuta eden paşalar sefer yolu üzerinde sosyo-ekonomik yapılar inşa ederek yolun ve şehrin gelişmesine katkı sağlamıştır. Özellikle menzil külliyelerinin inşa edilmesinde seferlerin etkisi büyüktür⁵³⁴.

⁵³⁰ Nejat Göyünç, “16. Yüzyılda Diyarbakır (Amid) Şehri Sosyal ve Ekonomik Durum”, **Uluslararası Selahattin Eyyübi Sempozyumu**, 23-24 Kasım 1996, Diyarbakır 1997, s. 194-195; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, s. 63-65.

⁵³¹ MD. nr. 27, 959/400; devletin gümrük gelirlerini zarara sokan bir gelişmede Ekrad beyleri’nin İran’dan gelen tüccarlardan bac ve gümrük almasıdır. Bu konuda Ekrad beyleri uyarılmış, bac ve gümrüğün devlet tarafından Amid’de alınması bildirilmiştir. Bkz. MD. nr. 7, 1772/636.

⁵³² Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 32.

⁵³³ Mehmet Yaşar Ertaş, **a.g.m.**, s. 626-631.

⁵³⁴ Mehmet Yaşar Ertaş, **a.g.m.**, s. 640-41.

3- Nüfus ve Göçler

Tahrir defterlerinden elde edilen verilere göre sancakların nüfusu şehir nüfusu, köy nüfusu, aşiret ve cemaatler olmak üzere üç ana başlık altında incelenebilmektedir. Biz konumuz gereği inceleme alanımız içinde bulunan sancakların şehir nüfusunu ele almış bulunmaktayız. Osmanlı Devleti'nde toplum, dini cemaatlere göre ayrılmış, vergi ve askerlik başta olmak üzere birçok konuda cemaatler şeklinde değerlendirilmiştir. Tahrir defterlerinde de şehir, kasaba ve köy halkı “cema’at-ı müslümân”, cema’at-ı gebran”, cema’at-ı yahudiyan, cema’at-ı erameni” vs. gibi kategoriler altında toplanmış ve ona göre vergilendirilmiştir⁵³⁵.

Osmanlı Devleti mali açıdan vergi kaybını önlemek, dirlik ve düzeni sağlamak için şehirde vergi yükümlüsü reayayı ad ad oturdukları mahallelere göre tespit etmiş ve barındıkları mahallenin hangi sınırlar içinde olduğunu kesin çizgilerle belirlemiştir⁵³⁶. Ancak vergi amaçlı tutulan tahrirler her ne kadar iyi şartlar altında tutulursa tutulsun sayımdan kaçan insanlar olagelmıştır. Bu durum kasabalarda köylere göre daha zor olsa da önemli sayıda vergi mükellefi vergiden kaçmayı başarmıştır. Ayrıca merkezi idarenin görevlendirdiği devlet memurları da bu sayımlara tabi tutulmamıştır. Bu nedenle tahrir defterlerindeki kayıtların tam olarak bölge ya da şehirdeki nüfusu yansıttığını söyleyemeyiz. Fakat elde edilen veriler, bizim o dönem şehir nüfusu hakkında bir nebze olsun bilgi sahibi olmamızı kolaylaştırması bakımından oldukça önemlidir⁵³⁷.

Nüfus, bir şehrin gelişimini etkileyen en önemli etmenlerden biridir. Özellikle bir şehri kırdan ayıran en belirgin unsurların başında nüfus yoğunluğu, büyüklüğü ve içinde ziraat dışı alanlara yönelen nüfus barındırması gelmektedir⁵³⁸. Bu nedenle şehri tanımlarken her ne kadar işlevleri üzerine yoğunlaşmak gerekse de şehirde yaşayan nüfusun tespit edilmesi bir o kadar önemlidir.

Biz de tezimizde öncelikle Diyarbakır Eyaleti dâhilindeki şehirlerin nüfuslarını tespit etmeye çalıştık. Daha sonra bu şehirleri nüfuslarına göre sınıflandırma yoluna gittik ve Faroqhi'nin başvurduğu bir yöntemi takip ettik. Onun Osmanlı şehirlerini belirlerken kullandığı büyüklük kıstasını inceleme alanımız olan sancak merkezlerine uyguladık. Faroqhi,

⁵³⁵ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 55.

⁵³⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerinin Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, (Ankara 11-15 Ekim 1976), C. II, TTK, Ankara 1981, s. 1270.

⁵³⁷ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, s. 14.

⁵³⁸ Fatma Acun, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, s.175.

vergi mükellefi hane sayısının 3.000'in üzerindeki büyük kent, 1.000-1.500 arasındaki orta büyüklükteki kent, 400-1.000 arasındaki küçük kent olarak belirlemiştir⁵³⁹. Buna göre çalışma alanımızdaki şehirler orta ve küçük kent grubuna girmektedir. 1518 yılı tahrir sonuçlarına göre bir değerlendirme yapacak olursak orta büyüklükteki şehir kategorisine giren 3 şehir vardır. Bunlar Amid, Mardin ve Ruha'dır. Bu şehirler Diyarbakır Eyaleti'nin XVI. yüzyılda en gelişmiş ve en kalabalık şehirleridir. Özellikle bu üç şehrin nüfus yoğunlukları, ticari faaliyetleri bölgedeki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında bu durum daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Burada değinilmesi gereken diğer bir husus ise, Amid ve Mardin şehirlerinin son tahrir kayıtlarında vergi mükellefi hane sayısının 3.000'in üzerine çıktığıdır. Yüzyılın başında orta büyüklükteki kent grubunda olan bu şehirler yüzyıl sonlarına kadar önemli bir gelişim seyri kaydederek büyük kent grubuna dâhil olmuştur. Ruha da böyle bir artış görülmediği için o mevcut durumunu korumuştur.

Bir yerleşim yerinin merkez olarak seçilmesini, bölgenin fiziki özellikleri, savunmaya olan elverişliliği, dağlık ovalık vadi boyu ve yol güzergâhında oluşu, iklim ve bitki örtüsü belirlemektedir⁵⁴⁰. Diyarbakır (Amid), Mardin, Ruha, Harput, Arapgir gibi şehirler çevrelerindeki diğer şehirlere göre daha kalabalık bir nüfus yoğunluğuna sahiptirler. Bu şehirlerin ortak özellikleri komşu şehirlere göre stratejik mevkilerde kurulmuş olmalıdır. Dışarıdan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı müdafaa olanakları daha yüksektir. XVI. yüzyılda bölgede Safevi-Osmanlı mücadelesinin cereyan ettiği de düşünülürse bölge halkı için güvenlik meselesinin önemli bir sorun teşkil ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Bundan ötürü bu şehirler daha çok nüfus çekmiş olabilmektedir. Ancak şehirlerin savunma maksatlı çevrelerinden belirli bir yükseklikte kurulmaları ve çoğunlukla dağlık ve engebeli bir araziye sahip olmaları aynı zamanda nüfusu yoğunluğunu olumsuz etkilemiştir. Harput, Ergani, Arapgir gibi şehirler önemli yol güzergâhları üzerinde olsalar bile dağlık ve engebeli bir arazide kurulmuş olmaları nedeniyle bu şehirlerde, kalabalık bir nüfusun barınması mümkün olmamıştır. Yine de küçük ölçekli şehirler arasında en iyi gelişim seyri gösteren şehirler de bunlar olmuştur.

Çermik, Berriyecik, Sincar, Siverek, Harput, Ergani, Arapgir, Kiğı, Çemişgezek gibi küçük şehirler de 1518 yılı tahrir defteri baz alındığında vergi mükellefi hane sayısının 500'ü geçmemesi o dönem pek tercih edilmeyen bir yerleşim merkezi olduklarını göstermektedir. Ancak bulunduğu konum ve dönem şartlarının elverişliliği sayesinde önemli bir gelişim kaydederek yükselen şehirler de bulunmaktadır. Örneğin Harput ve Arapgir şehirlerinin

⁵³⁹ Suraya Faroqlı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 13-14.

⁵⁴⁰ Alpaslan Demir, **a.g.t.**, s. 61.

incelediğimiz son tahrir kayıtlarına göre toplam hane sayılarının 1.000'in üzerine çıkararak orta büyüklükte şehir grubuna yükseldikleri görülmüştür.

Tezimize konu olan şehirler arasında özellikle Diyarbakır, XVI. yüzyılda önemli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmıştır. XVI. yüzyılda bazı şehirlerin nüfuslarına baktığımızda bu durum daha iyi anlaşılabilir⁵⁴¹.

	1520 Öncesi	1520-1530
Amid	: 14.344	18.492
Ankara	: -	14.872
Atina	: -	12.633
Kayseri	: 11.187	-
Konya	: -	6.127
Saraybosna	: -	5.632
Sivas	: 3.396	5.560
Sofya	: -	3.899
Tokat	: 17.328	8.352

Diyarbakır'ın sadece nüfus değil ekonomik olarak da gelişimi dikkat çekicidir. Şehrin Osmanlı egemenliği altına girmesinin ardından sürekli bir gelişim seyri göstermesi onu bölgenin en önemli merkezi haline getirmiştir. Sadece sahip olduğu yolların değil, bulunduğu coğrafyanın da ana gümrük kapısı olması ticari gelirlerini oldukça arttırmıştır⁵⁴². XVI. yüzyılın başından itibaren ticaret şehir ekonomisinde giderek daha fazla yer kaplamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında şehrin ekonomik faaliyetlerine ait rakamlar değerlendirildiğinde %90'ını ticari gelirler, %5,3 ile tarım ve hayvancılık, %4,7 ile endüstrinin takip ettiği

⁵⁴¹ Bu rakamlar Mehdi İlhan'dan alınmış olup nüfus hesaplamasında 5 çarpanı kullanılmıştır. M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 94.

⁵⁴² Suraiya Faroqhi'nin, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 63.

görülmektedir. Öyle ki 1518 yılında yedi çeşit olan ve yalnızca 310.100 akçe tutan ticari gelirler 1564 yılında on üç çeşide ve 6.700.932 akçeye yükselmiştir⁵⁴³.

Bir şehrin etrafını çevreleyen kırsal alanlarla bir bütünlük arz ettiğini daha önce söylemiştik. Kırsal alanlarda yetiştirilen tarım ürünleri hem şehirlerin yiyecek ihtiyacını karşılamakta hem de pazar alışverişleriyle ekonomiyi canlandırmaktadır. Bu nedenle Diyarbakır, Mardin ve Ruha gibi gelişmiş şehirler sadece uluslararası transit ticarete değil aynı zamanda bölgeler arası ticaret hacmine de sahiptirler. Özellikle Diyarbakır şehrinde bölgeler arası ve bölge dâhilinde yapılan ticaret önemli yer tutmaktadır. Diyarbakır'ın surlarında yer alan dört kapıdan geçerek şehre satılmaya gelen mallardan resm-i ebvab-i erbaa adıyla kapı vergisi alınmaktadır⁵⁴⁴. Bölgeler arası ticaretle ilgili olarak da nehir nakliyeciliği yapılmaktadır. Diyarbakır'da Dicle Nehri üzerinde, Diyarbakır ile Musul ve Bağdat arasında çeşitli malların nakli yapılmakta ve bu yolla ticareti yapılan mallardan da “bac-ı ubur-ı kelek” adıyla vergi tahsil edilmektedir⁵⁴⁵.

Amid gibi önemli yol güzergâhlarında olan Mardin ve Ruha'dan geçen kervanlardan alınan vergiler de bu şehirlerin ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır. Mardin şehrinde ve civar köylerde bulunan dokuma tezgâhları, darp-hane, başhane, kirişhane, boyahane, bozahane, dabbağhane, şem'i hane ve susam yağı imalathanesi gibi sanayi tesisleri şehrin gelişimine katkı sağlamaktadır⁵⁴⁶. Urfa'da Diyarbakır gibi kumaş boyama ve iplik renklendirme işlemlerinin yapılması, sancakta yetişen pamuğa ve dokuma iş koluna bağlı olarak her geçen dönemde artan geliriyle boyahanesi, kasaphanesi önemli tesisleridir⁵⁴⁷.

Yukarıda da söylediğimiz gibi şehirlerin gelişmişlik düzeylerinde nüfus başlı başına bir etken değildir. Diyarbakır, Mardin ve Ruha şehirlerinin önemli bir tarihi geçmişinin olması, ipek ve baharat gibi değerli malların nakledildiği transit yol üzerinde olmaları ve dolayısıyla ticaretin gelişmesi, coğrafi konumlarının diğer şehirlere göre daha stratejik yerlerde olması ve alan itibari ile de daha geniş yer kaplamaları daha çok nüfusun barınmasına olanak sağlamıştır. Aynı zamanda bölgenin uzun süren savaşlar nedeniyle sürekli bir karışıklık içinde olması ve bu şehirlerin diğerlerine oranla daha müstahkem olmaları nüfusu buraya çeken etkenlerdendir.

⁵⁴³ Ticari gelirlerin detayları için Bkz. Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, s. 203.

⁵⁴⁴ Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, s. 207.

⁵⁴⁵ Fatma Acun, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, s. 211.

⁵⁴⁶ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 125.

⁵⁴⁷ Ahmet Nezih Turan, **Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 163-164.

Çermik şehir merkezinde imalat ve hizmet kollarında üretimin yapıldığı boyahane ve debbağhane dışında iş yerlerinin olduğuna dair kayıtlara rastlanılmamaktadır⁵⁴⁸. Kiğı, XVI. yüzyılda bir kasaba özelliğine haiz olup şehir özelliğini ancak kısmen taşımaktadır. Bu itibarla pazarı ve mahalleleri bulunan, Müslim-Gayrimüslim karışık halk yapısına sahip ve Gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olduğu Kiğı'nın vakıf gelirleri ile beslenen bir camisi ve bu camide görevli 36 kişi bulunmaktadır⁵⁴⁹.

Nüfusun ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisine değindikten sonra şimdi de Diyarbakır Eyaleti'nin XVI. yüzyıla ait ilk ve son tahrirlerine göre genel nüfusuna değinelim. 1518 yılında eyalet genelindeki şehirlerin toplam hane sayısı 7.376'dır. Bunun 3.876'sı Müslüman hanelerden oluşurken 3.500'ü Hıristiyan hanelerden oluşmaktadır. 1.022 mücerredin 478'i Müslümanlardan 544'ü Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Bu verilere göre 1518 yılında Diyarbakır eyaleti şehirlerinin toplam nüfusu tahminen 37.902'dir. Bu nüfusun 19.858'ini Müslümanlar 18.044'ünü Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bölgeye ait bu ilk tahrirde şehir merkezlerinde yaşayan Müslimlerin oranının Gayrimüslimlere göre daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Zira tahrir işlemine Müslümanlar arasında vergiye tabi olamayan askeri zümrenin dâhil edilmediği göz önüne alındığında Müslüman nüfusu %10 oranında artacaktır. Bu da aradaki farkı daha da arttıracaktır. 1564-66 yılında on iki sancak merkezinin toplam hane sayısı ise 15.941'dir. Bunun 6.510'u Müslüman hanelerden oluşurken 9.431'i Hıristiyan hanelerden oluşmaktadır. Şehirlerin toplam mücerred sayısı ise 3.838'dir. Bunun 2.424'ü Müslümanlara 1.414'ü Hıristiyanlara aittir. Bu verilere göre şehirlerin yaklaşık nüfusu 35.139'u Müslüman⁵⁵⁰ 48.569'u Hıristiyan olmak üzere 83.708'dir.

Bu sonuçlara göre incelenen şehir merkezlerinin 1518 yılında toplam nüfusu 37.902 iken 1564-66 yılında 83.708'e yükselmiştir⁵⁵¹. 1518 ve 1566 yılları arasında yapılan iki tahrir (48 yıl gibi bir sürede) arasında yaklaşık %120 oranında bir nüfus artışı tespit edilmiştir. Bu vilayetteki hane adedi ise 1518 yılında 7.376 iken 1566 yılında 15.941'e çıkmış ve aradan geçen 48 yıllık zaman zarfında 8.565 hane artmıştır. Tahrir sonuçlarına göre XVI. yüzyılın sonuna kadar şehir nüfusu iki katında daha fazla bir nüfus artışı yaşamıştır.

Özellikle 1518 yılından sonra tutulan tahrir kayıtlarında şehirlerdeki Gayrimüslim nüfusta genel olarak bir yükseliş göze çarpmaktadır. İlk tahrirden itibaren bölgenin

⁵⁴⁸ KKA. TD, nr. 106, v. 334b.

⁵⁴⁹ Yunus Koç, **a.g.m.**, s.133.

⁵⁵⁰ Şehirlerin Müslümanlara ait toplam nüfusu hesaplanırken Amid şehrinde kaydedilen imam-müezzin, seyyid-şerif vs. kaydedilen 165 kişi mücerredler gibi eklenmiştir.

⁵⁵¹ Eyaletin şehir nüfusu hesaplanırken Barkan'ın 5 çarpanı kullanılmış ve mücerred sayıları ilave edilmiştir.

Gayrimüslim nüfusunda Müslümanlara göre sürekli bir artış meydana gelmiştir⁵⁵². Bu durumun Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden itibaren yaşam tarzlarının gereği olarak köy ve yaylalara yani kırsal bölgelere yerleşmeleri sonucu Anadolu'daki Hıristiyanların da şehirlerde ya da belirli merkezi köylerde toplanmalarıyla başladığı düşünülmektedir. Sonraki dönemlerde de devam eden bu akınlar şehirlerdeki Hıristiyan nüfusta sürekli bir artış meydana getirmiştir. Köy ve yaylaları dolduran Müslüman halka karşı kendilerini güvende hissetmeyen Gayrimüslimler merkezi yerlere göç ederek kalabalık cemaatler halinde yaşamaya başlamıştır⁵⁵³.

Gayrimüslim nüfus artışı özellikle Amid, Mardin, Ruha ve Harput şehirlerinde oldukça yüksektir. Bu durum Batı ve Kuzey Anadolu'dan Doğu'ya Güney'e ve oralardan daha aşağıya doğru yapılan Gayrimüslim hareketliliğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu dönemdeki nüfus artışının tüm ülke için geçerli bir durum olduğu da unutulmamalıdır⁵⁵⁴. 1518 yılında Amid, Ruha, Harput, Sincar, Çermik, Ergani, Arapgir şehirlerinde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Hıristiyan nüfus sadece Mardin, Çemişgezek, Kiğı, Siverek şehirlerinde çoğunluğu oluşturmaktadır. Ancak 1566 yılına kadar geçen süreç bu durumu tamamen değiştirmiştir. Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu şehirlerin çoğunda nüfus artışı Hıristiyanların lehine gelişmiş şehirdeki nüfus hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. 1566 tahririnde Müslüman nüfus sadece Ruha, Sincar ve Çermik şehirlerinde çoğunluğu oluşturmaktadır.

1518 yılı tahririne göre şehirleri nüfus yoğunluğu en çok olandan en az olana doğru Amid, Mardin, Ruha, Harput, Çemişgezek, Sincar, Arapgir, Ergani, Çermik, Siverek, Berriyecik ve Kiğı şeklinde sıralayabiliriz. 1566 yılı tahririnde bu sıralama Arapgir ve Çermik lehine değişmiştir. Buna göre sıralama Amid, Mardin, Ruha, Harput, Arapgir, Çermik, Sincar, Çemişgezek, Ergani, Siverek ve Kiğı şeklindedir⁵⁵⁵. İki tahrir arasında yer değiştiren Arapgir'in böyle bir gelişme kaydetmesinde bölgeden geçen ticari yolların etkisi büyüktür. Ticaret yollarının gelişmesi tarımsal potansiyeli zayıf olan Arapkir yerleşmesinin, bu transit

⁵⁵² İlk tahrirden beş yıl sonra yani 1523 yılında eyalet genelinde yapılan ikinci bir tahrirde nüfusun oldukça yüksek bir artış sergilemesi, savaş zamanı bölgede huzurun kalmamasıyla giden halkın idari düzenin kurulmasından sonra geri gelmesi ve önceki tahrir işlemine bütün vergi mükelleflerin kaydedilmeyişi şeklinde açıklanmaktadır Bkz. Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 83; Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 29.

⁵⁵³ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 61.

⁵⁵⁴ Ahmet Nezih Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 35.

⁵⁵⁵ Berriyecik 1523 yılında Mardin sancağına bağlı bir kaza olduğu için son tahrir sayımı katılmamıştır.

kervan yoluna bağı olarak ticari açıdan gelişmesini ve o dönem şartları içinde oldukça büyük nüfus miktarını bünyesinde barındırabilmesini sağlamıştır⁵⁵⁶.

Çemişgezek şehrinin ise böyle bir düşüş sergilemesine Gayrimüslim sayısının 1518'den 1566'ya kadar düzenli bir şekilde artış gösterirken, 1566 tahririnde hane sayısının 319 mücerred sayısı ise 90 olarak kalması neden olmuştur. 1523 tahririnde 235 hane, 58 mücerred olan Gayrimüslimler, 1541'e gelindiğinde 344 hane, 150 mücerred olmuşlardır. 1541 yılına kadar devam eden Gayrimüslim artışı bu yılda tersine bir gelişme göstererek düşüşe geçmiştir. Mehmet Ali Ünal bunun nedenini Çemişgezek topraklarının konumuna bağlamaktadır. Şehrin önemli ticaret yollarına uzak olması, tarıma elverişli topraklarının yetersiz olması gibi sebepler artan şehir nüfusu için yaşamayı elverişsiz hale getirmiş ve bu yüzden de şehir dışarıya göç vermeye başlamıştır. XVII. yüzyıla ait Harput Şer'iyye Sicilleri'nde de Çemişgezek'ten Harput'a kaçmış olan reyanın geri döndürülmesi hakkında hükümler bulunması bu iddiayı desteklemektedir⁵⁵⁷.

Osmanlı Devleti'nde toplum dinî açıdan Müslümanlar-Gayrimüslimler olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Hiç şüphesiz Gayrimüslimler arasında din (Hıristiyan-Yahudi) ve mezhep farklılıkları olduğu gibi Müslümanlar tek bir grup sayılmakla birlikte gerçekte onlar arasında da değişen derecelerde mezhep ve tarikat farklılıkları bulunmaktadır⁵⁵⁸. İncelediğimiz defterlerde Müslümanlara dair herhangi bir mezhep farkı belirtilmemiştir. Gayrimüslimlerde ise tahrir defterinde sadece Yahudiler Hıristiyanlardan ayrı tutularak kaydedilmiştir ve bunun dışında herhangi bir ayırım yoktur. Sadece Amid şehrinin 1564 yılı tahririnde Ermeniler Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerden ayrı olarak belirtilmiştir.

Genel olarak her iki tahrirde de Gayrimüslim unsurlar Cema'at-ı Erâmîne olarak kaydedilmiştir⁵⁵⁹. Diğerlerinden farklı olarak Amid, Mardin şehirlerinin son tahrir kayıtlarında Gayrimüslimler Cema'at-ı Gebran olarak kaydedilmiştir. Tahrir memurları tarafından kaydedilen bu tabir aslında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Rum, Süryani, Nasturi gibi bütün Gayrimüslim unsurları içine almaktadır⁵⁶⁰. Örneğin XVI. yüzyılda Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da Erâmîne olarak kaydedilen nüfus Süryanilerden

⁵⁵⁶ Erdal Karakaş, **a.g.t.**, s. 180.

⁵⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 60-63.

⁵⁵⁸ Mehmet Öz, "Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/Sosyal Hayat/Osmanlı Toplumu)", **DİA**, C. 33, İstanbul 2007, s. 535.

⁵⁵⁹ Sadece Amid, Mardin şehrinde Gayrimüslimler tabi oldukları kilise adıyla ya da gebran olarak kaydedilmiştir.

⁵⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, s. 56.

oluşmaktadır⁵⁶¹. Ancak Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bazı şehir ve kasabalarında Ermeni nüfus toplulukları da yaşamaktadır. Bunlar sanat ve ticaretle meşgul olduklarından dolayı şehir ve kasabalara yerleşmişlerdir. Kırılık bölgelerde Ermeni nüfusu çok azdır. Arapgir kasabasında %53 olan Ermeni nüfusu, Arabgir kazasında %5'e düşer. Ergani kasabasında %52 olan Ermeni nüfusu, kazada %18'düşmektedir. Diğer şehirlerde ise şu şekildedir: Çermik'te %48 kazada %4, Siverek'te % 68 kazada %6, Kiğı'da %79 kazada 19, Çemişgezek'te %73 kazada %5, Harput'ta %51 kazada %10, Urfa'da %25 kazada %6'dır⁵⁶².

Toplumda görülen bu ayırım şehir ve mahalle yapılanmalarında da mevcuttur. Genel olarak mahalleler Müslim ve Gayrimüslim olarak ayrılmakla beraber her iki cemaate mensup kişilerin bir arada yaşadığı mahalleler de bulunmaktadır. 1518 yılında Amid ve Mardin şehirlerinde Müslim ve Gayrimüslim unsurlar bir arada aynı mahallede ikamet ederken Urfa şehrinde Gayrimüslimler tek bir mahalle de kalabalık bir grup olarak ikamet etmiştir. Amid şehrinin son tahririnde yine karışık olarak yaşanan mahalleler olduğu gibi Müslim ve Gayrimüslimlerin birbirinden ayrı yaşadıkları mahalleler bulunmaktadır. Mardin'in son tahririnde ise yine iki cemaat mensuplarının da bir arada aynı mahallede yaşadıkları görülmektedir. Ruha da ise 1518 tahririnde Müslümanlardan ayrı olarak tek bir mahallede yaşayan Gayrimüslimler 1566 tahririnde Emir ve Berriye mahallelerinde Müslümanlarla birlikte yaşamaktadır. Görüldüğü gibi Müslim ve Gayrimüslimlerin bir arada yaşamaları yıllara göre farklılık göstermiştir. Ancak Harput, Arabgir ve Çemişgezek şehirlerinde ilk tahrirde olduğu gibi son tahrirde de Müslim ve Gayrimüslimler farklı mahallelerde kaydedilmişlerdir.

Osmanlı şehir nüfusunun bir kısmını yönetici zümre (ehl-i örf ve ehl-i şer) mensupları oluştururken çoğunluğunu esnaf ve zanaatkâr gruplar oluşturmaktadır. Köylülerden farklı bir statüye sahip olan -askerî sınıf dışındaki- kentliler toprak sahibi olmadıkları takdirde şahsa bağlı herhangi bir vergi ödemezler, ancak gelir durumlarına göre avârıza tâbi olurlardı⁵⁶³.

Loncalar, üyeler arasında farklılaşmayı önleyebilmek için hammaddelerin sağlanması ve üyeler arasındaki dağılımından üretim koşullarına, çalışma saatlerinden çalışacak üye sayısına, ücret düzeylerinden üretilen metallerin niteliğine ve satış fiyatlarına kadar pek çok

⁵⁶¹ Hüseyin Arslan, **16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s.105.

⁵⁶² Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 104.

⁵⁶³ Mehmet Öz, **a.g.m.**, s. 534.

konuda kurallar geliştirmiştir. Loncaların gelişmesi, yaygınlaşması ve çeşitlenmesi üretimin yaygınlaşmasını ve şehirdeki üretim faaliyetlerinin gelişimini saęlamaktadır⁵⁶⁴.

şehirlerde iktisadî faaliyetler esnaf ve zanaatkârlar ile tüccarlar tarafından yürütölmektedir⁵⁶⁵. Osmanlı kentlerinde üretim ve hizmet sektörlerinde görev yapanların hepsi, esnaf örgütlerine üye idiler. Anadolu Selçukluları devrinde kurulan ahi birliklerinin, bazı özellikleri değişmekle birlikte Osmanlı döneminde tedricen esnaf teşkilatına dönüştüğü bilinmektedir. Her bir iş kolunun başında, o koldaki ustalar tarafından seçilip kadı siciline kaydedilen bir şeyh, bir kethüda ve bir yiğitbaşı bulunmaktaydı. Esnaf ve zanaatkârlar kasaba ve şehirlerde toplumun en önemli unsurlarından birini teşkil etmekteydi. Meslek kollarının ya da hırfet gruplarının sayısı, kentlerin büyüklüklerine, uluslararası ve ülke içi ticaret yollarındaki konumuna ve üretim faaliyetlerindeki uzmanlık alanlarına göre deęişmekteydi⁵⁶⁶.

İncelediğimiz coğrafyada Amid, Ruha, Mardin gibi ticari faaliyetlerin yüksek olduğu şehirlerde şehir halkının faaliyet gösterdiği meslek kollarının sayısı diğerlerine göre hayli yüksektir. Ancak özellikle şehir halkının mesleki bilgileri hakkında en detaylı bilgi elde ettiğimiz TD 155 numaralı Amid tahrir defterine göre meslek çeşitliliğinin en fazla olduğu şehir Diyarbakır'dır.

1564 yılında Diyarbakır'ın en yaygın meslek grupları sırasıyla cullah, hayyat, keşşer, dellal, hammal, neccar, bezzaz, habbaz, zerger, bostancı, kehifedüz, bazergan, çerçi, attar, gazzaz, ehl-i suk, keşiş, tabbağ, allaf, serrac ve sengraşlık idi. Bunlar Diyarbakır'daki diğer meslek grupları arasında sayıları en fazla olanlardır⁵⁶⁷.

Osmanlı şehirlerinin hemen hemen hepsinde aynı meslek grupları faaliyet göstermekle birlikte şehirlerin coğrafi konumuna ya da yetiştirilen metaya göre hammaddeye ulaşılabilirliğin değişmesi nedeniyle rağbette olan de meslekler değişebilmektedir. Amid, Ruha, Mardin şehirlerinde tahrir defterlerinden elde ettiğimiz bilgiler ışığında özellikle dokumacılığın önde gelen bir faaliyet olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Amid, kumaş ve iplik boyamacılığı, kadife, keten, bez ve ipekli dokumaları ile tekstilde, ayakkabı, terlik,

⁵⁶⁴ Muhiddin Tuş, "Osmanlı şehirlerinin Ticari Potansiyelleri", **Osmanlı**, C. 3, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 483.

⁵⁶⁵ Mehmet Öz, **a.g.m.**, s. 534.

⁵⁶⁶ Mehmet Öz, **a.g.m.**, s. 534.

⁵⁶⁷ Diyarbakır şehir nüfusunun 1564 yılına ait meslek grupları ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", s. 314-320.

çizme üretmek için gerekli olan deri işlemeciliğinde, Osmanlı Devleti'nin önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur⁵⁶⁸.

Amid şehrinde cullahların/dokumacı ve hayyatların/terzi oldukça kalabalık gruplar oluşturması, şehir hayatında dokumacılık sektörünün önemli bir geçim kaynağı olduğunu göstermektedir. Urfa'da da cullah ve hayyatların sayısının diğer mesleklere göre bir hayli fazla olması dokumacılığın bu iki şehir nüfusunun başlıca geçim kaynağını teşkil ettiğini göstermektedir⁵⁶⁹. Amid ve Ruha şehirleri dokumacılığın yanı sıra dericilikte de önemli bir gelişim kaydetmiştir. Fransız seyyah Tavernier yaptığı seyahatlerde iki şehrin bu özelliklerine değinerek Ruha'da en güzel sarı, Amid'de de kırmızı marokenlerin⁵⁷⁰ yapıldığı üzerinde durmuştur⁵⁷¹. Yine Mardin şehrinde, Mansurriyye ve Kal'atü'l-İmra köylerinde gelişmiş bir dokuma sanayisinin varlığı tespit edilmiştir⁵⁷².

Osmanlı Devleti'nde toplumun çeşitli katmanlarında bazı ayrıcalıklara sahip olan zümreler bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle seyyid ve şerifler önemli bir yer tutmaktadır. Seyyid ve şerif unvanı geniş anlamda Hz. Peygamber ailesi mensupları, dar anlamda ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyundan gelen kişilere verilmektedir. Seyyid ve şerif olmanın temel ölçütü Hz. Muhammed'in ailesi, yani Ehl-i Beyt'e mensup olmaktır. Ancak buradaki Ehl-i Beyt'in kimleri içerdiği kesin olarak çözümlenememiştir⁵⁷³.

Osmanlı Devleti'nde seyyid ve şerif grubuna girerek maddi ve manevi bazı ayrıcalıklara sahip olmak isteyen bir kişi öncelikle devletin onayını almak zorundadır. Bunun için iddiasını nakibü'l-eşraf önünde ispat etmelidir. Nakibü'l-eşrafın aradığı şahitlerin seyyidliği doğrulaması ve aile üyelerinin elinde bulunan önceki nakibü'l-eşraflara ait hüccetlerin ibraz edilmesi şeklindeki iki temel şartı yerine getirmesi gerekmektedir⁵⁷⁴. Amid, Mardin, Harput şehirlerinin XVI. yüzyıla ait son tahrir defterinden de bu şartları yerine getirerek seyyid ve şerif olarak kaydedilmiş kişiler bulunmaktadır. Bunların sayısı Diyarbakır şehrinde 38'i seyyid 39'u şerif olmak üzere 77, Mardin'de 10 seyyid ve Harput'ta da 3 seyyid

⁵⁶⁸ Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", s. 311.

⁵⁶⁹ Ruha şehrindeki diğer mesleklerle ilgili Bkz. Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, s. 166-167.

⁵⁷⁰ Maroken deabağlanmış ve boyanmış keçi derisine verilen isimdir Bkz. İsmail Parlatur, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı yayınevi, Ankara 2012, s. 1014.

⁵⁷¹ Jean Baptiste Tavernier, **a.g.e.**, s. 197-199.

⁵⁷² Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 137.

⁵⁷³ Şii görüşüne göre Hz. Peygamberin kendisi, kızı, damadı Ali ve iki torunundan ibarettir. Elh-i Sünnet âlimlerinden ise bir grup Elh-i Beyt'e sadece Hz. Peygamber'in hanımlarını dâhil ederken diğer grup hanımları yanında torunları, amcaları ve onların soyu hatta bütün akrabalarını kapsadığını düşünmektedir. Bkz. Rüya Kılıç, **Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler**, Kitapyayınevi, İstanbul 2005, s. 23.

⁵⁷⁴ Rüya Kılıç, **a.g.e.**, s. 62.

olmak üzere toplam 90 kişiden ibarettir. Seyyidler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aşiret hayatı içinde önemli role sahip olduklarından dolayı bu şehirlerde görülmektedir⁵⁷⁵.

Osmanlı toplumunda farklı özelliklere sahip unsurlardan biri de Çingenerler'dir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Çingenerler Müslüman ve Gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmalarına rağmen bunlar hukuki bakımdan denk sayılmıştır. Çingenerler, Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman ayrı bir cemaat olma vasfını taşıyamamıştır. Mesela Osmanlı Devleti'nde sadece Gayrimüslimlerden cizye alınırken Kıbtî tebaanın hem zimmi hem de Müslüman olanlarından cizye alınmıştır⁵⁷⁶. Diyarbakır Eyaleti'nin ilk tahrir kayıtlarını ihtiva eden TD 64 numaralı defterde cemaat olarak kaydedilen Çingenerler bulunmaktadır. Cemaat-ı Karaciyan adıyla kaydedilen bu grup Mardin, Hısn-ı Keyfa ve Ruha'da da görülmektedir. Yalnız bunlar defterin adı geçen sancaklar bölümünde değil, Amid şehrine ait bölümde toplu olarak kaydedilmiştir. Şehirlerdeki Çingenerler hakkında son tahrir defterlerinde herhangi bir bilgi bulunmamıştır⁵⁷⁷.

İki yıla ait tahrirler karşılaştırıldığında şehirlerin mahalle sayıları ve isimlerinde, belirgin farklılıklar görülmüştür. Mahalle sayılarında ve isimlerinde görülen bu değişiklik nüfus hareketlerinden kaynaklanmaktadır. Nüfusun artış ya da azalışıyla birlikte yeni mahalleler eklenmiş-çıkarılmış ya da mahalleler birleştirilerek büyütülmüştür⁵⁷⁸. 1518 yılında küçük şehir olarak tabir ettiğimiz bazı şehirler yeterli nüfus yoğunluğuna sahip olamadığı için mahalle olarak belirtilmeyip, tabii oldukları cemaat adları ile kaydedilmişlerdir. Bunlar Ergani, Çermik, Siverek, Sincar, Çemişgezek, Arapgir, Kiğı şehirleridir. Bunlardan Ergani, Çermik, Siverek, Sincar şehirleri son tahrirde yine aynı şekilde kaydedilmişken, Çemişgezek, Arapgir, Kiğı şehirleri nüfus artışıyla birlikte mahallelere ayrılmıştır. 1518 yılında 4 mahalle olarak kaydedilen Amid şehri aşırı nüfus artışı ile birlikte 1564 yılında 78 mahalleye ayrılmıştır. Ancak Diyarbakır eyaletinde önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Mardin şehrinin mahalle sayısı 1518 yılında 9 iken 1566 yılında sadece bir sayı artarak 10'a yükselmiştir. Bu durum eski çağlardan itibaren kültürel bir mozaik görüntüsü veren Mardin'de şehir halkının toplu olarak bir arada yaşama isteğinden kaynaklanmış olabilir. Zira Mardin'de Yahudiler dışında Müslim ve Gayrimüslimler ilk tahrirden son tahrire kadar aynı mahallelerde yaşamışlardır.

⁵⁷⁵ Rüya Kılıç, **a.g.e.**, s. 14.

⁵⁷⁶ Mehmet Öz, **a.g.m.**, s. 534.

⁵⁷⁷ BOA. TD, nr. 64, s. 9-10.

⁵⁷⁸ Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyılda Prizren Kazası", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.10, Ordu 2012, s. 186.

İlk tahrirde mahalleler isimlerini genellikle şehirlere ait kapılardan, bazı meslek gruplarının adlarından, şeyh-hoca gibi din görevlilerinden almaktadır. Son tahrirlerde ise bazı mahalle isimleri aynı kalmakla birlikte mahalleler isimlerini şehirlerde önemli faaliyetlerde bulunan kişi adlarından, cami, mescit ya da zaviyelerden almaktadır. Özellikle Amid şehrinde neredeyse bütün camiler bir mahalleye adını vermiştir. Amid'in Safeviler tarafından kuşatıldığında şehri kurtararak önemli bir görev gerçekleştiren Yiğid Ahmed'in adı da bir mahalleye isim olmuştur. Yine biri 6 biri 7 yıl Diyarbakır valiliği yapan Bıyıklı Mehmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın isimleri de mahallere verilmiştir.

Görüldüğü gibi tahrir verilerinden elde ettiğimiz bilgiler ışığında ilk ve son tahrirler arasında önemli farklılıklar meydana gelmiştir. Bütün bu farklılıkların çıkış noktası nüfus hareketliliğidir. Bu hareketlilik incelediğimiz şehirlerde daha çok dışarıdan kaynaklanan yoğun göç dalgalarına bağlanmaktadır. Göç, kişi ya da grupların yaşadıkları mekânı terk ederek kısa süreli veya devamlı olarak yaşamak amacıyla başka bir yere gitmeleridir⁵⁷⁹. Göçü başlıca diğer yer değiştirmelerden ayıran ölçü, göç edenin eski sosyal ve ekonomik ilişkilerini değiştirmesi, yeni yerleşim yerinde yeni sosyal ve ekonomik ilişkiler kurmasıdır. Bu nedenle kısa süreli ve mevsimlik yer değiştirmeler göç sayılmazlar. Göç olayının meydana gelmesinde çeşitli sebepler rol oynamaktadır. Savaşlar, vergi yükünün ağır olması, yöneticilerin reayaya karşı uygulamaları, salgın hastalıklar, iş arama, dağlardan ovalara yerleştirme, kıtlık, ekilecek alan yetersizliği bu sebeplerdendir⁵⁸⁰.

Nüfusun artış ve düşüşü tabi ve gayri tabi olmak üzere iki nedene bağlanmaktadır. Tabi artış ya da düşüş üzerinde doğum ve ölüm oranları etkilidir. Gayri tabi artış ya da düşüşte ise göç ve tabi felaketler etkilidir⁵⁸¹. Tahrir defterlerinden XVI. yüzyıl doğum ve ölüm oranlarına dair bilgi sahibi olamadığımız için biz gayri tabi artış yani göç üzerinde duracağız. İç göç büyük nüfus değişikliklerinin nedeni olarak değerlendirilmektedir. Devlet tarafından nüfus hareketlerini kontrol altına alınmaya çalışılması ve kentlere göçü engellemeye yönelik fermanlar çıkarılması iç göçün ne derece büyük olduğunu göstermektedir⁵⁸².

Yapılan çalışmalar sonucunda XVI. yüzyılda Anadolu'da genel bir göç hareketliliğinin yaşandığı tahrir defterlerinden elde edilen veriler ışığında ortaya çıkarılmıştır. Köyden

⁵⁷⁹ Alparslan Demir, **a.g.t.**, s. 198.

⁵⁸⁰ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 207-225.

⁵⁸¹ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 56.

⁵⁸² Huricihan İslamoğlu, **a.g.e.**, s. 220.

şehirlere, şehirden köylere, şehirden şehirlere, köyden köylere olmak üzere göç hareketliliği yaşanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bazı ekonomik, sosyal ve siyasi şartlardaki olumsuzluklar yanında; tarımsal topraklardaki genişlemenin nüfus artışının gerisinde kalması, tarımsal toprakların hızla parçalanması ve nihayetinde tarımsal üretimdeki artış hızının da nüfus artışı gerisinde kalması vb. gibi nedenlerle köylü yerini terk ederek şehirlere göç etmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlayan göçler yüzyıl sonlarında Celali isyanlarının da etkisiyle daha da çoğalmıştır⁵⁸³. Bu yüzyılda devlet başkente yapılan göçleri sınırlandırmaya çalışmıştır. Mahalleler düzenli olarak denetlenerek iyi hallerini kanıtlamaya hazır kefil bulamayan göçmenler aranmıştır. Ayrıca başkente resmi işler için gelecek insan sayısı sınırlandırılarak göçlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır⁵⁸⁴.

XVI. yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nin şehir nüfusu üzerinde de büyük bir hareketlilik yaşandığı gözlemlenmiştir. İlk ve son tahrirlere ait şehir nüfuslarını ele aldığımız birinci bölümde de görüldüğü üzere genel olarak bölgenin Gayrimüslim nüfusunda Müslümanlara göre belirgin bir nüfus artışı meydana gelmiştir. 1518 yılında şehirlerin toplam nüfusu 37.902'dir. Bu nüfusun 19.858'ini Müslümanlar 18.044'ünü Gayrimüslimler oluşturmaktadır. 1564-66 yılında ise 83.708 olan nüfusun 35.139'u Müslümanlar oluştururken, 48.569'u Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Gayrimüslimlerdeki bu artış tabii sayılan doğum ve ölüm oranları hakkında bilgi sahibi olmadığımız için ancak gayri tabii yani göç olgusuna dayandırılabilir.

Bazı kaynaklar da bu denli bir Gayrimüslim artışının ancak dışarıdan gelen bir göç dalgası ile gerçekleşeceği konusunda hemfikirdir. Özellikle Amid şehrinde ilk tahrir ile son tahrir karşılaştırıldığında oranların neredeyse tamamen değiştiği dikkat çekmektedir. Müslüman nüfus artışı tabii nedenlere bağlanabilirken Hıristiyan nüfus artışı gayri tabii nedenlere bağlanmaktadır. Martin van Bruinessen, bu durumu tahrir kâtiplerinin vergi tahsilinde önemli yeri olan Hıristiyanların deftere kayıtlarında daha dikkatli olmalarına karşın Müslüman nüfusa karşı pek önem vermemelerine bağlamaktadır. Ayrıca Hıristiyanların bu denli artışlarını herhangi bir felaketten kaçarak zorunlu olarak gelip şehre sığınmalarıyla açıklamaktadır⁵⁸⁵.

⁵⁸³ Alpaslan Demir, **a.g.t.**, s. 202-203.

⁵⁸⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 328.

⁵⁸⁵ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, **a.g.e.**, s. 69; M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 60.

Bu görüşe katılmayan Mehdi İlhan, Müslümanların da en az Hıristiyanlar kadar ve hatta bazen daha da fazla vergi ödediği görüşündedir. Tahrir eminleri için önemli olan vergi kaynakları olduğundan deftere kayıtlarda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında pek bir ayırım yapıldığı görüşünde değildir. İlhan, Martin van Brunessen'in şehre büyük bir Hıristiyan kitlesinin göç ettiği görüşüne katılmakla birlikte bu göç kitlesinin Diyarbakır Eyaleti köylerinden mi yoksa başka eyaletten mi olduğunun kanıtlanması gerektiği görüşündedir⁵⁸⁶.

Alparslan Demir'in çalışması dışarıdan gelen göçlerin Diyarbakır nüfusu üzerinde ne derece etkili olduğunun gösterilmesi açısından oldukça değerlidir. Demir, 1518 tarihli defterde Diyarbakır şehrinde toplam 555 vergi neferi göç kaydedildiğini, bu 555 vergi neferi göçmenin 186'sının Müslüman iken 369'unun Gayrimüslim olduğunu söylemektedir. Ona göre 1518 tarihli defterdeki göçmenlerin %83,96'sı Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisindeki yerleşmelerden gelmiştir. Bugün neresi olduğu tam belli olmayan ve büyük bir ihtimalle köy olan bazı yerleşmelerin Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisinde olduğu var sayılırsa 1518 yılında Diyarbakır şehir merkezindeki göçmenlerin %86,12'si Diyarbakır eyaleti içerisinde gelmiştir. Geri kalan 77 vergi neferi göçmenden ise 22'si Muş'dan, 12'si Süleymanlı'dan, 226'sı Musul'dan, 6'sı Gerger'den, 5'i Bitlis'den, 4'ü Malatya'dan ve kalanlarda diğer bölgelerden gelmiştir⁵⁸⁷.

Alparslan Demir, 186 vergi neferi Müslüman göçmenin 107'sinin sadece beş yerleşmeden geldiğini söylemektedir. Bunlardan 53'ü Mardinli, 23'ü Eğilli, 13'ü Siirdli, 11'i Çermikli ve 7'si Hasankeyfli'dir. 369 Gayrimüslim göçmenden 319'unun, yani %86,44'ünün, geldikleri yerleşmeler Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisinde dir. 302'sinin sadece 14 bölgeden geldiği görülmektedir. Bunların 63'ü Ataklı, 31'i Hasankeyfli, 28'i Dağlı, 24'ü Hinili, 21'i Sasonlu, 19'u Diyarbakır'a bağlı köylerin reayası, 18'i Eğilli, 19'u Ergunili, 17'si Mardinli, 15'i Hazrolu, 12'si Çermikli, 10'u Gençli, 9'u Cizreli, 6'sı Siirtli'dir.

Yine 1540 yılında Amid şehrinde toplam 1.043 vergi neferi göçmenin varlığını tespit eden Demir, 1.043 vergi neferi göçmenin 44'ü Müslüman iken 999'unun Gayrimüslim olduğunu söylemektedir⁵⁸⁸. 1518'de 8,444. olan Diyarbakır şehrinin Müslüman nüfusu 1540'da 8,761'e yükselmiştir. Aynı şekilde şehrin Yahudi nüfusu 157'den 160'a yükselmiştir. 1518 ile 1540 yılları arasında önemli bir savaş veya tabii felakete sahne olmayan Diyarbakır şehri için Müslüman ve Yahudi nüfusundaki normalin altında kabul edilen bu artış ancak

⁵⁸⁶ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 60-61.

⁵⁸⁷ Bu yerleşim yerlerini içeren detaylı tablo için Bkz. Alparslan Demir, **a.g.m.**, s. 23-24.

⁵⁸⁸ Alparslan Demir, **a.g.m.**, s. 18-19.

Diyarbakır şehrinde doğum oranının ölüm oranından daha yüksek olması gibi doğal sebeplerle açıklanabilmektedir⁵⁸⁹. 1540 yılında Diyarbakır şehir merkezindeki 44 vergi neferi Müslüman göçmenin %77,27'si ya da bir başka ifade ile 34'ü Mardin, Çermik, Siirt gibi Diyarbakır eyaleti sınırları içerisindeki yerleşmelerden gelmiştir. Diyarbakır Eyaleti sınırları dışından gelen Müslüman göçmenlerin 7'si Acem, 1'i Arab ve 2'si Malatyalı'dır. 1540 yılında Diyarbakır şehrinde 999 Gayrimüslim göçmen bulunmaktadır. Bunlardan 626'sı (%62,66'sı) kesin olarak Diyarbakır eyaleti sınırları içerisinde gelmiştir. Kesin olarak verebileceğimiz bir diğer oran ise Gayrimüslim göçmenlerin %20,42'sinin (204 vergi neferi) Diyarbakır Eyaleti sınırları dışından gelmesidir.

Nejat Göyünç'ün çalışmasından da 1540 tarihli tahrir defterinden Amid'de Osmanlı idaresi yerleştirildikten sonra Hazro, Sasun, Atak, Genç, Muş, Eğil ve Hasankeyf'ten bir grup Hıristiyanların gelip şehre yerleştikleri öğrenilmektedir. Bu durum şehrin Gayrimüslim nüfusunda Müslümanlara oranla daha büyük bir artış göstermesini açıklamaktadır⁵⁹⁰.

Yine böyle bir artışın yaşanmasının sebebi olarak köylerde yaşayan Gayrimüslimlerin şehirlere göç etmesi gösterilebilir. Zira 1518 ve 1540 yılları arasında Gayrimüslim nüfus artışında büyük bir fark bulunmaktadır. 1540 yılında Amid şehrinin toplam nüfusu 18.226 olmuştur. Müslümanlar 7.776 iken Hıristiyanlar 10.450 olmuştur. İki tahrir arasında Müslüman nüfusta bir düşüş meydana gelirken Hıristiyan nüfusun arttığı görülmektedir. Kara Kilise, Keşiş, Hisar, Cricoros, Deyr-i Beşir gibi Hıristiyan adlarını taşıyan köylerde nüfusu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bundan Hıristiyanların şehirlere Müslümanların da köylere göç etmiş olabilecekleri sonucu çıkartılabilir⁵⁹¹.

Diyarbakır şehir merkezine yapılan göçlerin hemen hemen büyük bir ekseriyetinin Osmanlı-Safevi mücadelesinin hem sosyal hem de ekonomik bir sonucu olduğunu varsayabiliriz. XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehir merkezi için aşırı bir nüfus artışından ziyade göçlerden kaynaklanan bir nüfus yığılmasından bahsetmek daha doğru olacaktır⁵⁹².

Huricihan İslamoğlu, Diyarbakır ve çevresini de içine alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesinden dolayı oldukça istikrarsız bir

⁵⁸⁹ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s. 56.

⁵⁹⁰ Nejat Göyünç, "16. Yüzyılda Diyarbakır (Amid) Şehri Sosyal ve Ekonomik Durum", s. 194.

⁵⁹¹ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, s. 93.

⁵⁹² Alparslan Demir, **a.g.m.**, s. 20-23.

gelişim süreci geçirdiği için birçok köyün harap ve perakende olduğu hatta bazı şehir merkezlerinin nüfus kaybettiği ve bu nedenle bölgeden 1520-1575 yıllarında istikrarlı siyasal koşullar nedeniyle Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerine göçler olabileceği görüşündedir⁵⁹³.

Mehmet Öz de İslamoğlu ile aynı görüşleri paylaşır nitelikte, Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail ile yaptığı mücadelenin orta ve kuzey Anadolu'nun demografik yapısını etkilediğinden bahsederek, yöreden dışarıya, dışarıdan yöreye istikrarı bozacak nitelikte olmasa da göçler meydana geldiğini ifade etmektedir. Osmanlı Safevi mücadelesi sırasındaki istikrarsızlık sebebiyle bu bölgelerden orta ve kuzey Anadolu'ya bir nüfus hareketi oluştuğunu söyleyebileceğimiz gibi, Diyarbakır tahrirleri incelendiğinde mücadelenin devam ettiği sahadaki Diyarbakır gibi, kırsal kesime göre daha korunaklı şehir merkezlerine de yoğun bir göç olgusunun yaşandığından bahsedebiliriz⁵⁹⁴.

Eyalet genelinde kırsal ve ekonomik açıdan az gelişmiş şehirler eyalete bağlı gelişmiş ve gelişmekte olan şehirlere göç verdiği gibi eyalet dışındaki gelişmiş şehirlere de göç vermiştir. Örneğin XVI. yüzyılda Çemişgezek ve Arabgir şehirlerinden Tokat ve Sivas şehirlerine göçler olmuştur. Çemişgezek'ten Tokat şehir merkezine 11, kırsalına 1 göç, Sivas şehir merkezine 8, kırsalına 32 nefer göç olmak üzere toplam 52 nefer göç olmuştur.

Arabgırliler de, göç için kuzey batı yönlerindeki Tokat ve Sivas şehir merkezleri ile birlikte komşu oldukları Divriği şehrini tercih etmelerinin yanı sıra yüzyılın sonlarına doğru da Besni şehir merkezini tercih etmişlerdir. Arabgir'den 11 vergi neferi şehir merkezlerine (2 Tokat, 3 Sivas, 2 Divriği, 4 Besni) , 25 vergi neferi ise kırsala göç etmiştir (2 Sivas, 16 Divriği, Besni, 6 Nehrülcevaz)⁵⁹⁵.

Diyarbakır Eyaleti genelinde hareketli bir şehir hayatına sahip olan korunaklı şehirler dışarıdan göç alarak nüfuslarında büyük değişim meydana getirirken az gelişmiş önemli bir ticari faaliyete sahip olmayan şehirler de göç veren şehirler olmuştur. Özellikle Amid şehir merkezine gelen göçmen sayısı 22 yılda yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bu artışta bölgedeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin yanında, şehir merkezindeki ekonomik canlılığın etkisi oldukça büyüktür. Göçmenlerin ağırlığını daha ziyade Gayrimüslimlerin oluşturması, bölgenin XVI. yüzyıl boyunca savaş alanı olmasından dolayı Gayrimüslimlerin, azınlık

⁵⁹³ Huricihan İslamoğlu, **a.g.e.**, s. 223.

⁵⁹⁴ Alparslan Demir, **a.g.m.**, s. 18.

⁵⁹⁵ Alparslan Demir, **a.g.t.**, s. 139-140.

psikolojisine bağılı olarak buldukları bölgede kendilerini güvende hissetmeyip daha güvenli olan şehir merkezlerine göç ettikleri şekilde açıklanmaktadır⁵⁹⁶.

4- Savaşlar ve Eşkıyalık Hareketleri

Diyarbakır Eyaleti, 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idari teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak teşekkül edilmiş ve 1518 yılında da ilk kez tahrir işlemine tabi tutulmuştur⁵⁹⁷. Bu işlem daha sonra 1523, 1540 ve 1566 yıllarında olmak üzere toplam dört kez tekrar edilmiştir.

XVI. yüzyılda bölgenin ilk tahriri Yavuz Sultan Selim döneminde, son tahriri ise Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu II. Selim döneminde yapılmıştır. Bu iki tahrir arasında 48 yıl gibi uzun bir süre bulunmaktadır. Bu süre zarfında bütün ülke genelinde önemli olaylar meydana gelmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki siyasi çatışma, yerleşme ve nüfusu olumsuz yönde etkilemiştir. 1516-18 yıllarında Bayburt, Kemah, Harput, Kiğı, Siverek, Ergani, Amid sancaklarında bulunan 2.539 köyün 796'sının virân halde olması Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun XVI. yüzyılın başında ne ölçüde hâli ve hârab olduğunu göstermektedir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu ve Güneydoğu üzerinde Osmanlı-Safevi hâkimiyet mücadelesi sonucu nüfusun % 50'si muhtemelen yurtlarını terk etmiş ve bölge büyük ölçüde ıssızlaşmıştır⁵⁹⁸.

Çaldıran Savaşı'nda⁵⁹⁹ Safevilere karşı galibiyet elde edilmesi sonucu doğudan gelebilecek tehlikelere uzunca bir dönem set çekilmiş, eyalet genelinde bir sükûnet hâkim olmuş ve düzen kurulmuştur. Hatta savaş sırasında harabeye dönen bölgelerden dışarıya göç edenler tekrar yurtlarına geri dönmüştür. Bu durum sonraki tahrir kayıtlarında şehir ve meskûn köylerde yüksek oranda nüfus artışı olarak kendini göstermiştir⁶⁰⁰. Daha sonra iki devlette de hükümdar değişikliği meydana gelmiş, Safevi tahtına Şah Tahmasb, Osmanlı tahtına Kanuni Sultan Süleyman oturmuştur. Bu arada her ne kadar Kızılbaşların Anadolu'ya yönelik emellerine büyük bir darbe vurulmuş ise de Kızılbaş tahrikleri devam etmiştir.

⁵⁹⁶ Alparslan Demir, **a.g.m.**, s. 18-19.

⁵⁹⁷ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", s. 466; İbrahim Yılmazçelik, **a.g.t.**, s. 14.

⁵⁹⁸ Mehmet Songür, "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağından Yerleşme ve Nüfus", s. 249.

⁵⁹⁹ Çaldıran Savaşı da önceki bölümlerde anlatıldığından dolayı tekrara düşmemek açısından savaşın detayları üzerinde durulmamıştır.

⁶⁰⁰ Kanuni Sultan Süleyman 1520 yılında tahta çıktıktan sonra Diyarbakır Eyaleti'nin genel durumunu öğrenmek için 5 yıl arayla 1523 yılında bölgenin ikinci tahririni yaptırmıştır. Bu tahrir kayıtlarına göre şehirlerin nüfusunda gözle görülür bir artış tespit edilmiştir. Bu artış sancak çalışması yapan tarihçilerimiz tarafından savaş döneminde göç eden nüfusun geri gelip yerleşmesi şeklinde açıklanmıştır.

Kanuni döneminde Zünnün oğlu, Veli Halife ve Kalenderoğlu isyanları devleti oldukça zor duruma düşürmüştür⁶⁰¹. Şah İsmail'in yerine geçen oğlu Tasmaş da babasının bu düşmanca tavrını devam ettirmiş, hatta Osmanlı aleyhine Avusturya Krallığı ve Roma Germen İmparatorluğu ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Bu sırada İran beylerinden Ulama Han'ın Osmanlılara ve Osmanlılara tabi olan Bitlis Hanı Şeref Han'ın da İran'a iltica etmesi ilişkileri tekrar tırmandırmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın İran üzerine sefer düzenlemeye karar vermesine neden olmuştur. Böylece 1533-35 yıllarında ordunun hem Irak-ı Acem, hem de Irak-ı Arap'a girmesi dolayısıyla İrakeyn Seferi olarak da bilinen savaş gerçekleşmiştir⁶⁰². Bu durum İran hattı üzerindeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun köy ve şehir hayatı etkilemiş, bölge halkı ya bu coğrafi sahanın dışına göç etmiş ya da bölge içinde daha korunaklı şehirlere yerleşmiştir.

İrakeyn savaşı sonucu 1555 yılında yapılan Amasya Antlaşması ile bölge uzun bir süre sakin kalmıştır. 2 Ocak 1578'e kadar Osmanlı Devleti büyük sadakat ve itina ile bu ahitnameye riayet etmiştir. Hatta Şehzade Bayezid ve oğullarının İran'a iltica etmesi bile bu duruma etki etmemiştir⁶⁰³. İran ile münasebeti olduğu tespit edilen Kızılbaşlar, ya aileleriyle Kıbrıs'a sürülüp tecrit edilmişler ya da hırsızlık, şakîlik ve bunun gibi nedenlerle idam edilmişlerdir⁶⁰⁴.

Savaşlar sadece nüfus yoğunluğunu azaltmamış bölgenin ticaret hacmini de etkilemiştir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra İran'la İpek ticaretinin yasaklanması özellikle Amid şehri için büyük bir darbe olmuştur⁶⁰⁵. Zira 1518 yılı tahririnde Diyarbakır şehrinin vergileri arasında ipekle ilgili bir vergiye rastlanmaması, bu ticari ambargonun sonucudur. 1555'te İran ile imzalanan Amasya Anlaşması'yla, 1514'den beri, kırk yıldır süregelen kötü ilişkilerin sona ermesi ve barış dönemine girilmesi üzerine transit ticaretin canlandığına şahit olunmaktadır⁶⁰⁶.

Diyarbakır ve çevresinin son tahrir kayıtları (arada 1-2 yıl oynamakla birlikte) 1564 yılına aittir. XVI. yüzyılın ikinci yarısını ihtiva eden bu tarih aynı zamanda Anadolu'da

⁶⁰¹ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I 1578-1590**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1962, s. 3; bu ayaklanmaların çıkması ve büyümesinde arazi tahrirleri sırasında memurların yaptıkları haksızlıkların ve tımarlı sipahilerin gereksiz yere dirliklerinin kesilmesinin önemli rolü olmuştur. **Bkz.** İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK, Ankara 1998, s. 345-346.

⁶⁰² Savaşın detayları için **Bkz.** İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 348-453.

⁶⁰³ Bekir Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 4.

⁶⁰⁴ Bekir Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

⁶⁰⁵ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, s. 281.

⁶⁰⁶ Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", s. 204.

huzursuzluğun, asayişsizliğin baş gösterdiği zamana denk gelmektedir⁶⁰⁷. Anadolu'da başlayan levend ve suhte ayaklanmaları, Celâlilerin başlattığı isyanlar sosyo-ekonomik düzeni alt üst ettiği gibi yine bu tarih ile birlikte savaşlarda yeterli başarıların elde edilememesi ülkeyi bir buhrana sürüklemiştir⁶⁰⁸.

Kanuni döneminde Anadolu'da meydana gelen nüfus artışının zirai alanlar ile aynı oranda olmaması ve arazi yazımlarında köylünün ağır vergilerin altına sokulması hem Anadolu'da hem de Rumeli'de çiftçilerin ayaklanmasına neden olmuştur. Toprakların yetmemesi sonucu çift bozan olan bu gruplar için devlet ve ümera kapısında kapı halkı olmak tek çıkar yol olmuştur. Bazıları sınır kalelerine azep, yeniçeri olurken bazıları da donanmada levend ve gönüllü olmuştur. Boşta kalanlar ise garip yiğit adları ile çoğunluğu teşkil etmektedir. Bunların bir kısmı medreseye girse de çoğunluğu istihdam edilemediği için başıboş gruplar olarak kalmışlardır. Başıboş kalan bu levend, sekban ve suhte taifeleri Şehzade Mustafa (1553) ve Şehzade Bayezid (1559-1562) olaylarına katılarak giderek büyüyen bir kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştur⁶⁰⁹.

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla başlayan bu kargaşa döneminde asayişsizlik artmış düzen bozulmuştur. Osmanlı Devleti önemli bir gelir elde ettiği vergilerin tahsilinde sıkıntılar yaşamaya başlamış hatta bunlar kayıtlara da yansımıştır. 972/1564-65 yılında Diyarbakır beylerbeyine gönderilen bir hükümde Rakka'da isyan halinde olup, mal-ı miriyi ödemeyen taifeden bahsedilmektedir. Devlet cezai bir işlem uygulamadan önce bu taifenin şeriata davet edilip itaatlerinin istenmesini emretmiştir. Bu itaate katılmayıp üzerlerine varıldığında da muharebeye kalkışmaları sonucu ıslah edilmeleri ve bu mümkün olmazsa elebaşlarının yakalanarak miri malının tahsil edilmesi bildirilmiştir⁶¹⁰. Yine 980/1572-73 yılında Ruha Sancağı Beyi Melik Ahmed Bey tarafından Ruha kadısına gönderilen bir hükümden vergi tahsilatı konusunda sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır⁶¹¹. Bu belgeler bize, bu tarihlerde Anadolu'da ne gibi problemlerle karşılaşıldığı konusunda oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bir otorite sıkıntısı yaşandığı aşikârdır. Ancak devlet bunun önüne geçebilmek için isyan edenleri takip etmekten geri durmamış, örneklerde

⁶⁰⁷ 1550 yılından itibaren imparatorluk genelinde çeşitli sıkıntıların baş gösterdiği konusunda hem Osmanlı müverrihleri hem de modern Osmanlı tarihçileri hemfikirdir. Bu bozuklukların ilk belirtileri olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın son zamanları gösterilmektedir. Bkz. Zafer Karademir, **a.g.e.**, s. 33-35.

⁶⁰⁸ Zafer Karademir, **a.g.e.**, s. 37-38;

⁶⁰⁹ Hüseyin Arslan, **e.g.e.**, s. 107-109; Zafer Karademir, **a.g.e.**, s. 35.

⁶¹⁰ MD. nr. 6, 529/245.

⁶¹¹ MD. nr. 21, 235/97.

de görüldüğü gibi öncelikle şeriata davet etmiş ve bu davete riayet edilmediği takdirde ıslah etme yoluna gitmiştir.

Huzursuzluk yaratarak asayışı bozan ehl-i fesad taifelerini şehirlerde de görmek mümkündür. Diyarbakır Eyaleti'nin merkezi hüviyetinde olan Amid şehrinde yol kesip rahatsızlık veren bu kişilerin var olduğu bilinmektedir⁶¹².

Kanuni'nin son yıllarında bu suhte ve levend taifesinin yanında halkın ahlakını bozan rahatsızlık veren gurbet taifesi ve çingene grupları da ortaya çıkmıştır. Bu grupların teftiş edilmesi ya da ıslahları için Halep, Dulkadir, Diyarbakır, Erzurum ve Bağdat'a umumi hükümler gönderilmesi çingenelerin buralarda da mevcut olduğunu göstermektedir⁶¹³. 972 yılında Malatya beyine ve kadısına gönderilen hüküm bu taifelerin varlığını açıkça göstermektedir. Devlet, çalgı aletleriyle fisk-u fücür (Allah'a isyan içinde olmak, günah işlemek) hareketlerle dolaşırken yakalanarak hapsedilen bu çingene taifesinden 15 kişinin tövbe etmeleri karşılığında kefaletle bırakılmalarını emretmektedir⁶¹⁴.

Başboş levendlerin hücumları kasabalara hatta büyük şehirlere kadar yayılmış, köylülerin çoğunluğu ziraatı bırakıp güvenli gördükleri yerlere göçmüşlerdir. Toprakların boşalması sonucu tarımsal üretimin iyice düşmesi Anadolu'da kıtlık buhranını ortaya çıkarmış ve yine Celâlilerin iâşe ve ticaret yollarını kesmeleri nedeniyle şehirlerde yiyecek fiyatları oldukça yükselmiştir⁶¹⁵.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu topraklarında bulunmuş olan seyyahların genellikle köy ya da şehirlerdeki evlerden bahsederken harap ve boş kelimelerini kullanması Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermektedir. Tavernier'in Urfa'dan geçerek Birecik'ten Nusaybin'e giden yol üzerinde bulunan Kara isimli köyde akşam yemeğine misafir olduğu bir piskoposun evinde *-kendi yiyeceklerimiz olmasaydı ve halkı gene Nesturi olan bir mil uzaklıktaki bir köye şarap almak için adam göndermeseydik sofraya çok yavan kalacaktı-* sözleri durumu özetler niteliktedir. Bölgede hem savaşların zuhur etmesi hem de Celalilerin faaliyetleri ortaya böyle bir manzara çıkarmıştır⁶¹⁶.

⁶¹² MD. nr. 7, 156/58.

⁶¹³ Mustafa Akdağ, **Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 36.

⁶¹⁴ MD. nr. 6, 1221/561.

⁶¹⁵ Zafer Karademir, **a.g.e.**, s. 35.

⁶¹⁶ Ruha, Dede Kargın ve Karasera'dan (Kara Dere Köyü) bu şekilde bahsetmektedir. Bkz. Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, s. 199-200-202.

Olumsuzluklar sonucu tarımsal üretim merkezi olan köylerin terk edilip şehirlere gelinmesi, köylülerin ürettiği tarımsal metaya bağlı olan ve Osmanlı iâşe sisteminde önemli bir hububat tüketicisi olan şehirli halka ciddi olarak zarar vermiştir. Bu göçlerle bir yandan üretici kesim kaybedilirken diğer yandan tüketici nüfusta artış meydana gelmiştir⁶¹⁷. İncelenen şehir merkezlerinin 1518 yılında toplam nüfusu 37.902 iken 1564-66 yılında 83.708⁶¹⁸'e yükselmesi ne derece bir artış yaşandığını göstermektedir. 1518 ve 1566 yılları arasında yapılan iki tahrir (48 yıl gibi bir sürede) arasında yaklaşık %120 oranında bir nüfus artışı tespit edilmiştir. Bu vilayetteki hane adedi ise 1518 yılında 7.376 iken 1566 yılında 15.941'e çıkmış ve aradan geçen 48 yıllık zaman zarfında 8.565 hane artmıştır. Tahrir sonuçlarına göre XVI. yüzyılın sonuna kadar şehir nüfusunda iki katında daha fazla bir artış yaşanmıştır.

Her ne kadar nüfus artış hızı ve yoğunluğu şehirlere göre farklılık gösterse de incelediğimiz yüzyıl içinde şehir nüfusunda genel bir artış söz konusudur. Ancak bunun sadece Osmanlı coğrafyasına has bir özellik olmadığını söylemek gerekir. XVI. yüzyılda Akdeniz toplumlarıyla ilgilenen araştırmacılar da bu bölgelerde genel bir nüfus artışının vuku bulduğundan bahsetmektedir. XVI. yüzyılda Anadolu şehirlerindeki gelişme de bu artışın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Nüfus artışı bu nüfusu kontrol edebilenler için güç ve kudret anlamına gelirken bunu yerinde değerlendiremeyenler için kargaşa, korsanlık, eşkıyalık ifadesi olmuştur⁶¹⁹.

⁶¹⁷ Zafer Karademir, **a.g.e.**, s. 98.

⁶¹⁸ Eyaletin şehir nüfusu hesaplanırken Barkan'ın 5 çarpanı kullanılmış ve mücerred sayıları ilave edilmiştir.

⁶¹⁹ Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s.107-109.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Diyarbakır ve çevresi, önemli ovalara ve su kaynaklarına sahip olması, yer şekilleri ve iklimsel olarak hayvan yetiştiriciliğine müsait olması ve önemli yol geçişleri üzerinde bulunmasından dolayı ilk çağlardan itibaren dikkat çeken bir bölge olmuştur. Bu elverişli durumundan ötürü sürekli bir çatışma alanı haline gelen bu bölge, dolayısıyla büyük tahribat ve nüfus kayıpları yaşamıştır. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti de selefleri gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin önemini çok iyi kavramış ve politikalarını bu doğrultuda belirlemiştir.

1514 yılında Safeviler'e karşı gerçekleştirilen Çaldıran savaşında elde edilen büyük başarı, Diyarbakır Eyaleti'nin tesisiyle neticelendirilmiştir. Osmanlı idari düzeninin sağlanmasıyla bölge huzur ve refaha kavuşmuştur. Ancak XVI. yüzyıl boyunca Safevilerle çatışmaların devam etmesi hem şehirliler hem de şehir hayatı için inişli çıkışlı bir süreci de beraberinde getirmiştir. XVI. yüzyılın ilk yıllarında Diyarbakır Eyaleti'ne tabi on iki sancak merkezlerine ait ilk ve son tahrir kayıtlarını ele aldığımız bu tezimiz, idari düzen ve asayişin şehir ve şehirleşme üzerinde ne derece bir etkiye sahip olduğu göstermektedir. XVI. yüzyılın başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmeye başlayan Safevi Devleti'nin bölgede uyguladığı aşırı şiddet ve tahribat sonucu birçok köy ve şehir harap olmuş, insanlar topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki siyasi çatışmaların yerleşme ve nüfusa olumsuz etkilerini Osmanlı fethini müteâkip yapılan tahrirlerden tespit etmek mümkündür. 1518 yılında yapılan ilk tahrir işleminin ardından 1523 yılında yapılan ikinci tahrirde kısa bir süre zarfında belirgin bir nüfus artışının yaşanması, bölgede asayişin sağlanmasının ardından göç eden zümrelerin geri dönmüş olabileceğinin belirtisidir.

Şehirlerin XVI. yüzyıla ait ilk ve son tahrir kayıtları sonucunda bu iki tahrir arasında belirgin değişimlerin yaşandığını söylemek gerekir. XVI. yüzyıl devletin hem büyük bir yükseliş yaşadığı hem de bünyesinde bir takım bozuklukların baş gösterdiği bir dönemdir. Dolayısıyla bu durum topluma da yansımıştır. İlk tahririn ardından büyük bir bunalımdan çıkan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin bir toparlanma süreci yaşadığını söyleyebiliriz. Bu sürecin ardından şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatıyla paralel olarak demografik yapısında da değişimler meydana gelmeye başlamıştır.

İki tahrir verilerine göre şehir nüfuslarında neredeyse iki katı ve hatta bazılarında daha da fazla bir artış olmuştur. XVI. yüzyılda Akdeniz toplumlarında genel bir nüfus artışının

yaşandığı konusunda ortak görüşler olmakla birlikte bu durumun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Diyarbakır Eyaleti şehirlerinde genel olarak Gayrimüslim nüfus artışının Müslimlere göre daha yoğun olduğunu söyleyebiliriz. Bunun başlıca nedeni bölge içi ve dışardan yaşanan göç olaylarıdır. Yüzyılın ortalarından itibaren şehirlere gerek kırsal kesimlerden gerekse diğer şehirlerden göçler yapılmıştır. Bu dönemde devletin yarı göçebe gruplar üzerinde uyguladığı iskân politikası göç olaylarını tetiklemiştir. Bu yarı göçebe gruplar genellikle kırsal bölgelere yerleştirildiği için buradaki Gayrimüslimler azınlık psikolojisiyle kendilerini daha güvenli gördükleri merkezi köylere ya da şehirlere göç etmişlerdir. Gayrimüslimleri şehirlere çeken bir unsur da ekonomik ve iktisadi faaliyetlerdir. Genellikle ticari işlerle uğraşan Gayrimüslimler hem mesleklerini icra etmek hem de kendilerini güvende hissetmek için şehirlere göç etmişlerdir. Tabi bu duruma zaman zaman alevlenen Osmanlı-Safevi çatışmalarının da katkı sağladığını söylemek gerekir. İnsanlar savaşın ağır koşullarından kaçınabilmek için daha korunaklı büyük şehirlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Çevresine göre daha gelişmiş ve düzenli ekonomik faaliyetlere sahip olan şehirler dışarıdan daha çok göç almıştır ya da diğer bir deyişle bulunduğu konum ve ekonomik faaliyetler nedeniyle yeterli bir gelişmişlik seviyesine ulaşamayan şehirler büyük şehirlere göç vermiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi XVI. yüzyıl boyunca aralıklarla devam eden bir savaşın varlığı bunu bir bakıma zorunlu kılmıştır. Amid, Mardin, Ruha, Harput gibi şehirler daha çok göç alırken Kiğı, Siverek, Çemişgezek gibi şehirler göç verenler arasında yer almıştır.

1518 yılından 1566 yılına kadar meydana gelen değişim sadece şehir nüfusu üzerinde olmamıştır. Şehirler sosyal, kültürel ve ekonomik olarak da önemli bir gelişim göstermiştir. Şehirlerin mahalle yapılanması ve bu mahallelerin isimlendirilmesi konusunda XVI. yüzyılın başı ile sonları arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. 1518 yılı tahririnde şehirlerden bazıları her ne kadar nefis olarak kaydedilmiş olsa da hem vergi mükellefi hane sayıları 400'ün altındadır hem de mahalle olarak değil cemaat olarak kaydedilmiştir. Kasaba hüviyeti taşıyan bu yerleşim yerleri buldukları yere göre en merkezi konumda olduklarından dolayı bu şekilde kaydedilmiş olabilirler. Bu duruma çalıştığımız kentler içerisinde Sincar, Çermik, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Arabgir ve Kiğı kentlerini örnek verebiliriz. 1518 yılı tahririne göre yani kentlerin Osmanlılar tarafından fethinin hemen akabinde tutulan kayıtlara göre adı geçen kentlerin hepsinin hane sayısı 400'ün altında kalmıştır. Zaman içerisinde mevcut şartların değişmesi, idari düzenin yerleşmesi ve refahın sağlanmasının ardından kentlerde belirli bir nüfus artışı yaşanmıştır. Bununla birlikte kasaba hüviyetinde olan bu şehirler küçük

kent grubuna yükselmiştir. Bu nüfus artışı, XVI. yüzyılın son tahrir kayıtlarında Sincar, Çermik, Ergani, Siverek, Çemişgezek ve Kiğı'yı küçük kent grubuna yükseltirken, Arabgir'i 1.000 hanenin üstünde bir nüfus artışının yaşanması nedeniyle bu grup arasından orta büyüklükteki şehir grubuna giren tek şehir yapmıştır.

Şehirlerde görülen farklılıklardan biri de mahalle sayıları ve isimlerinde görülmektedir. 1518 tahririnde vergi mükellefi 400'ün altında olan bazı şehirler yeterli nüfus yoğunluğuna sahip olamadığı için mahalle olarak değil tabii oldukları cemaat adları ile kaydedilmişlerdir. Bunlar Ergani, Çermik, Siverek, Sincar, Çemişgezek, Arapgir, Kiğı şehirleridir. Bunlardan Ergani, Çermik, Siverek, Sincar şehirleri son tahrirde yine aynı şekilde kaydedilmişken, Çemişgezek, Arapgir, Kiğı şehirleri nüfus artışıyla birlikte mahallelere ayrılmıştır. 1518 yılında 4 mahalle olarak kaydedilen Amid şehri de aşırı nüfus artışı birlikte 1564 yılında 78 mahalleye ayrılmıştır. Ancak Diyarbakır Eyaleti'nde önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Mardin şehrinin mahalle sayısı 1518 yılında 9 iken 1566 yılında sadece bir sayı artarak 10'a yükselmiştir. Bu durum eski çağlardan itibaren kültürel bir mozaik görüntüsü veren Mardin'de şehir halkının toplu olarak bir arada yaşama isteğinden kaynaklanmış olabilir. Zira Mardin'de Yahudiler dışında Müslim ve Gayrimüslimler ilk tahrirden son tahrire kadar aynı mahallelerde yaşamışlardır.

İlk tahrirde mahalleler isimlerini genellikle şehirlere ait kapılardan, bazı meslek gruplarının adlarından, şeyh-hoca gibi din görevlilerinden almaktadır. Son tahrirlerde ise bazı mahalle isimleri aynı kalmakla birlikte mahalleler isimlerini şehirlerde önemli faaliyetlerde bulunan kişi adlarından, cami, mescit ya da zaviyelerden almaktadır. Özellikle Amid şehrinde neredeyse bütün camiler bir mahalleye adını vermiştir. Amid'in Safeviler tarafından kuşatıldığında şehri kurtararak önemli bir görev gerçekleştiren Yiğid Ahmed'in adı da bir mahalleye isim olmuştur. Yine biri 6 biri 7 yıl Diyarbakır valiliği yapan Bıyıklı Mehmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın isimleri de mahallere verilmiştir.

Şüphesiz ki bir şehrin iyi bir gelişim seyri göstermesi bulunduğu coğrafi konum, ekonomik faaliyetler ve önemli yol güzergâhları üzerinde oluşuyla sıkı bir bağlantı içindedir. Tezimizde de bu durum açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz şehirlerin demografik, ekonomik ve sosyolojik hayatı birbirinden farklılık göstermektedir. Tezimize konu olan on iki şehir içinden Amid, Mardin, Urfa, Harput, Arabgir gibi önemli yol güzergâhları üzerinde olan şehirler dönem şartları içerisinde çevre şehirlere göre daha müstahkem kalelere sahip olmaları ve canlı bir iktisadi hayata sahip olmalarından dolayı zaten kendiliğinden nüfus çekme özelliğine de sahiptirler. Ancak Çemişgezek, Kiğı, Siverek,

Ergani, Çermik, Sincar gibi şehirler önemli yollardan tecrit edilmeleri ve ekonomik faaliyetlerinin gelişmemiş olmaları dolayısıyla daha az bir nüfus yoğunluğuna sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.):

1.Tahrir Defterleri (TD): 64

2. Mühimme Defterleri (MD): 6,7, 12, 21, 27.

B. Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri (KKA. TD.) : 96, 106, 117, 126, 127, 151, 155.

II. İnceleme ve Araştırmalar

ACUN, Fatma, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, **I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, 27-28 Ekim 2000, Ankara 2001, ss. 201-218.

ACUN, Fatma, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”. **Bellekten**, LXV/242, Nisan 2001, ss. 161-192.

AFYONCU, Erhan, “Osmanlı Devleti’nde Tahrir Sistemi”, **Osmanlı** , C. VI. Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 311-314.

AKDAĞ, Mustafa, **Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.

ALKAN, Nilüfer, “15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolunda Kervanlar”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.11, S.11, Uşak 2006, ss.141-157.

ARMAĞAN, A. Latif, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı Ve Menziller”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. XX, İstanbul 2000, ss. 73- 118.

ARSLAN, Hüseyin, **16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay. İstanbul 2001.

AZİMLİ, Dilaver, “Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3/2, Uşak 2010 ss. 100-114.

BARKAN, Ö. L., “Tarihî Demografî Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, 1951-1953, İstanbul 1953, ss. 1-26.

BAYARTAN, Mehmet, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S. 13, İstanbul 2005, ss. 85-92.

BAYARTAN, Mehmet, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S.13, İstanbul 2005, ss. 93-107.

BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay:86, Sayı 7, Ankara 1988.

BORAN, Ali – ERDAL, Zekai, “Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescidleri”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır 2011, ss. 257-315.

CANSEVER, Turgut, **Osmanlı Şehri**, Timaş Yay., İstanbul 2013.

ÇETİN, Cemal, “Anadolu İskeleleri ve Kara Yolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları)”, **JASSS**, C.II, S. 28, 2014, ss. 349-367.

ÇIPA, H. Erdem, **Yavuz'un Kavgası-I. Selim'in Saltanat Mücadelesi**, YKY, İstanbul 2013.

DANIK, Ertuğrul, **Ortaçağ'da Harput**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

DEMİR, Alparslan, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, **Bilig**, S. 50, Ankara 2009, ss. 15-30.

DEMİR, Alparslan, **XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntap Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

DEMİRTAŞ, Ayşe, **İslam Fethine Kadar Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.

DER ENDREASYAN, Hrand, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)**, Everest Yay., İstanbul 2013.

DOĞAN, Cabir, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 23, Mayıs 2011, ss. 31-43.

DOĞRU, Halime, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir 1995.

DURMUŞ, Esen, **Ergani İlçesi'nin Coğrafyası**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009.

EKİNCİ, İlhan, “Siverek Sancağı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1518-1523)”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4, Isparta 1999, ss. 105-143.

EMECEN, Feridun, “Selim I”, **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, ss. 407-414.

EMECEN, Feridun M., **Yavuz Sultan Selim**, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2010.

EMECEN, M. Feridun, “Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 91-97.

ERDOĞDU, İbrahim, **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1984, ss. 69-78.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerinin Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye sunulan Bildiriler**, (Ankara 11-15 Ekim 1976), C. II, TTK Yay., Ankara 1981, ss. 1265-1274.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (Ankara 1977)**, Ankara 1980, ss.103-109.

ERGENÇ, Özer, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.

ERGENÇ, Özer, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, TTK Yay., Ankara 2006.

ERPOLAT, Mehmet Salih, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’daki Esnaf Grupları ve Meslekler”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 15-17 Kasım 2006 Diyarbakır, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, C. 2, Ankara 2008, ss. 307-323.

ERPOLAT, Mehmet Salih, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Çermik Sancağında İskân ve Nüfus”, **Tüm Yönleriyle Çermik İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, ss. 73-94.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, “Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti’nde Yol Sistemi”, **CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları VI. Ara dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan)**, Uşak 2011, ss. 625-652.

Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 4/1, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı Yay., Ankara 2010.

FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır”, **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, ss. 464-469.

GÖYÜNÇ, Nejat, “16. Yüzyılda Diyarbakır (Amid) Şehri Sosyal ve Ekonomik Durum”, **Uluslararası Selahattin Eyyübi Sempozyumu, 23-24 Kasım 1996**, Diyarbakır 1997, ss. 193-196.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır”, **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, ss. 464-469.

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu’da Yönetim ve Nüfus”, **Türk Kültürü**, S. XXXII/370, Şubat 1974.

GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu (Kanuni ve II. Selim Dönemleri)”, **H. Ü. Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)**, Ankara 1975, ss. 77-86.

GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1991.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, XXIII, 1969, ss. 23-34.

GÜLTEN, Sadullah, “XVI. Yüzyılda Prizren Kazası”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.5, S.10, Ordu 2012, ss. 184-199.

GÜNAY, Ramazan, “**XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)**”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009.

GÜRBÜZ, Adnan, **XV ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları**, Dergah Yay., İstanbul 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Anadolu-Ulaşım ve Yol Sistemi”, **DİA**, C. III, İstanbul 1991, ss. 127-128.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Arapkir”, **DİA**, C. III, İstanbul 1991, ss. 328-329.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara 2003.

Haspolat, Kenan, “Çermik Ve Turizm”, **Tüm Yönleriyle Çermik İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, ss. 3-72.

HASPOLAT, Kenan, “Kısa Diyarbakır Tarihi”, **Diyarbakır Ekonomi Tarihi I**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, ss. 4-205.

Haydar Çelebi, **Ruznâme**, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Hoca Saadettin,, **Tacü’t-Tevarih**, C. IV, İstanbul 1979.

İLHAN, M. Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, TTK Yay., Ankara 2000.

İLHAN, M. Mehdi, “Bıyıklı Mehmed Paşa’nın Doğu Anadolu’daki Askeri Faaliyetleri”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1988, ss. 807-817.

İLHAN, M. Mehdi, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, **AÜDTCFTD**, C.16, S.27, Ankara 1992, ss. 45-113.

İLHAN, M. Mehdi, “ Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, **Bellekten**, LIV/ 209, Ankara 1990, ss. 213-222.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, C. I, İstanbul 2000.

İNALCIK, Halil, “Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası”, **Habitat II: Dünya Kenti İstanbul: Tarih Vakfı**, Çev. Orhan Bilgin, İstanbul 1996, ss. 22-37.

İNALCIK, Halil, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, **İslam Tetkikleri Dergisi**, Çev. İbrahim Kalın, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, C. IX, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1995, ss. 243-268.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2006.

İNALCIK, Halil, “Timar”, **DİA**, C. 41, İstanbul 2012, ss. 168-173.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, “Anadolu (Tarih)”, **DİA**, C. 3, İstanbul 1991, ss. 109-110

İSLAMOĞLU, Huricihan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul 2010.

KARADEMİR, Zafer, **İmparatorluğun Açlıkla İmtihani Osmanlı Toplumunda Kıtılıklar (1560-1660)**, Kitapyayınevi, İstanbul 2014.

KARADENİZ, H. Basri, “XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağında İdari Yapı”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 88, İstanbul 1994, ss. 99-103.

KARAKAŞ, Erdal, “Arapkir'in Kuruluş ve Gelişmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.VIII, S. I, Elazığ 1996, ss. 175-190.

KAYA, İlhan, “Azınlıklar, Çokkültürlülük ve Mardin”, **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 9, Diyarbakır 2007, ss. 44-55.

KILIÇ, Rüya, **Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler**, Kitapyayınevi, İstanbul 2005.

KOÇ, Yunus, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kiğı Sancağı'nda İskân Ve Toplumsal Yapı”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S.16, Konya/Güz 2004, ss.129-156.

KODOMAN, Bayram, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.

KOP (SEVENGİL), Kadri Kemal, **Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu**, Haz. H. Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, **Vakıflar Dergisi**, C. 3, S. 7, Ankara 1968.

KÜPELİ, Özer, “Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, Ekim 2010, ss. 227-244.

KÜPELİ, Özer, “Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine XV. XVI. Yüzyıllar”, **Prof.Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, Haz. Nilgün Nurhan Kara-Latif Daşdemir-Özer Küpeli, Meta Basım Yayın, İzmir 2008, ss. 391-406.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I 1578-1590**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1962.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Mühimme Defteri”, **DİA**, C. 31, İstanbul 2006, ss. 520-523.

MADEN, Fahri, “XVIII. Yüzyıl Sonu XIX. Yüzyıl Başlarında Kastamonu'da Esnaf Grupları, Zanaatkârlar ve Ticari Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 15, Güz 2007, ss.149-167.

MİROĞLU, İsmet, “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, (Prof. Dr. Minür Aktepe'ye Armağan) S. XV, İstanbul 1997, ss. 241-252.

MİROĞLU, İsmet, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, TTK Yay., Ankara 1990.

MUSTAFA, Nuri Paşa, **Netayicül-Vukuat**, Sadeleştiren; Neşet Çağatay, C. I-II, Ankara 1992.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Anadolu (Tarih / Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması)”, **DİA**, C. 3, İstanbul 1991, ss.110-116.

ORHONLU, Cengiz, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. 2, İstanbul 1981, ss.1-30.

ÖGEL, Bahaeddin, YILDIZ H. Dursun, v.d., **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1985.

ÖZ, Mehmet, “Osmanlılar (Medeniyet Tarihi/Sosyal Hayat/Osmanlı Toplumunu)”, **DİA**, C. 33, İstanbul 2007, ss. 532-538.

ÖZAĞAÇHANLI, Zelal, **Siverek İlçesinin Tarihi Sosyo-Kültürel Yapısı**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2010.

ÖZCAN, Reyhan, **1518 (H. 924) ve 1522-1523 (H. 928-929) Tarihli Arabgir Sancağı Tahrir Defterleri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2000.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İdrîs-i Bitlisî”, **DİA**, C. 21, İstanbul 2000, ss. 485-488.

PALALI, İlhan, “İlk Dönemlerden Osmanlı Devleti’nin Sonuna Kadar Diyarbakır’ın Nüfusu ve Etnik Yapısı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 210, Haziran 2014, ss. 29-48.

SONGÜR, Mehmet, “Hurri’lerden Osmanlıya Ergani M.Ö. 3000-M.S. 1515”, **Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, ss. 235-247.

SONGÜR, Mehmet, “XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağından Yerleşme ve Nüfus”, **Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi Ve Turizm**, Koordinatör: Yusuf Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, ss. 235-247.

SÜMER, Faruk, **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK Yay., Ankara 1999.

SÜMER, Faruk, “Akkoyunlular”, **DİA**, C. 2, İstanbul 1989, ss. 270-274.

SÜMER, Faruk, “Safeviler”, **DİA**, C. 35, İstanbul 2008, ss.151-157

SÜMER, Faruk, “Karakoyunlular”, **DİA**, C. 24, İstanbul 2001, ss. 234-238.

ŞAHİN, İlhan, “Şehir”, **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, ss. 446-449.

ŞAHİNALP, Mehmet Sait, “Şanlıurfa Şehri’nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C.4, S.1, Ankara 2006, ss.105-127.

ŞAHİNALP, Mehmet Sait, **Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

TAESCHNER, Franz, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı**, Çev. Nilüfer Epçeli, C. I-II, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

TANKUT, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara, 25-29 Eylül 1970)**, C. II, Ankara 1973, ss.773-779.

TAŞDEMİR, Mehmet, "Mardin", **DİA**, C. 28, İstanbul 2003, ss. 43-48.

TAVERNIER, Jean Baptiste, **Tavernier Seyahatnamesi**, Çev., Teoman Tunçdoğan, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitapyayınevi, İstanbul 2006.

TEKİNDAĞ, C. Şehabettin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. XVII, İstanbul 1968, ss. 49-78.

TUNCER, Orhan Cezmi, "Diyarbakır Vakıf Yapıları, Mahalleleri ve Dinsel Haritası", **Vakıflar Dergisi**, XXXI, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2008, ss. 1-24.

TURAN, Ahmet Nezih, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, TTK Yay., Ankara 2012.

TURAN, Ahmet Nezih, "Şanlıurfa", **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, ss. 336-341.

TUŞ, Muhiddin, "Osmanlı Şehirlerinin Ticari Potansiyelleri", **Osmanlı**, C. 3, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, ss. 481-489.

ULUÇAY, Çağatay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C. VII, S. 10, İstanbul 1954, ss. 117-142.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK Yay., Ankara 1998.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapı", **Osmanlı Araştırmaları**, C. XII, İstanbul 1992, ss. 367-390.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK Yay., Ankara 1999.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK Yay., Ankara 1989.

ÜSTÜNDAĞ, Nagehan, “Osmanlıda “Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Ruscuk Örneği (18. Yüzyıl)”, **Türkiyat Araştırmaları**, II, Bahar Ankara 2005, ss. 149-168.

VAN BRUİNESSEN, Martin - BOESCHOTEN, Hendrik, **Evliya Çelebi Diyarbakır’de**, Çev. Tansel Güney, İletişim Yay. İstanbul 2015.

VARLIK, Mustafa Çetin, “Çaldıran Savaşı”, **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 193-195.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve idari Teşkilatlanması”, **TAD**, C.18, S. 29, Ankara 1996.

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1991.

1987 Mardin İl Yıllığı